МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

на правах рукопису

МАЙСТРЕНКО Юлія Іванівна

УДК 323.22/.28.001.76(497-15):327(100)"2000/2015" (043.5)

РЕГІОН ЗАХІДНІ БАЛКАНИ: ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Спеціальність 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку

дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник
Брусиловська Ольга Іллівна
доктор політичних наук, професор

Одеса – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень……3

Вступ……4

РОЗДІЛ І

Теоретико-методологічна та джерельна база дослідження……12

1.1. Теоретико-концептуальні засади дослідження……..……..12

1.2. Стан наукової розробки проблем політичних трансформацій в РЗБ……40

Висновки до першого розділу……..52

РОЗДІЛ ІІ

Вплив зовнішніх чинників на процеси трансформації регіону Західні Балкани…….54

2.1. Особливості європейської інтеграції РЗБ ……...……..…..54

2.2. Чинник НАТО в зовнішній політиці країн РЗБ……...……68

2.3. Еволюція позицій Російської Федерації у РЗБ……..……...…...79

2.4. Основні напрямки співробітництва Турецької Республіки та країн РЗБ..89

2.5. Вплив світової економічної кризи на трансформаційні процеси в РЗБ..100

Висновки до другого розділу ……....108

РОЗДІЛ ІІІ

Демократизація країн РЗБ у першому десятилітті XXI ст.……..110

3.1. Визначення нових пріоритетів у процесі державного будівництва. …..110

3.2. Конституційні та законодавчі основи функціонування політичних партій як складових демократичного суспільства……...122

3.3. Основні проблеми формування партійних систем у країнах РЗБ……...136

Висновки до третього розділу……154

Висновки……156

Список використаних джерел…….....163

Додатки……205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄС – Європейський союз

КЮРМ – Колишня Югославська республіка Македонія

МТКЮ - Гаазький міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ПДЧ – План дій щодо членства

ПЗМ – Партнерство заради миру

ПІІ – Прямі іноземні інвестиції

ПСА – Процес стабілізації та асоціації

ПСЄ – Південно-Східна Європа

РЗБ – регіон Західні Балкани

СФРЮ – Соціалістична Федеративна Республіка Югославія

УСА – Угода про Стабілізацію та Асоціацію

ЦСЄ – Центрально-Східна Європа

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Регіон Західні Балкани (РЗБ) – це регіон, що включає республіки колишньої СФРЮ (крім Словенії) та Албанію. Визначення РЗБ є авторським, але спирається на офіційні документи ЄС кінця ХХ – початку ХХІ ст., в яких вперше з'являється ця дефініція. На нашу думку, вона є актуальнішою, аніж «Південно-Східна Європа», тому що підкреслює різницю в розвиткові країн-лідерів посткомуністичної трансформації в ПСЄ (Болгарія, Румунія, Словенія) та тих країн ПСЄ, які відставали в проведені реформ та визначенні вектору своєї зовнішньої політики (Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Хорватія, Чорногорія).

З огляду на динаміку соціально-політичних змін та неоднозначну оцінку цього процесу, перед науковцями постала потреба вироблення систематизованого підходу до розгляду проблеми західнобалканських трансформацій. Це обумовлюється також дедалі зростаючим значенням РЗБ у процесі глобалізації.

Події першого десятиріччя ХХІ ст. дають підстави говорити про спільні риси трансформацій у країнах РЗБ, а також про їхні відмінності від процесів, що відбувалися в країнах ЦСЄ та частково в ПСЄ. Вивчення політичних трансформацій РЗБ має практичне значення для всіх транзитивних суспільств; засвоєння й адаптація західнобалканського досвіду дасть можливість скоригувати реформаторський курс у країнах, які відстають від західнобалканських, та створити передумови для більш сталого розвитку. Стан розробки цієї проблеми до сьогодні в Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, є недостатнім: комплексні фундаментальні праці, присвячені дослідженню західнобалканських трансформацій, майже відсутні. Між тим значущість цієї проблеми для українського суспільства, що переживає політико-системну кризу в умовах збройного конфлікту, є

очевидною: необхідно виявити причини дедалі більшого розходження основних характеристик нашої країни та держав, які починали посткомуністичну трансформацію в схожих умовах і мали подібний до українського стартовий рівень. Пропонована дисертація, певною мірою, може заповнити цю прогалину в сучасній політичній науці: на основі узагальнення численного наукового доробку попередників, які досліджували окремі складові трансформацій РЗБ, треба створити якомога більш цілісну картину фундаментальних зрушень у регіоні, акцентуючи увагу на основних чинниках, що впливали на їхній перебіг і формували нову політичну якість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми, яку розробляла кафедра міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І. Мечникова – «Міжнародні відносини й політика держав в умовах глобальних трансформацій: концептуальні виміри та зовнішньополітична практика» (№ держреєстрації 0107U012509).

Мета й завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є дослідження особливостей політичних трансформацій країн регіону Західні Балкани на початку XXI ст. Виходячи з мети дослідження, було сформульовано низку завдань:

1) систематизувати концептуальні засади та виявити особливості національних шкіл політичної думки (української, російської, американської, а також західноєвропейських та західнобалканських шкіл) щодо проблем дослідження політичних трансформацій країн регіону Західні Балкани;
2) виявити головні зовніші чинники, що впливають на політичні трансформації в РЗБ;
3) визначити основні досягнення РЗБ на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції;
4) проаналізувати особливості ставлення країн-членів ЄС та НАТО до подальшого розширення за рахунок РЗБ;
5) розкрити невирішені проблеми процесу демократизації країн РЗБ;

6) вивчити вплив глобалізації на політичні трансформації в РЗБ;
7) сформувати цілісну картину західнобалканських політичних трансформацій як основу для прогнозування подальшого ходу розвитку РЗБ.

Об'єктом дослідження є політичні трансформації країн регіону Західні Балкани.

Предметом дослідження є зовнішні чинники та собливості політичних трансформацій регіону Західні Балкани

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку XXI ст. до 2013 р. нижня межа дослідження обумовлена початком розширення співробітництва країн РЗБ з ЄС та НАТО, що підтверджується підписанням Угод про стабілізацію і асоціацію та Планів дій щодо членства. Верхньою межею умовно можна назвати 2013 р., коли Хорватія стала членом ЄС, а інші країни РЗБ вступили в завершальну стадію внутрішніх реформ, узгоджених з ЄС та НАТО. Таким чином, їхній зовнішньополітичний вектор більше не викликає сумнівів, а реформи набули незворотного характеру. Разом з тим автор торкається проблем попередніх періодів трансформацій і подій після 2013 р., якщо це необхідно для більш якісного висвітлення теми дисертації.

Методи дослідження визначаються потребою комплексного аналізу проблеми трансформацій регіону Західні Балкани. Методологічну основу дослідження складає міждисциплінарний підхід, що дав змогу найбільш ефективно використати потенціал гуманітарних наук для аналізу модернізаційних процесів, що відбуваються в РЗБ. Методологія дослідження спирається також на компаративістський та системний підходи. Автором були використані діалектичний метод, методи порівняльного аналізу, порівняльно-історичний, аналітичний, синтезу, критично-аналітичний, інституційний, індукційний.

Провідне місце серед методів, що використовуються в дисертації, посідає системний аналіз. Цей метод дав можливість: 1) розглядати об'єкт

дослідження як цілісну та складну структуру; 2) співвідносити процеси політичної трансформації РЗБ із цілісністю цієї міжнародної регіональної системи; 3) конкретизувати об’єкт як систему, що обмежується внутрішньо визначеними зв’язками; 4) встановити зв'язок між системою РЗБ та міжнародним середовищем. Системний аналіз явища включає аналіз: 1) елементів, з яких складається система; 2) закономірностей виникнення та розвитку явища; 3) його еволюції; 4) причин змін; 5) сутності та законів його розвитку. Найважливішою ознакою системи є зворотний зв'язок між її елементами. Одним із завдань даного дослідження є аналіз зв’язків між елементами трансформаційного процесу. Важливе місце в дисертації займає вивчення зв’язків західнобалканського регіону з ЄС, НАТО, Російською Федерацією та Турецькою Республікою. Діалектичний метод надав можливість проаналізувати міжкультурний діалог у процесі глобалізації. Метод порівняльного аналізу був застосований щодо різних аспектів політичної трансформації РЗБ. Порівняльно-історичний метод дозволив порівняти ключові аспекти трансформації на початковому етапі дослідження та на кінцевому, відстежити еволюцію, а також, порівнявши процеси в країнах регіону, виявити спільні та відмінні риси. За допомогою аналітичного методу авторка оцінювала вплив зовнішніх чинників на політичні процеси, що відбувалися в кожній країні, вивчаючи кожен елемент системи окремо. Для виявлення спільних тенденцій у трансформаціях країн регіону використовувався метод синтезу. Критично-аналітичний підхід застосовувався для вивчення діяльності партій, їхньої ідеології та дозволив виявити, наскільки задекларовані цілі відповідали реальній державній політиці. За допомогою інституційного методу були вивчені особливості державного устрою країн регіону. Індукційний метод був корисний для проведення узагальнень щодо країн РЗБ. Як додаткові методи використовувалися проблемно-хронологічний, історичний та формально-юридичний метод вивчення документів.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і засобами їхнього розв'язання. Проведено комплексне політологічне дослідження політичних трансформацій у РЗБ на початку XXI ст. та отримано результати, що мають наукову новизну, зокрема:

вперше:

- проаналізовано посткомуністичні західнобалканські перетворення та їхні чинники крізь призму неореалістичної та транзитологічної парадигм;
- створено авторську періодизацію політичної трансформації РЗБ, що включає в себе три етапи: 1) 1991 – 2000; 2) 2001 – 2008 рр.; 3) 2009 – 2013 рр.
- доведено пріоритетну роль європейської інтеграції та розширення НАТО в процесі внутрішніх трансформацій країн РЗБ;
- здійснено комплексний аналіз політичних трансформацій країн РЗБ із урахуванням взаємного впливу її чинників;

удосконалено:

- визначення дефініції «Регіон Західні Балкани»;
- застосування поняття «політичні трансформації» стосовно розвитку країн РЗБ;
- аргументацію домінуючого впливу зовнішніх чинників на процеси політичних трансформацій країн РЗБ;
- розуміння витоків та причин світової фінансово-економічної кризи 2008 р.;
- вивчено процес розширення присутності НАТО в РЗБ, роль Альянсу в підтриманні безпеки в регіоні;

набули подальшого розвитку:

- змістовне значення та розуміння категорії «політичні трансформації», «гібридні режими»;
- дослідження сучасної зовнішньої політики країн РЗБ;
- аналіз політики РФ та Туреччини в РЗБ;
- аналіз впливу сучасної фінансово-економічної кризи на економічний розвиток країн, що знаходяться в процесі трансформації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для подальших наукових досліджень, особливо у сфері вивчення зовнішньої політики країн РЗБ, а також інших країн, що прагнуть до перегляду своїх зовнішньополітичних орієнтирів; у сфері вивчення внутрішньої політики посткомуністичних та постконфліктних держав; у сфері вивчення міжетнічних конфліктів та способів їх вирішення. Матеріали досліджень можуть бути використані в навчальному процесі при підготовці загальних та спеціальних курсів для напряму підготовки «Міжнародні відносини» у вищих навчальних закладах: «Зовнішня політика країн Східної Європи», «Зовнішня політика країн Західної Європи», «Міжнародні організації», «Європейська економічна інтеграція», «Зовнішня політика України», «Теорія та історія європейської інтеграції», «Розширення Європейського Союзу».

Результати дослідження можуть застосовуватись у практичній діяльності МЗС України, інших органів державної влади України при розробці та впровадженні внутрішньо- та зовнішньополітичної стратегії України, розвитку відносин держави з основними акторами сучасної системи міжнародних відносин, а також для вироблення подальшої трансформаційної стратегії України.

Особиста участь автора в отриманні конкретних наукових результатів, викладених у дисертації. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлено власні ідеї і розробки автора, що дозволило вирішити поставлені завдання. Робота містить теоретичні та методичні положення і висновки, сформульовані дисертанткою особисто. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані для підкріплення ідей аспірантки. Фахові статті написані дисертанткою особисто, їх результати належать їй на 100%.

Апробація результатів дослідження була здійснена під час участі автора в міжнародних та загальноукраїнських наукових та науково-

практичних конференціях, зокрема: у всеукраїнській науково-практичній конференції «Глобальні та національні трансформації сучасного суспільства» (Київ, 2011); IX міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Шевченківська весна» (Київ, 2011); III щорічній європейській конференції з проблем функціонування політичних партій: «Еволюція демократичного управління в Європі: минуле, теперішнє, майбутнє» (Німеччина, Дюссельдорф, 2011); V міжнародній науковій конференції «Соціокультурна та політична інтеграція: локальний, регіональний та глобальний вимір» (Одеса, 2011); міжнародній науковій конференції «Перегляд демократії: нові теорії, політика та соціальні практики» (Словенія, м. Цельє, 2012); III міжнародній науковій конференції, присвяченій проблемам суспільних наук (Росія, Москва, 2012); VI міжнародній науковій конференції «Соціальні та політичні трансформації в кризовому суспільстві: локальний, регіональний та глобальний вимір» (Одеса, 2013); всеукраїнській науково-практичній конференції «Комунікація і дискомунікація в умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства» (Чернівці, 2015); міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (Одеса, 2016 р.), а також міжвузівському науковому семінарі з проблем теорії, історії і історіографії міжнародних відносин (Одеса) та на засіданнях кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук ОНУ імені І.І. Мечникова.

Публікації. Основні аспекти дослідження відображено в п’яти публікаціях дисертантки у виданнях, визнаних МОН України фаховими, та одній статті в закордонному науковому виданні, а також публікаціях у збірниках тез конференцій.

Структура дисертації відповідає поставленій меті й завданням. Робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації 204 сторінки. Із них обсяг

основного тексту 161 сторінка. Список використаних джерел містить 309 найменувань (42 сторінки).

РОЗДІЛ І.
Теоретико-методологічна та джерельна база дослідження

1.1. Теоретико-концептуальні засади дослідження

Теоретичною основою дослідження впливу зовнішніх чинників на політичні трансформації країн Західних Балкан стали положення школи неореалізму. Після закінчення «холодної війни» та падіння комуністичних режимів сутність акторів міжнародних відносин почала поступово змінюватись, та й сама система міжнародних відносин трансформувалася. На початку 1990-х рр. ще не було зрозуміло, яка система міжнародних відносин складеться – однополярна чи багатополярна. У цих умовах принципи політичного реалізму не втратили своєї актуальності, а лише розвинулися школами структурного реалізму чи неореалізму. Країни РЗБ також у своїй зовнішній політиці керуються неореалістичною парадигмою.

Неореалізм – одна з провідних теорій міжнародних відносин, що представляє собою оновлену версію політичного реалізму [44, с. 139]. На відміну від «класичного» реалізму, неореалізм орієнтувався не просто на вивчення відносин між державами, але й на побудову системної теорії міжнародної політики. Він звернув увагу на роль недержавних політичних акторів; вивчив умови міжнародного співробітництва. Якщо для реалістів старого зразка, нарощування сили вважалось абсолютним благом для держави, то неореалісти зробили акцент на безпеці і говорили про певну міру сили, яка здатна її забезпечити [52, с. 146]. Наявність структури накладала певні обмеження на суб'єкти політики, що дозволило говорити про вплив структури, або структурної сили. Будучи регулятором поведінки, вона виступала як механізм, який пов'язував індивідуальні дії держав і процеси міжнародної політики. При цьому кінцевий підсумок нерідко суперечив намірам акторів [52, с. 148]. Держави самостійно формулюють свою стратегію, свій курс, усе на що спрямована їхня діяльність. Суверенний вибір

може бути зроблений на користь слідування у фарватері більш сильної держави, як це відбувалося в країнах Східної Європи після розпаду СРСР.

Аналогічним чином підвищення активності недержавних акторів не заважало державі залишатися основною одиницею міжнародної системи. Великі держави, як і раніше, мали вирішальний вплив на міжнародну політику. Держави визначали умови діяльності суб- і супранаціональних акторів і змінювали «правила гри» в разі необхідності. Чим вище взаємозалежність, тим важливіша роль держави у світовій політиці [52, с. 152].

Американський дослідник Ендрю Моравчик, прибічник теорії ліберального інтерговерменталізму, відзначив, що держави залишились основними акторами сучасних міжнародних відносин. Держави досягали своєї мети через міжурядові переговори. Але таке припущення не було реалістичним, тому що не стосувалося питань національної безпеки. Наступне припущення ліберального інтерговерменталізму полягало в тому, що всі держави раціональні та обирають найвигідніший варіант для досягнення своїх цілей. Створення міжнародної організації було наслідком вибору незалежних держав та досягнутих ними домовленостей [233, p. 68].

Трьома найважливішими роботами неореалістів були «Теорія міжнародних відносин» Кеннета Уолтса (американський політолог, професор Каліфорнійського і Колумбійського університетів), опублікована в 1975 р., його ж «Теорія міжнародної політики» 1979 р. та робота Джозефа Гріко (американський політолог, професор університету Дюка) «Анархія та межі співробітництва: реалістична критика нового ліберального інституціоналізму», 1988 р.

Саме друга праця стала пробним каменем неореалізму, її значення було таким самим, як і значення тексту Моргентау (1948 р.) для реалістів 1950-х.

За висловом американського дослідника Девіда А. Балдвіна, третя праця була викликом неоліберальному інституціоналізму [126, p. 13].

У теорії К. Уолтса вихідними поняттями були структура та система міжнародної політики. «Система – це набір взаємодіючих одиниць. На

одному рівні система складається зі структури, яка є компонентою системного рівня, і дає можливість вивчити, за рахунок чого одиниці утворюють певний набір, відмінний від простої сукупності. На другому рівні система складається із взаємодіючих одиниць» [51, с. 62].

У загальному вигляді К. Уолтс визначив політичну структуру через абстрактне поняття, що не зводилося до матеріальних характеристик. Воно описувалось через визначення принципів організації (упорядкованості), диференціації елементарних одиниць за функціями й відносної можливості (сили) елементів, які змінюються при виконанні функцій [51, с. 63].

Перше припущення К.Уолтса полягало в тому, що великі держави є головними дійовими особами у світовій політиці, і вони функціонують в анархічній системі. Це не означає, що система характеризується хаосом або безпорядком. Анархія – це принцип упорядкованості, це означає, що не існує централізованої влади або вищого арбітра, який би стояв вище держав. Протилежністю анархії є ієрархія, яка є принципом упорядкування внутрішньої політики.

Друге припущення полягало в тому, що всі держави володіють деяким наступальним військовим потенціалом. Іншими словами, кожна країна має можливість нанести деяку шкоду сусідній державі. Звичайно, ця можливість варіюється між державами й, із плином часу, у будь-якої держави вона може змінюватися.

Третє припущення полягало в тому, що держави ніколи не можуть бути впевненими в намірах інших держав. Держави хочуть знати, чи можуть інші держави використати силу для зміни балансу сил, чи задоволені вони існуючим балансом та не зацікавлені в застосуванні сили, щоб змінити його. Проблема полягає в тому, що практично неможливо розрізнити наміри іншої держави з високим ступенем достовірності. На відміну від військових можливостей, наміри не можуть бути емпірично перевірені. Наміри вкорінені у свідомості осіб, які приймають рішення. Можна було б відповісти, що політики розкривають свої наміри в промовах і політичних документах, які можна вивчити. Проблема полягає в тому, що й політики можуть іноді

говорити неправду чи приховувати свої справжні наміри. Навіть якщо можна було б визначити наміри іншої держави сьогодні, але все ж немає жодного способу для визначення їх у майбутньому. Неможливо знати, хто буде керувати зовнішньою політикою в державі через п'ять чи десять років [222, p. 73].

Четвертим припущенням було те, що головною метою держави є виживання. Держави прагнуть зберегти свою територіальну цілісність і незалежність свого внутрішнього політичного порядку. Вони можуть переслідувати й інші цілі, такі як процвітання та захист прав людини, але ці цілі не є першочерговими, перш за все держави повинні забезпечувати власне виживання, тому що без цього не буде можливості виконувати інші задачі.

П'яте припущення полягало в тому, що держави є раціональними суб'єктами, тобто вони здатні продукувати ефективні стратегії, які максимізують їхні шанси на виживання. Та це не означає, що вони не пораховуються час від часу. Оскільки держави працюють із недостатньою кількістю інформації у складному світі, тому й роблять іноді серйозні помилки.

Відомий американський дослідник Джон Мершаймер дійшов висновку, що великі держави розуміють, що вони функціонують у самодостатньому світі. Вони повинні покладатися тільки на себе, щоб забезпечити своє виживання, тому що інші держави є потенційними загрозами й немає ніякої вищої влади, до якої б вони могли звернутися, якщо на них нападають. Та це не означає, що держави не можуть утворювати союзи, які часто бувають корисними для боротьби з небезпечними противниками. Однак, держави не мають вибору, окрім як висувати свої власні інтереси на перший план. Побоюючись інших держав, кращий спосіб вижити – це бути особливо могутнім. Аргументація тут досить проста: чим сильніша держава порівняно зі своїми конкурентами, тим менша ймовірність того, що вона буде атакована [222, p. 74].

За Уолтсом, міжнародна структура, де як елементарні одиниці виступають суверенні держави, створюється реальною різнонаправленою

політикою держав та не має заздалегідь ніякої «внутрішньої ідеї» свого розвитку.

К. Уолтс вважав, що анархія не є чимось негативним для міжнародної системи, а навіть має переваги перед ієрархією. Перш за все, це найдешевший спосіб організації: немає бюрократії, яка керує, й спеціальної інфраструктури. Анархія більш безпечна, тому що не створює підгрунтя для унітарного володіння важелями глобального управління. Реальний закон міжнародної політики – сила, а не законодавча норма. Насамкінець, це найбільш гнучкий спосіб організації спільноти, що дозволяє державам за необхідності створювати супранаціональні органи управління та координації.

Головною функцією держави як елемента міжнародної системи є захист власного суверенітету. Важливо відмітити, що для К. Уолтса поняття суверенітету не передбачало повної свободи в діях, таким чином, «суверенітет» і «залежність» не протилежні. Суверенітет означав, що держава «визначає, як буде вирішувати внутрішні та зовнішні проблеми, включаючи й те, буде вона шукати допомоги в інших [держав] й через прийняття обов'язків, обмежуючи свою свободу» [51, с. 64].

Третьою ознакою міжнародної структури було нерівне розподілення сили між державами. Мова йде не про силу окремих держав, а про розподілення, яке було властивістю структури. Якщо анархія й захист суверенітету до теперішнього часу залишалися незмінними атрибутами міжнародної системи, то розподіл сили змінювався. Тому лише з його допомогою теорія повинна показувати, як держави діють на міжнародній арені, і чому відбуваються зміни міжнародної системи в цілому. Із цього К. Уолтс робить висновок, що розподіл сили найбільшою мірою забезпечує пояснювальні можливості теорії міжнародної політики.

Властивості структури, вивчення яких стало ключем до аналізу міжнародної політики, полягали в наступному: анархічність структури; виконання кожною державою функції захисту свого суверенітету; нерівномірний розподіл сили між державами. Будь-яка міжнародна система може розглядатися як залежна від двох змінних: числа великих держав і

розподілу сили. Малі (слабкі) держави не мають значного впливу. Це не означає, що структурний реалізм їх повністю ігнорував, а лише припускав, що треба вивчати, як малі держави виживають при відкритому втручанні великих держав або в умовах відносної свободи [51, с. 65].

Звертаючись до сучасності, неореалісти підкреслювали, що після закінчення «холодної війни» основні закономірності розвитку міжнародних систем зберігають свою силу. Дж. Міршаймер наголошував на неспроможності ліберальних поглядів, про самодостатню роль міжнародних інститутів, а американський вчений Крістофер Лейн – про невоюючі демократії.

Деякі роботи неореалістів свідчили про увагу до глобальних викликів, тому що їх почали пов’язувати з питаннями безпеки. У роботах американськанського дослідника Мішеля Клера та британського вченого Даніеля Томаса, а також у збірці під редакцією американських дослідників Стівена Міллера і Сін Лінн-Джонс були розглянуті наступні загрози безпеці: забруднення навколишнього середовища, некеровану міграцію та агресивний націоналізм. Автори цих робіт критикували надмірне захоплення дослідників проблемами періоду «холодної війни», але при цьому ігнорували нові проблеми міжнародної політики. У сучасних умовах вони здатні призвести до військових конфліктів між державами. До особливостей таких зіткнень автори віднесли труднощі, пов’язані з їхньою непередбачуваністю, зі складнощами локалізації конфліктів, з неможливістю прорахувати їхні наслідки [44, с. 141].

Якщо держава розглядалась як носій суверенітету, що має певні права в рамках міжнародного права, то нація представляє собою більш аморфне утворення, яке має інше підгрунтя. Це відчуття ідентичності (культурної, мовної, історичної, територіальної), яка виражалась у прагненні до політичного самовизначення аж до створення держави. Легітимність на отримання політичної самостійності формувалася не з норм права, а з політичної активності, що підкріплювалася моральними й культурними

цінностями учасників національного руху. Якщо з державою асоціювався чиновницький апарат, то з нацією – усе суспільство.

Суперечку ускладнює той факт, що співвідношення держави й нації в сучасному світі є неоднозначним. Існують так звані нації-держави, коли межі обох понять збігаються, як у випадку Данії, Норвегії, Швеції та Японії. Але багато народів існують у багатонаціональних державах і не мають історичного досвіду державності. В останньому випадку нації (народності, етнічні групи) можуть почати конкурувати з державою в управлінні політичними процесами, намагатися проводити власну дипломатію, вступати в економічні відносини й чинити збройний опір державі [51, с. 161]. Прикладом цього можна вважати процес розпаду СФРЮ, і подальше формування держав за національним принципом.

Багатьом державам все важче контролювати транскордонний рух капіталів, трудових ресурсів, товарів та інформації. Держави Євросоюзу добровільно об'єдналися для спільного вирішення економічних та політичних проблем, поступившись частиною суверенітету на користь наднаціональних органів управління. На процес глобалізації, що набирав обертів, з 1980-х рр. наклався крах біполярної системи, що призвело до перерозподілу ресурсів і центрів сили у світі. Перерозподіл пов'язаний із переглядом меж впливу всіх учасників міжнародних відносин, не тільки держав. Звідси – зміни в природі сучасних конфліктів, які все частіше носять характер «внутрішніх воєн» і також не мають чіткої локалізації в рамках державних кордонів. Це додатково сприяло практиці порушення суверенітету багатьох держав із боку єдиної супердержави (США), впливових міжнародних політичних та економічних організацій. Поєднання об'єктивної тенденції до розмивання суверенітету з політичною практикою щодо більш слабких держав, викликаних спокусою сили, з особливою гостротою поставило питання про перегляд міжнародного права, традиційно орієнтованого на суверенну державу [50].

Найбільша загроза безпеці в цьому столітті йде від регіонів, де має місце розмежування за етнічним чи релігійним принципом. Американський дослідник Чіп Гагнон стверджував, що збройні конфлікти на основі етнічних розколів провокуються елітами для того, щоб створити такі внутрішні умови, де б етнос став єдиною політично значимою ідентичністю. Така стратегія є відповіддю правлячої еліти на зміни в структурі внутрішньої політики та економіки: створюючи індивідуальний інтерес як загрозу для групи, еліти, які знаходяться під загрозою, можуть парирувати внутрішні виклики; дехто намагається мобілізувати населення проти status quo і зайняти кращу позицію для того, щоб зіткнутися з майбутніми викликами [185, p. 333].

Домінуюча в міжнародних відносинах теорія неореалізму недостатньо розкриває проблему міжетнічних конфліктів і не може пояснити події в колишній Югославії. Зосереджуючись на питаннях зовнішньої безпеки, цей підхід розглядає конфліктну поведінку, пов'язану з націоналізмом, як відповідь на зовнішню загрозу державі (або етнічній групі) [185, p. 333].

Історія Югославії, починаючи з 1991 р. показала, що етнічне розмежування породжує мир, а провал етнічного розподілу породжує війну. Словенія відділилась від Югославії майже без насильства та й досі існує в мирі зі своїми громадянами та сусідніми державами. На думку Дж. Мершаймера, ключем до цього миру була гомогенність: 91 % населення – словенці; менше 3 % – серби. Хорватія вела криваву війну за від'єднання з 1991 р. по 1995 р., яка закінчилася, коли Загреб витиснув хорватських сербів під загрозою використання зброї. Вигнання – це поганий приклад того, як групи можуть розділятися, але, таким чином, зупинився сербо-хорватський конфлікт [225, p. 134].

Зусилля зі створення багатонаціонального політичного інституту були мертвонародженими. На думку Дж. Мершаймера, Хорватсько-мусульманська федерація була обманом. Боснійські хорвати фактично готові приєднатися до Хорватії. Серби також, як і раніше, твердо підтримують розділ Боснії [222].

Боснійські вибори 1996 р. показали, що дейтонське бачення багатоетнічної Боснії було приречено на докорінний перегляд.

Ультранаціоналісти перемогли на кожному рівні у всіх трьох ентитетах – Мусульманському, Хорватському та Сербському. Два лідери, що були вибрані до президії – Кресімір Зубак, хорват, і Момчіло Краішнік, серб, – офіційно заявили, що Боснія повинна бути розділена. Населення Боснії висловилося «проти» існування в межах однієї країни [221].

Щодо ситуації в Косові Дж. Мершаймер висловився на підтримку відокремлення Косова від Сербії та надання незалежності етнічним албанцям. І хоча це могло здатися штучним, але є переконливі причини для сербів «відпустити» Косово. Враховуючи різницю в народжуваності між албанцями й сербами (сьогодні 16 албанських дітей народжуються на кожну сербську дитину), населення Косова продовжує змінюватися не на користь сербів. Більш того, як зазначив голова Сербської академії наук та мистецтва, серби будуть меншиною в самій Сербії в 2020 р., якщо Косово залишити в межах її кордонів. З такими прогнозами Сербія не стане сербською національною державою [224].

За Уолтсом, якщо безпека – це те, чого держава хоче, то це бажання, разом з умовами, в яких усі держави існують, накладає певні вимоги на зовнішню політику, що претендує бути раціональною [154, p.128].

Спеціалісти з Університету національної оборони США вважали, що НАТО – необхідний гарант демократичних режимів у Східній Європі, противага зростаючій могутності Росії, а також важливий інструмент для збереження впливу в Європі. Росія викликає побоювання через те, що вона залишається єдиною європейською країною все ще спроможною за допомогою військової сили змінити політичну ситуацію на континенті. У цьому розумінні треба розглядати «латентну загрозу» в Європі з боку Росії [40, с. 148].

Міжнародні інститути (організації) були створені державами для вирішення проблем, які їм не під силу вирішувати самостійно. У розумінні реалістів інститути – це «стандарти поведінки, визначені в термінах прав і обов'язків», які оформлюються у вигляді угод та організаційних структур. За допомогою інститутів держави забезпечують колективну безпеку, управляють

міжнародною торгівлею, координують економічну діяльність, борються зі злочинністю та міжнародним тероризмом. Так з'явилися ООН, Міжнародний монетарний фонд, Світовий банк, Генеральна угода з тарифів і торгівлі, НАТО, Інтерпол. Вони мають постійну структуру й проводять політику, що не завжди збігається з політикою окремих держав-членів або їхніх коаліцій [51, с. 161]. Міжнародні інститути не є формою глобального управління, тому що держави можуть не виконувати взятих обов'язків [51, с. 162].

Хоча НАТО відводилася важлива роль у новій системі безпеки в Європі та за її межами, на практиці ця організація перетворилася на інфраструктуру для виконання широкого кола завдань, вона поступово перестала виступати як військова організація в її колишньому вигляді. Наприклад, програма «Партнерство заради миру» була призначена для розвитку співробітництва між членами альянсу та іншими країнами Центральної та Східної Європи, для посилення контролю громадянського суспільства над збройними силами, для підвищення довіри між державами, що раніше належали до протилежних військових блоків. У перспективі роль НАТО багатьом бачиться в тому, що поступово військовий альянс стане інструментом євроатлантичної інтеграції в самому широкому розумінні.

Неореалісти висловлювали песимізм із приводу подальшої долі Ради Безпеки ООН. Майкл Гленнон, американський дослідник, відзначив, що Рада Безпеки ООН була корисною лише в тих випадках, коли питання про використання сили не стосувалося великих держав. Сьогодні міжнародний тероризм та загроза розповсюдження зброї масового ураження може торкнутися будь-якої держави. Навіть у випадках, коли необхідними були невійськові засоби, Рада Безпеки демонструвала неефективність, що була викликана взаємними підозрами між її постійними членами та падінням довіри. М. Гленнон доводив, що структура й повноваження Ради Безпеки ООН не відповідають реаліям однополярного світу, тому неминуча її заміна на нову організацію [44, с. 145].

Частина неореалістів, серед яких Джозеф Гріко, Чарлз Глейзер, Рендал Швелер, Ллойд Грабер, вважали, що міжнародні організації можна віднести до самостійних суб'єктів політики. Отже, ці науковці знаходяться у двозначній позиції, частково наближаючись до неоліберaлів. Показовою є робота Л. Грабера, який прийняв постулати неоліберaлів про роль інститутів і одночасно намагався застосувати до них міркування з позицій неореалізму. Він розглядав міжнародні організації, що володіють найбільш розвиненими структурами й механізмами для прийняття рішень, такі як НАФТА, Всесвітня торгова організація, Європейський монетарний союз. З одного боку, слідом за неолібералом Робертом Кеохейном, Л. Грабер погодився, що міжнародні інститути можуть бути ефективними й виникають тоді, коли держави поодинці не вирішать важливих завдань. Але, з іншого боку, це зовсім не означає, що всі учасники угоди в повній мірі отримують вигоду. Згідно з логікою, взятою неореалістами з теорії ігор («дилема в'язнів»), взаємні побоювання, що партнер спробує отримати односторонню вигоду, не дозволяють повною мірою використовувати співробітництво. Наявність спільних інтересів і створення відповідних інститутів не долають анархічну природу міжнародної системи, яка прямо, чи опосередковано впливає на ефективність міжнародних інститутів. Епоха глобалізації, що супроводжується швидким зростанням числа супранаціональних утворень, підвищує можливі переваги від взаємного співробітництва, але не гарантує їх усім. Умовами успіху Л. Грабер, знову ж таки в дусі неоліберaлів, вважав прозорість механізмів співробітництва для подолання недовіри, надання гарантій учасникам на випадок занадто великих втрат, приведення у відповідність цілей міжнародного співробітництва й внутрішньополітичної коньюктури держав-учасниць. [51, с. 166]

Згідно з Дж. Гріко, неореалісти розглядали міжнародну співпрацю як те, «чого важко досягти, ще важче підтримувати, і як те, що залежить від державної влади». Дж. Гріко та його опонент Р. Кеохейн погоджувалися, що майбутнє Європейського Співтовариства буде важливим тестом для їхніх

теорій. Неоліберали підкреслювали абсолютну користь від міжнародної співпраці, в той час як неореалісти наголошували на відносній вигоді. Коли в держав виникає можливість співпрацювати для взаємної вигоди, ті держави, що відчувають себе в безпеці, повинні запитати, які досягнення від співпраці будуть розділені. Вони змушені ставити питання «Хто виграє більше?», а не «Яку вигоду отримає кожен?». Якщо очікуваний приріст повинен бути розділений, скажімо, у пропорції два до одного, одна держава може використати цю непропорційність, щоб проводити політику, спрямовану на ураження або знищення іншого. Дж. Гріко стверджував, що анархія вимагає від держав захопити раніше від інших відносну силу, безпеку й виживання [126, p.5].

Ґрунтовне розуміння політичних трансформацій у країнах регіону Західні Балкани не є можливим без надання змістовної характеристики поняттям, що розкривають сутність процесів, які відбуваються в регіоні. Насамперед, це стосується таких понять як «регіон Західні Балкани» «демократія», «ліберальна демократія», «демократизація», «трансформація», «націоналізм», «консолідована демократія», «гібридний режим», «ринкова економіка», «світова фінансово-економічна криза».

Перш за все слід дати визначення поняттю «регіон Західні Балкани». До регіону Західні Балкани Януш Бугайскі відносить Албанію, Боснію і Герцеговину, Косово, Колишню Югославську Республіку Македонія, Сербію, Словенію, Хорватію, Чорногорію [151, p.1].

На думку автора, з цього переліку доцільно виключити Словенію, тому що ця країна якісно відрізнялася від інших держав регіону ще в 1990-х рр., й на сьогодні вона вже повністю інтегрована в європейські та євроатлантичні структури.

На сучасному етапі в теоретичній літературі щодо демократії (обсяг її швидко збільшується) панує настільки значна концептуальна плутанина, що американські дослідники Девід Колльер і Стівен Левицькі змогли виявити

більше 550 «підвидів» демократії. Деякі з подібних умовних «підвидів» просто вказують на особливі інституційні риси, або типи демократії, але багато які з цих «підвидів» позначають «умовні» форми демократії, що частково накладаються найрізноманітнішими способами [25, с. 10].

Родоначальником мінімалістських дефініцій є І. Шумпетер, який визначав демократію як систему «досягнення політичних рішень, за якої індивіди отримують владу шляхом конкурентної боротьби за голоси народу». Хантінгтон запозичив у нього цю тезу. Але з часом це визначення розширилося. Найбільший вплив серед подібних «доопрацьованих» визначень отримала висунута Р. Далем концепція «поліархії», яка передбачала не тільки широку політичну конкуренцію і участь, але й значні свободи і плюралізм, що дозволяло людям виробляти і висловлювати свої політичні вподобання [25, с. 11].

Як відзначили Колльер і Левицькі, в останні роки мінімалістські визначення демократії піддалися суттєвому доопрацюванню, з тим щоб виключити з категорії демократичних ті режими, де значні сфери прийняття рішень «зарезервовані» за військовими (або бюрократією, олігархією), що не є підзвітними виборним посадовцям. Саме через наявність таких сфер деякі держави кваліфікуються як «псевдо-» або «квазідемократії». Але й такі вдосконалені дефініції далеко не завжди бувають здатні розпізнати політичне придушення, яке маргіналізує значні сегменти населення (як правило, ними виявляються незаможні або ж етнічні та регіональні меншини) [25, с. 13].

Існує безліч різновидів псевдодемократій. До їхнього числа відносяться «напівдемократії», які наближаються до електоральних демократій за рівнем плюралізму, конкурентності та громадянських прав, а також «системи з гегемоністською партією», у яких правляча партія широко використовує примус, патронаж, контроль над засобами масової інформації, щоб звести опозиційні партії до положення свідомо другорядних сил [25, с. 15]. У таких системах правляча партія завжди одержує перемогу та тримає під контролем

переважну кількість місць в органах законодавчої влади [24, с. 68]. Крім того, поняття «псевдодемократія» охоплює: багатопартійні електоральні системи, де недемократичне панування правлячої партії виражено досить слабо й оскаржується; системи, що знаходяться в процесі розпаду й переходу до більш конкурентної моделі; а також персоналістські та погано інституалізовані режими. Від режимів, що відносяться до категорії авторитарних, псевдодемократії відрізняються саме тим, що терплять існування опозиційних партій. Ця відмінність є важливою в теоретичному плані. Якщо розглядати демократію з еволюційної точки зору, припускаючи, що це система, яка виникла не відразу, а окремими фрагментами, причому ні час, ні послідовність появи таких фрагментів жорстко не фіксувалися, тоді наявність легальних опозиційних партій, які можуть змагатися за владу й завойовувати місця в парламенті, а також більш широкого простору для громадянського суспільства (як правило, характерного для псевдодемократії) створює важливі основи для майбутнього демократичного розвитку [25, с. 15].

Процеси поширення демократії сприяли появі на світовій арені держав, які ще за багатьма критеріями не відповідали критеріям ліберально-демократичного устрою. Це – «молоді демократії», що продовжують становлення демократичних інститутів. За типом і розвитком демократичних інститутів вони відрізняються, і від західних демократій, і між собою. Тож країни можна класифікувати як «вільні країни», у яких панують принципи ліберальної демократії, функціонують стійкі й розвинені демократичні інститути, й «країни з неповною чи електоральною демократією», де участь громадян у політичному процесі обмежується виборами. Суттєва відмінність між ними та, що в ліберальних демократіях політичні інститути – необхідні механізми гарантії громадянських прав і свобод як самоцінності, а в електоральних демократіях громадянські свободи – засіб нормального

розвитку виборчого процесу та мінімальної участі населення в ньому [15, с. 212].

Американський політолог Ларрі Дайамонд під виборчою демократією розумів громадянську конституційну систему, за якою законодавчі та керівні виконавчі посади заміщуються шляхом регулярних, конкурентних та багатопартійних виборів на основі загального виборчого права. На додаток до вищезазначених елементів, ліберальна демократія вимагає відсутності захищених сфер влади для військових та інших діячів; вимагає горизонтальної підзвітності посадових осіб; дбає про особисті та колективні свободи, щоб забезпечити висловлення й змагання суперечних інтересів та цінностей [24, с.62].

Л. Дайамонд визначив складові ліберальної демократії: контроль над державою та прийняття ключових рішень покладається на обраних посадових осіб, а не на демократично безвідповідальних діячів або зарубіжних урядовців; виконавча влада обмежується іншими державними установами, такими як: незалежне судочинство, парламент та інші механізми горизонтальної підзвітності; невизначеність наслідків виборів, презумпція партійної ротації в уряді, жодна група, що додержується конституційних засад, не може позбавлятися права на формування партії та змагання на виборах, навіть якщо виборчі пороги та інші правила виключають можливість перемоги дрібних партій у змаганні за представництво в парламенті; культурним, етнічним, релігійним та іншим меншинам неможна заборонити (законодавчо чи фактично) висловлювати свої інтереси у політичному процесі, розмовляти рідною мовою та розвивати свою культуру; поза партіями та виборчими кампаніями громадяни мають право висловлювати та представляти свої інтереси, разом із різноманітними незалежними асоціаціями та рухами, які вони вільно утворюють, та до яких вони мають право належати; існування альтернативних джерел інформації, до яких громадяни мають необмежений доступ; кожній особі надається право на

реальну свободу віросповідання, думки, дискусії, слова, публікації, зборів, демонстрацій та оскарження; громадяни мають рівні політичні права; особисті та колективні свободи перебувають під ефективним захистом незалежного та недискримінаційного судочинства; закон захищає громадян від незаконного ув'язнення, вигнання, терору, катування та небажаного втручання в їхнє особисте життя не тільки з боку держави, а також з боку організованих недержавних або антидержавних сил [24, с. 63].

Американський політолог Чарльз Тіллі відзначив, що існує чотири способи визначення демократії: конституційний, сутнісний, процедурний та орієнтований на процес. Конституційний підхід розглядає діючі при даному режимі закони, відносно політичної діяльності. Конституційні критерії мають більше переваг, конституційні форми порівняно легко розрізнити. Але іноді існує невідповідність між заявленими принципами та реальною практикою життя. При сутнісному підході до демократії увага зосереджена на тих умовах життя й політики, які даним режимом підтримуються: чи підтримує даний режим добробут людей, свободу особистості, безпеку, правосуддя на основі справедливості, соціальної рівності, мирне вирішення конфліктів? Якщо суспільству притаманні зазначені риси, його можна назвати демократичним незалежно від того, що проголошено в конституції [104, с. 21].

Прибічники процедурного підходу визначили, чи можна кваліфікувати режим як демократичний, виходячи з обмеженого набору засобів здійснення урядової політики. Загалом дослідники процедур займалися виборами, встановлювали чи були вибори насправді змагальними, чи достатня кількість громадян регулярно брала участь у визначенні складу уряду та його політики.

Орієнтовані на процес підходи до демократії встановили мінімальний набір безперервних процесів, необхідних для того, щоб кваліфікувати ситуацію як демократичну. У класичному визначенні американського політолога Роберта Даля виділено п'ять орієнтованих на процес критеріїв

демократії: 1. Активна участь. 2. Рівність при голосуванні. 3. Інформоване розуміння. [104, с. 23]. 4. Контроль над порядком денним. 5. Включення повнолітніх. [104, с. 24].

Коли Даль перейшов від місцевих організацій до державного устрою, він звернувся до інститутів. Даль використовував поняття «поліархічна демократія», яка включала в себе шість інститутів: виборні посадові особи; вільні, чесні та регулярні вибори; свобода слова; наявність альтернативних джерел інформації; самостійність добровільних об'єднань; демократія широкого охоплення [104, с. 25].

Американський вчений Уільям Р. Рейсингер зазначив, що термін «демократизація» стосується процесів політичних змін, які спрямовані на створення, розширення та солідаризацію демократичних способів урядування [85, с. 79]. За Тіллі «демократизація» означає загальні зрушення в бік ширшого за охватом, більш рівноправного по суті, більш захищеного, більш обов’язкового для призначення на державні посади узгоджених кандидатур та прийняття узгоджених рішень [104, с. 29].

У 1990-ті рр. на дослідників вплинула ідея «третьої хвилі» демократизації, що належить С. Хантінгтону. Згідно з нею, крах радянської системи був частиною світового процесу демократизації, що почався з португальської революції гвоздик у 1974 р. і поширився потім на країни Латинської Америки. Зокрема, зазначалося, що було б неправильно обмежувати посткомуністичний «транзит» тільки демократизацією, тому що держави Центральної та Східної Європи й колишні азіатські радянські республіки стояли перед необхідністю «подвійного переходу» і перетворень як у політичній, так і в економічній сферах.

Американський дослідник Філіп Родер писав навіть про «потрійний транзит», акцентуючи увагу на національній трансформації, яку він розумів як створення національних держав. На його погляд, багатонаціональні держави були проблемними для встановлення демократії, оскільки мирного

співіснування різних етнічних груп складно досягнути й регулювати його демократичними методами.

Майкл Макфол (Стенфордський університет) запропонував класифікувати посткомуністичні переходи як «четверту хвилю» режимних змін, зазначаючи, що трансформація в регіоні йшла як у бік демократизації, так і в бік встановлення диктатури й мала інші механізми. Якщо для країн «третьої хвилі» оптимальною формою демократичного транзиту вважався пакт між елітами, то на посткомуністичному просторі найбільший успіх мали «транзити», вчинені шляхом революції [114, с. 199]

На процеси демократизації значно впливала спадщина минулого. Американські політологи Террі Л. Карл і Філіпп К. Шміттер виділили два найважливіші моменти: відносини між військовими й цивільними силами, а також між державою й громадянським суспільством, які могли створювати певні умови, що обмежували, або розширювали коло можливих альтернатив [8, с. 93].

Т. Карл і Ф. Шміттер виділили чотири ідеальні шляхи переходу від авторитаризму до демократії: на основі «пакту», коли різні угруповання еліт приходять до багатостороннього компромісу; в результаті «насадження», коли еліта в односторонньому порядку ефективно використовує силу для того, щоб здійснити зміну режиму всупереч опору осіб, які безпосередньо знаходяться при владі; шляхом «реформ», коли відбувається мобілізація мас, які знизу нав'язують компромісний варіант, не вдаючись до насильства; внаслідок «революції», коли маси в ході збройного повстання наносять воєнну поразку авторитарному режиму. У великому просторі, розташованому між чотирма крайніми ділянками, розміщується велика кількість змішаних ситуацій, у яких насильство стримується компромісами; маси активізуються, відіграють важливу роль у процесі, проте все ще знаходяться під контролем старої еліти; внутрішні актори й розроблені ними стратегії мають істотне значення, однак результат більшою мірою залежить від дій зовнішніх сил [8, с. 94].

Хоча до аналізу демократизації як одного з невід'ємних чинників та видів політичної трансформації сучасних суспільств удалися й західні, і вітчизняні вчені, проте й донині немає єдиного підходу до визначення терміну «демократизація». Деякі вчені ототожнювали трансформацію й демократизацію, інші вказували на відмінності між ними [15, с. 211].

Зміну режиму необхідно розглядати як особливу категорію. Деякі дослідники називали режимні зміни «транзитом», тим самим, чітко пов'язуючи їх із парадигмою Д. Растоу, Г. О'Доннела й Ф. Шміттера, інші віддавали перевагу терміну «трансформація», бажаючи підкреслити, що мається на увазі щось інше. Але в кожному варіанті зміну режиму прийнято трактувати як самостійний (хоча й не ізольований) етап політичного розвитку відповідних країн [41, с. 6].

Трансформація потенційно може мати два напрями: формування демократичної та недемократичної політичної системи суспільства. Навіть при офіційно декларованих цілях демократії та логіці розвитку, що вказує начебто на його прогресивність, політичний процес може мати, принаймні, чотири ймовірні сценарії: перемога одних політичних еліт над іншими, при активній підтримці політично активної більшості громадян і, відповідно, – успішна демократизація; висока конкурентність політичних еліт при низькій активності громадян, і в результаті, формування сприятливого ґрунту для авторитарного режиму; низька конкурентність еліт при високій політичній активності громадян, що посилює «охлократичні тенденції» і знижує ефективність державного управління; мінімізація інтенсивності всіх політичних процесів (на рівні громадянського суспільства і політичних еліт), що сприяє встановленню диктатури, коли «незатребувана» політична влада потрапляє в «сильні руки».

Трансформація – не завжди вдалий рух до демократії й демократизації політичного процесу (розширення форм політичної участі, пріоритет нових цінностей, інтересів суспільства). Українська дослідниця Віра Бурдяк

відзначила, що поняття – «демократичний транзит» не завжди завершується переходом до демократії, а вказує на тривалий, важкий і неоднозначний у різних країнах процес, з різними результатами, чи й реверсивними рухами. Демократизація відзначається як процес утворення демократичних інститутів, практик і консолідацію демократії як підсумок демократизації, зміцнення демократичних інститутів, практик і цінностей [15, с. 211].

Адам Пшеворський відзначив, що падіння авторитарного режиму не означає встановлення демократії, а в разі, якщо навіть демократія буде встановлена, вона потенційно може виявитися нестійкою [82, с. 62].

Теорії переходів до демократії можна умовно звести до двох груп: ліберальних (із визнанням головною рушійною силою та ініціатором реформаційних змін) та етатиських або консервативних (де провідна роль у проведенні демократичних реформ належить державі, яка єдина здатна забезпечити порядок, перехід до ринку та національну єдність і високо централізовані політичні інститути, що готують підґрунтя для остаточного встановлення та закріплення демократії) [83].

Автор концепції хвильового розвитку демократизації, яка стала майже класичною, С. Хантінгтон підкреслив, що до початку 1990-х рр. «демократія» розглядалась як єдина легітимна й життєздатна альтернатива авторитарному режиму будь-якого типу. Нині демократизація охопила всі континенти, її хвилеподібне наростання дало підстави вченому заявити, що розпочалася «третя хвиля». Свою концепцію він виклав у книзі «Третя хвиля: демократизація наприкінці XX століття» та в статті «Демократична третя хвиля». Указуючи на хвилеподібний, глобальний характер демократичних змін він визначив цю «хвилю» як «сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів упродовж певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямі». Більшість країн, які розпочали демократичні перетворення після 1974 р., досягли значних успіхів, але п’ять з

них відвернулися від демократичного режиму. В. Бурдяк відзначила, що почався черговий спад – зворотний рух третьої хвилі демократизації [15, с. 212].

Важливими є висновки А. Пшеворського про розчленування процесу демократизації на декілька етапів із власною логікою та специфікою [15, с. 214], з ним погодився американський дослідник Рассел Бова [149, с. 117]. Учений вказав на два різні аспекти, які часто збігаються в часі: «вихід з авторитарного режиму» і «створення демократичного режиму». Перший не завжди супроводжується другим. Становлення демократії є «лише одним із можливих результатів падіння авторитарного режиму» [15, с. 214].

Ключову роль у розгляді перехідних процесів посткомуністичного світу відіграють два поняття – перехід до демократії (transition) і зміцнення демократичної системи (consolidation).

На думку Г. О'Доннела, дослідника латиноамериканських країн, процес демократизації складався з двох послідовних переходів: перший (transition) – установлення демократичного уряду; другий (consolidation) – утвердження демократії або ефективне функціонування демократичного режиму. Тож у першому випадку йшлося про формування інституціональних основ демократичної системи, які забезпечують ротацію політичних лідерів шляхом демократичних процедур. А в другому – про зміцнення самої демократії як суспільно-політичної системи, що передбачає залучення більшості суспільства (політичні, громадські організації, інституціолізовані групи інтересів і більшість верств населення) до цінностей демократії, усвідомлення демократії, як найдосконалішої форми політичного устрою в порівнянні з іншими формами [15, с.214].

Цієї ж думки дотримувався й Ф. Шміттер, що визначив термін «консолідована демократія» як процес, у якому епізодичні угоди, половинчасті норми й випадкові рішення в період переходу від

авторитаризму трансформуються в співробітництво й конкуренцію, що міцно закріпились та постійно діють, а також добровільно приймаються політиками й громадянами, що беруть участь у демократичному управлінні. Під час консолідації демократичного режиму відбувається інституціоналізація деяких ролей та галузей політичного життя, але разом із тим, громадяни отримують упевненість, що боротьба за державні пости буде чесною та не вийде за межі передбачуваного набору варіантів [115].

А. Пшеворский додав до цього, ще й економічну складову. Він стверджував, що бідні східноєвропейські країни, які обирають демократію, зустрічаються з усіма проблемами й бідного капіталізму [21, с. 14.].

Специфіка «третьої хвилі» демократизації полягала в тому, що перехід (транзит) посткомуністичного типу відбувався не за логікою класичних транзитів першої та другої хвиль. За класичною моделлю розвитку демократії Д. Ростоу, нація й держава з'явилися раніше, ніж почалася демократизація. А країни ЦСЄ та й колишнього СРСР вирішували проблеми становлення національної держави, маркетизації економіки й демократизації одночасно.

Клаус Оффе (Німеччина) вказував на специфіку східноєвропейської трансформації (трансформація країн Західних Балкан має такі ж риси), що відрізнялась від процесів демократизації в інших країнах. Процес трансформації включав вирішення територіальних проблем (визначення кордонів країни), вирішення політичних проблем (побудова демократичних інститутів, створення багатопартійної системи з реальною конкуренцією між ними, гарантування прав людини), вирішення економічних проблем (створення ринкових умов) [239, с. 508]. Для наукового розуміння цієї специфіки необхідно вирішити низку теоретико-методологічних питань; вони особливо важливі для демократичних посткомуністичних «транзитів»: визначення достатності підстав для об'єднання конкретних випадків переходу від недемократичного ладу до функціонування демократичних інститутів і практик різних країн в одну демократичну хвилю; порівняльне

співвідношення дії зовнішніх і внутрішніх чинників у підготовці, здійсненні та кінцевих підсумках демократичних транзитів; ієрархія внутрішніх чинників, що визначають результат демократизації – структурні (соціально-економічні та культурно-ціннісні передумови, що сприяють/заважають становленню і зміцненню демократичних інститутів і норм) чи процедурні (особливість і послідовність конкретних рішень і дій обмеженого кола ініціаторів та безпосередніх політичних учасників процесу демократизації); правомірність теоретико-методологічного синтезу різних – структурного і процедурного – підходів до аналізу феноменів сучасних посттоталітарних трансформацій; діючі чинники і обставини, що сприяють/суперечать успішному завершенню демократизації – консолідації нових демократій; масові політичні цінності і орієнтації при консолідації демократій; можливість/необхідність розгляду процесів посткомуністичної трансформації окремої країни в загальному теоретико-методологічному контексті третьої хвилі демократизації, чи виділення феномену посткомунізму з цього ряду, в силу його специфіки [15, с. 216].

Питання державності практично не вивчалося при дослідженні процесів, що відбувалися в Південній Європі та Латинській Америці, тому що перетворення відбувалися всередині національних границь. Однак, на Балканах постало питання державності. Американські політологи Хуан Лінц і Альфред Степан відзначили, що без держави не можлива ніяка сучасна демократія.

Актуальним для вивчення політичних трансформацій країн Західних Балкан є погляди Х. Лінца та А. Степана на розвиток демократії в багатонаціональних державах. Вони зазначили, що чим більш багатонаціональним, багатомовним, поліконфесійним та полікультурним є населення, яке проживає на території держави, тим складніше узгодити основні принципи демократії. Це означає, що в багатонаціональних та полікультурних державах для консолідації демократії необхідно докласти

більше зусиль. Шанси на консолідовану демократію зростають, якщо держава проводить політику, яка забезпечує всім жителям рівні громадянські, загальні та індивідуальні права [58].

Термін «націоналізм» не має чіткого визначення; протягом значного періоду історики, політологи, соціологи та культурологи намагалися дати визначення цьому поняттю.

Американська дослідниця Ліан Грінфелд дала таке визначення терміну «націоналізм» – це «секулярна й гуманістична свідомість, яка спирається на принципи народного суверенітету й егалітаризму» [20, с. 107]. Дещо інше визначення дали американські соціологи Ганс Герт та Чарльз Міллз, для них націоналізм – це «ідея, що виправдовує національну державу» [100, с. 187]. Вивчивши найчастіші випадки вживання цього терміну, було виявлено чотири значення, в яких його можна вживати: 1. Ідеологія становлення держави. Націоналізм у цьому випадку виступає як ідейне забезпечення процесу «збирання» земель чи «державного будівництва». 2. Ідеологія соціальної інтеграції. Держава в цьому випадку вже існує, а націоналізм необхідний для легітимації заходів по консолідації населення – перетворення останнього в культурно однорідну спільність, націю. 3. Ідеологія антиколоніалізму. Комплекс політико-ідеологічних явищ, пов’язаних із боротьбою народів Азії й Африки проти колоніалізму. 4. Ідеологія етнічно мотивованого сепаратизму [63, с.17].

Існує ряд способів типологізації націоналізму. Американський філософ Ганс Кон виділив західний та східний націоналізм. Основою західного націоналізму є лібералізм та демократія, а східний ґрунтується на етнічності, культурі, авторитаризмі та ксенофобії [9, с. 295].

Для даного дослідження важливою є взаємозалежність націоналізму та демократичних перетворень. Американський дослідник Джек Снайдер стверджував, що перші кроки країни до демократії активізують розвиток націоналізму та підвищують ризик внутрішніх конфліктів [93 с. 310].

Демократичний мир спирається на спільну громадянську ідентичність. Якщо ідентичність двох національних демократій засновується натомість на взаємно ворожих етнічних засадах, ланка між демократією та миром розривається. Такі етнічні ідентичності можуть повстати протягом перехідного процесу, а потім згуртуватись, коли нова етнодемократія інституціоналізує свій виборчий процес, політичний процес, політичні партії та верховенство права для більшості. Вірогідність того, що демократичний народ може згуртуватися навколо певної культурної або етнічної основи, не є новою. Вільсоніанська доктрина припускала, що мова та етнічна приналежність є природним критерієм для визначення, яка з груп може одержати право на самовизначення [96, с. 311].

Для вивчення впливу фінансово-економічної кризи 2008 р. на процеси політичних трансформацій доцільно визначити сутність цього поняття.

Особливість сучасної фінансово-економічної кризи полягала у всебічності цієї кризи, що охопила всю валютно-фінансову сферу. Цим поточна криза відрізняється від багатьох спеціалізованих криз в окремих країнах, які обвалили іпотеку та ринок нерухомості, фінансову систему, окремі галузі й сфери економіки [64, с. 3].

Причини сучасної кризи полягали в протиріччях у регулюванні фінансової сфери, різких змінах у співвідношенні валют, некерованому рості фінансових ринків, кризі ринків нерухомості до серпня 2008 р., кризі ліквідності інвестиційних банків з травня 2008 р., загрозі паніки в ощадній системі, скороченні виробництва, зайнятості та інвестицій [94, с. 118].

Грузинський учений Альфред Кураташвілі вважав, що причини виникнення світової кризи початку XXI ст. потрібно шукати не тільки в економіці, але й у політичному менеджменті [56, с. 136]. Світова економічна криза початку XXI ст., на його думку, була показником наявності серйозних недоліків та прорахунків у політичному менеджменті, перш за все, передових

капіталістичних країн світу, країн, які визначали як політичний, так і економічний клімат у світі [56, с.138].

Спад у функціонуванні міжнародного фінансового сектору неминуче призвів до зниження ефективності реального сектору економіки, й уже до початку 2008 р. він набув світового масштабу, поступово проявляючись у зниженні обсягів виробництва, попиту й цін на сировину, тотальному зростанні безробіття [30, с. 349].

На думку російського дослідника Михайла Єршова основними причинами кризи були не іпотечні проблеми, а накопичені системні дисбаланси в глобальній економіці та швидкий ріст якісно нового сегменту фінансового ринку – похідних інструментів при - його неадекватному регулюванню [31, с. 20]. Подібної думки дотримується й інший російський вчений-економіст Віктор Рязанов. Він вважав, що перетворення фінансової сфери на самодостатню, щоа функціонувала як глобальна мережа, створювало небезпечний розрив із виробництвом, яке у свою чергу продовжувало розвиватися переважно в рамках національно-виробничого контуру [92, с. 159].

На думку польського вченого Марека Домбровські, безпосередньою макроекономічною причиною нинішньої кризи був перегрів світової економіки [29, с. 2].

Для міжнародної фінансової економіки до кризи були властиві наступні риси: перетворення національних фінансових ринків у відкриту систему; глобальний контроль над інвестиційними потоками й фіктивним грошовим; виникнення глобального кредиту й глобальної фінансової ренти [94, с. 116].

Білоруська дослідниця Галина Санько дійшла висновку, що сучасна світова фінансова криза мала всеохоплюючий, системний характер. Вона торкнулася не тільки комерційних банків. Економічна криза була однією з умов прогресивного розвитку соціально-економічної системи, стимулюючи інноваційні процеси й розвиток бізнесу. Вона виявила недоліки слабкого

менеджменту економіки, покращила рекламу, маркетинг; підвищила необхідність прийняття швидких і якісних рішень, обумовила курс на інновації. Сануюча функція кризи проявилася в тому, що виживають тільки ефективні та гнучкі компанії. Але водночас збільшився політичний попит на дирижизм, соціалізм та популізм, що загрожує майбутньому оздоровленню економіки. [94, с. 119].

Таким чином, серед основних категоріальних понять, які використовувались у вивченні політичних трансформацій країн Західних Балкан, можна виділити наступні:1) ліберальна теорія демократії; 2) делегативна демократія; 3) представницька демократія, 3) політичні трансформації. Жоден із термінів не має загальноприйнятого визначення. Тому для деяких термінів пропонується авторський варіант.

У поданій дисертації «ліберальна теорія демократії» розглядається як концепція, що включає наступні ознаки: автономія особи, обмеженість влади правами людини, максимально широкі та рівні можливості для політичної участі, політична відповідальність влади, представницький характер влади.

«Делегативна демократія» є різновидом гібридних режимів, основними рисами якого є: регулярні вибори голови виконавчої влади, який на кілька років стає головним виразником інтересів нації; низький рівень інституціоналізації влади; відсутність обмежень виконавчої влади, крім неформальних відносин та строків переобрання її голови; наявність громадянських прав та свобод; формальний характер законодавчої влади; радикальний характер політики, що проводиться загальнонаціональним лідером; відсутність механізмів узгодження інтересів.

«Представницька демократія» – політичний режим, який характеризують: гарантії прав та свобод людини, наявність загального виборчого права та вільних виборів, повага прав меншин, політичний плюралізм, публічний характер влади, розподіл влади, політична

конкуренція. Влада належить всенародно обраним представникам, але різниця між тими, хто править, та тими, ким управляють, зберігається.

«Політичні трансформації» – це сукупність динамічних реформ, що відбуваються в політичні сфері й спрямовані на реформи в партійно-політичній системі, у сфері захисту прав людини, забезпеченні прав національних меншин, функціонування вільних та незалежних ЗМІ, що в разі вдалої імплементації призведе до встановленя ліберальної демократії.

1.2. Стан наукової розробки проблем політичних трансформацій в РЗБ

Тема «Політичні трансформації в регіоні Західні Балкани на початку XXI ст.» є недостатньо вивченою та практично немає досліджень, які б охоплювали весь комплекс проблем та чинників трансформації країн ЗБ.

Для вивчення даної теми мали важливе значення міжнародні документи, двосторонні договори, офіційні заяви, аналітичні записки міжнародних організацій. Під час написання роботи пріоритетне значення мали Дейтонська угода [72] та Охридська рамкова угода [184]. Ці документи демонструють, яким чином міжнародне співтовариство впливало на формування державного устрою, на перебіг політичних процесів, підтримувало мир та стабільність у регіоні. Для вивчення євроатлантичних інтеграційних процесів використовувалися документи: План дій щодо членства в НАТО [73], Декларація Саміту ЄС – Західні Балкани 2003 р. [179], Пакт Стабільності для Південно-Східної Європи [278], що дало можливість зробити висновки стосовно перспектив та процесу розширення. Дослідження двосторонніх відносин опирається також на документальну базу: Угода між урядом Російської Федерації й Радою міністрів Боснії і Герцеговини [97], Угода між урядом Російської Федерації й урядом Республіки Албанія [98], на основі яких можна відстежити еволюцію відносин між країнами та зробити прогноз на майбутнє. Важливими для розкриття теми дослідження були Конституція Республіки Албанія [45], Конституція Республіки Косово [46], Конституція Республіки Македонія [47], Конституція Республіки Сербія [48], Конституція Республіки Хорватія [49], вони стосуються безпосередньо внутрішньої політики та державного устрою. Такі джерела дали можливість виявити основні зміни в політичному житті країни. Усі втрати та демократичні здобутки в процесі трансформації можна було відстежити у вигляді щорічних аналітичних та статистичних даних, які публікуються на сайтах таких організацій як «Репортери без кордонів» [305], які публікують

індекс свободи преси; Freedom House [119, 162], що займається захистом прав людини.

У процесі написання дисертаційного дослідження було вивчено праці українських, російських, болгарських, хорватських, сербських, чорногорських, боснійських, косовських, македонських, албанських американських та англійських учених.

Наукову літературу, що була вивчена в процесі проведення дослідження, можна умовно розділити на кілька груп за проблематикою.

До першої групи належать наукові роботи, за допомогою яких стало можливим створити теоретичну основу дослідження. До другої – література, що стосується вивчення інтеграційних процесів у РЗБ, політики розширення ЄС та НАТО та її значення для країн РЗБ, а також політики Росії та Туреччини в регіоні. До третьої – наукові роботи, присвячені вивченню демократичних перетворень у країнах РЗБ.

Серед праць, що ввійшли до першої групи слід особливо відзначити роботи Дж. Міршаймера [221, 222, 223, 224, 225, 226], представника школи неореалізму, який у своїх працях проаналізував процеси мирного врегулювання в РЗБ з точки зору неореалізму. Американський дослідник Девід А. Балдвін [126] порівняв праці теоретиків неореалізму та неолібералізму.

Важливими концептами в дослідженні трансформацій країн РЗБ є демократія, ліберальна демократія, демократизація, націоналізм, фінансово-економічна криза. Існує велика кількість праць, у яких послідовно розкривається термін «демократія». Для проведення даного дослідження особливе значення мала праця Ч. Тіллі. У своїй монографії він виявив загальні процеси, через які відбувається демократизація та дедемократизація. С. Хантінгтон увів у політологію термін «третя хвиля демократизації»; він використав це визначення для аналізу процесу переходу країн від недемократичних до демократичних режимів наприкінці XX ст. У його

монографії пояснюються витоки «третьої хвилі» та її особливості порівняно з попередніми.

Важливою для дослідження була збірка наукових праць під редакцією Д. Гузіни [21]. Учені дослідивши проблеми та перешкоди для демократизації країн Східної Європи, дійшли висновку, що в суспільствах РЗБ відбуваються дещо відмінні процеси, але можна відстежити й схожі риси. Л. Дайамонд [24] у своїй статті визначив найкращу форму врядування, дав визначення терміну «демократія», охарактеризував псевдодемократії та недемократії.

Серед знаних теоретиків слід відзначити А. Пшеворського, чиї праці стали основою багатьох досліджень із транзитології. У своїй монографії «Демократія і ринок» [82] А. Пшеворскій вивчав не тільки процеси переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої, а також виявив умови для встановлення та розвитку стабільних демократичних режимів. Американський учений Ф. Шміттер [115] дав визначення поняттю «консолідована демократія» та пояснив значення громадянського суспільства для встановлення консолідованої демократії. Х. Лінц та А. Степан [58] звернулися до проблеми державності, особливу увагу було приділено співвідношенню між державою, нацією й демократією.

Для розкриття сутності фінансово-економічної кризи та подальшого вивчення її впливу на процеси трансформації країн РЗБ було залучено низку аналітичних статей. Важливими для дослідження виявилися роботи Г. Санько та А. Кураташвили, що були зосереджені на причинах виникнення кризи.

Для вивчення впливу зовнішніх чинників на процеси трансформації країн РЗБ корисними стали результати наукових досліджень, що були опубліковані на базі наступних дослідницьких інститутів: Фонд Конрада Аденауера (Македонія); Європейський політичний центр (Бельгія); Інститут регіональних та міжнародних досліджень (Болгарія); Інститут дослідження

безпеки ЄС (Франція); Центрально-Європейський інститут політики (Словакія).

У своїх дослідженнях О. Анастасакіс [121] приділив увагу регіональним ініціативам ЄС та співробітництву з Гаазьким трибуналом, а також торкнувся питання вимог Євросоюзу щодо країн РЗБ та їхнього значення в процесі трансформації. Ф. Траунер [294] також вивчив рамки співробітництва ЄС та РЗБ, значення європейської політики в підтриманні безпеки та стабільності в регіоні.

Корисними для вивчення значення чинника ЄС в процесі трансформації РЗБ були праці таких російських дослідників як Ю. Кудряшова [55], О. Калоева [34, 35, 36, 37], О. Гуськова [22, 23]. Ю. Кудряшова позитивно оцінювала значення розширення ЄС як для країн РЗБ, так і для РФ, вона стверджувала, що для Росії можуть відкритися додаткові можливості, скориставшись якими можна укріпити свої позиції на регіональному та західноєвропейському рівні. О. Гуськова у своїх дослідженнях стояла на чітко визначених антизахідних та проросійських позиціях, у її працях можна було простежити жорстку критику в бік ЄС. О. Калоева в праці щодо зовнішньої політики Сербії, оцінила ситуацію з точки зору країни-претендента на вступ та виявила місце європейського вектору в зовнішній політиці Сербії.

Дуже важливе значення для дослідження мали праці власне балканських дослідників (хорватських, сербських, македонських, чорногорських), оскільки вони дали змогу безпосередньо проаналізувати національний підхід до євроінтеграції. Загалом дослідники розуміли, що першим кроком до ЄС була інтеграція в євроатлантичні структури. Серед учених, що займалися вивченням євроінтеграції слід відзначити Д. Божіновіча [150], І. Бандовіч [128], В. Самарджію [266] та С. Ральчева [254, 255, 256, 257, 258, 259]. Незважаючи на те, що дослідники вивчали одну й ту ж проблему, але при цьому кожен із них зосередився на окремому

аспекті. Д. Божіновіч вивчив значення регіонального співробітництва для вступу країн регіону в ЄС. В. Самарджія проаналізувала значення вступу Хорватії в ЄС; вивчила процес розширення в період економічної кризи. Вона розкрила значення інтеграції як для ЄС та Хорватії, так і для країн РЗБ у цілому. М. Вуячич проаналізував особливості процесу інтеграції Сербії в ЄС. Глибокий та ґрунтовний аналіз процесу розширення ЄС на Балкани провів С. Ральчев. У своїх аналітичних статтях він розкрив основні проблеми країн регіону у сфері економіки та політики, проведення реформ та окреслив перспективи розвитку на майбутнє, досліджував перспективи вступу в ЄС; детально проаналізував основні демократичні зрушення, що відбулися в країнах регіону.

С. Качарська [199] звернулася до ролі ЄС в політичних та економічних перетвореннях у Македонії в період з 1997 р. до 2011 р. Вона відзначила особливості країни в цьому сенсі; незважаючи на те, що країна одна з перших підписала угоду про стабілізацію та асоціацію й отримала статус кандидата, євроінтеграційні процеси в країні дещо сповільнилися. Автор зазначила, що однією з проблем, яка заважала подальшому просуванню країни на шляху інтеграції, було питання конституційної назви країни. У дослідженні поєднується вивчення європеїзації та процесу урегулювання конфлікту.

Основною тезою в дослідженні Дж. Джанкіч [173] була еволюція ролі ЄС в Чорногорії. Вона простежила всі зміни політики Європейського Союзу стосовно країни протягом більш ніж двох десятиріч та всі етапи становлення відносин між Чорногорією та ЄС.

М. Стоїч вивчив міжпартійну дискусію в Сербії щодо європейської інтеграції. Вчений проаналізував кожну значну політичну партію країни окремо. Він виявив, що в країні майже немає значних політичних сил, що стояли б на антиєвропейських позиціях. Автор зазначив, що політичні партії використовують прихильність до ЄС у своїх програмах, для того, щоб отримати перемогу на виборах. М. Стоїч звернув увагу на проблему Косова

та її вплив на формування зовнішньополітичних орієнтирів основних політичних сил.

Л.І. Мехметі [227] у своєму досліджені оцінив роль міжнародних акторів у процесі демократизації Косова. Він наголосив, що Косово досягло відчутного прогресу в інституційному будівництві. У цьому контексті автор проаналізував спроби ЄС посадити лідерів Косова та Сербії за стіл переговорів, щоб виробити спільні рішення.

Е. Вайзовіч [299] вивчив європейські перспективи Боснії і Герцеговини. Він наголосив, що ЄС намагається знайти найкращий спосіб використання підходу «кнута та пряника» щодо цієї пост-югославської країни. Учений проаналізував вклад ЄС в процес зупинення бойових дій в БіГ, участь у процесі стабілізації та пост-воєнного урегулювання та фінансову присутність Європейського Союзу в Боснії.

Для всебічного аналізу ролі чинника НАТО у зовнішній політиці країн РЗБ було задіяно широке коло аналітичних статей. Найкраще це питання, з точки зору проблем регіону, вивчили вчені, які належать до РЗБ. Значущий внесок у вивчення проблем розширення НАТО зробили Г. Тсоуропас, О. Радоман та Б. Фета, вони чітко окреслили, яке значення має розширення НАТО для РЗБ. Я. Сімич [270, 271] зосередилась на проблемах вступу Сербії в НАТО, тому що ця країна мала складну історію взаємин з організацією, а також торкнулась питання нейтрального статусу країни. М. Ніч та Я. Сінгел [238] також вивчали взаємини Сербії та НАТО; вони прагнули виявити як позитивні, так і негативні сторони вступу Сербії в Північноатлантичний Альянс, проаналізували позицію населення та політиків країни щодо цього питання.

Для комплексного дослідження впливу зовнішнього чинника на процеси трансформації необхідно було також вивчити значення регіональних держав: Російської Федерації та Турецької Республіки. Для автора важливо

було відстежити позиції вчених цих країн та порівняти їх з дослідженнями вчених країн РЗБ.

А. Коніцер [204] проаналізував проблеми в трикутнику Сербія, Росія та ЄС і виявив, що Сербія намагалася розвивати відносини і з РФ, і з ЄС. Він вивчив вплив минулих подій на визначення зовнішньополітичних пріоритетів країни. Учений дослідив ключові сфери співробітництва між Сербією та РФ, між Сербією та ЄС. М.А. Сміт [272] дослідив енергетичний чинник у відносинах РФ і країн РЗБ. Ключовими тезами дослідження були твердження, що Росія хоче розширити свій вплив на Балканах як противагу євроатлантичній інтеграції країн регіону; як головний інструмент для підвищення своєї ролі в регіоні Росія розглядала саме енергетичний чинник. Хорватський аналітик М. Біосіна [142, 143] вивчив російсько-хорватські відносини. Він вважав угоду щодо будівництва Південного потоку важливим позитивним кроком у двосторонніх відносинах. В. Сокор [273, 274, 275] також у низці своїх публікацій вивчав російсько-хорватські відносини крізь призму енергетичного чинника.

О. Гуськова [22, 23] традиційно відстоювала тезу, що найбільш вигідним зовнішньополітичним вектором країн РЗБ була б орієнтація на РФ, вона це намагалася показати на прикладі Сербії.

Для вивчення ролі Турецької Республіки важливими виявилися роботи турецьких та македонських дослідників І. Рюми [263], Ш. Адиямана [118], Е. Тюрбердара[295], І. Джугуманова [167] та Д. Тасева [289].

І. Рюма вивчив особливості політики Турецької Республіки стосовно країн РЗБ. Він відзначив, що економічний чинник ставав дедалі важливішим у політиці Туреччини на Балканах, але при цьому країна не може в економічному сенсі домінувати в регіоні. Крім того, він зазначає, що Турецька Республіка завжди була частиною міжнародної присутності на Балканах. Автор також проаналізував особливості взаємин Туреччини з неурядовими організаціями, політичними партіями та культурними

осередками в країнах регіону. Ш. Адияман вивчив спори із приводу офіційної назви Македонії та позицію Туреччини. Він також проаналізував історичні та культурні зв'язки між країнами. Е. Тюрбердар дослідив причини, хід та наслідки трьохстороннього саміту в Стамбулі (24 квітня 2010 р.), який організувала Туреччина. Македонські дослідники І. Джугуманов та Д. Тасев також торкнулися питання про роль Туреччини на Балканах, але вже в контексті регіональної політики та співробітництва. Українська дослідниця Н. Ф. Ржевська [87] означила основу зовнішньополітичної стратегії США.

Одним із важливих елементів зовнішнього впливу на процеси трансформації була світова економічна криза. Різні аспекти економічної кризи та прояви кризи в країнах РЗБ були досліджені в роботах таких вчених: В. Бартлета [131, 132,] і В. Монастіріотіса [130], С. Ральчева [254, 256,], Г. Стойковскі [284].

Під редакцією В. Бартлета і В. Монастіріотіса вийшла збірка наукових праць, що охоплюють широке коло питань, пов'язаних з економічною кризою та її впливом на стан економік країн Південно-Східної Європи. Авторами послідовно проаналізовано економічну ситуацію та розроблено політику, яку необхідно проводити для подолання проявів кризи. Детально описано кожну країну, стан економіки до кризи, особливості прояву кризи та шляхи подолання кризи, що дало можливість вивчити кожну країну окремо та порівняти їх між собою. Наприклад, П. Гаші [184] зосередився на вивченні впливу економічної кризи в Косові, він торкнувся також питання притоку іноземного капіталу в цей період. С. Ральчев опублікував низку аналітичних матеріалів, що стосуються сучасних аспектів економічного, політичного та інституційного розвитку країн Західних Балкан. Дослідження були спрямовані на аналіз впливу двох зовнішніх чинників: процесу вступу країн у ЄС та міжнародної фінансово-економічної кризи. Г. Стойковскі зосередив увагу на вивченні проявів кризи в Албанії та Македонії.

Демократичні транзити були досліджені в праці української дослідниці О. Брусиловської [9]. У її монографії було вивчено вплив зовнішніх чинників (ЄС, НАТО, США, ФРН) на трансформаційні процеси в країнах Східної Європи. Було описано стартові умови трансформації та зміни, що відбулися в країнах ЦСЄ в процесі трансформації. Також автор провела порівняльний аналіз країн та їхніх досягнень, виявила, в чому полягала між ними різниця. Центральною ідеєю дослідження було домінування зовнішніх чинників трансформації над внутрішніми.

Російська дослідниця О. Пономарьова [77] проаналізувала процес становлення державності країн регіону (Словенія, Хорватія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Чорногорія і Косово); розкрила особливості державного устрою, партійно-політичних систем та соціально-економічних проблем.

Англійська дослідниця Д. Бет [134] зосередила свої дослідження на вивченні стартових умов для початку інтеграції.

За редакцією Б. Радельїча [253] була видана збірка наукових праць балканських учених. Це виявилося дуже корисним для нашого дослідження, тому що дало можливість оцінити процеси в країнах РЗБ з точки зору самих балканців. У цілому дослідження були зосереджені на вивченні впливу європеїзації на процеси розвитку країн колишньої Югославії.

Б. Радельїч оцінив рівень залучення країн колишньої Югославії до євроінтеграційних процесів, звертаючи увагу на досягнення кожної країни на шляху до членства. Вивчаючи офіційні заяви ЄС, автор виявив, що швидкість демократизації та європеїзації не завжди однакові. Автор намагався виявити всі чинники, як зовнішні так і внутрішні, що впливали на процеси трансформації. Проаналізувавши в цьому контексті кожну країну окремо, він виявив основні проблеми та досягнення, які властиві кожній державі індивідуально.

Д. Манделч [217] зосередив свою увагу на вивченні досвіду Словенії в процесі євроінтеграції. Він вивчив прояви націоналізму, а особливо положення циган у країні. А. Петрічушіч і Л. Мікіч [243] проаналізували проблеми національних меншин у Хорватії. Вони зробили акцент у своєму дослідженні на тому, що забезпечення прав національних меншин є частиною вимог ЄС до країни-кандидата. Дослідники вивчили діяльність регіональної ініціативи, відомої як Сараєвський процес. Було виявлено основні перешкоди в діяльності цієї організації, прояснили деякі проблеми в процесі повернення біженців та переміщених осіб.

Експертами Російської академії наук була підготовлена збірка наукових праць «Конфликт в Косово и международная безопасность». Автори проаналізували історичні причини виникнення конфлікту в Косові, його національний, регіональний та міжнародний аспекти. С.А. Романенко [87] вивчила історію становлення Косова як незалежної держави. Ар. Улунян [108] визначив особливості становлення партійно-політичної системи Косова. Він звернув увагу на міжпартійне розмежування в середині албанського блоку в Косові. Вивченню етнічного чинника в Косові було присвячене дослідження М. Мартинової [65], вона проаналізувала історичні передумови кризи, а також описала міжетнічні розмежування в сучасному суспільстві Косова.

Дослідниками Центру Фрідріха Еберта було опубліковано збірку наукових праць, що розкривають особливості розвитку пост-югославських країн протягом останніх двадцяти років. Д. Відовіч та Д. Пауковіч [302] проаналізували політичну трансформацію Хорватії. Автори виділили в досліджені дві частини: перша охоплює період з набуття незалежності до 2000 р., а другий – починається у 2000 р. Дослідники також підтвердили важливість зовнішнього чинника та значення вимог ЄС у процесі інтеграції.

Для аналізу трансформації політичної системи корисною виявилася робота Г. Вісока [303]. Він визначив, яким чином реалізують свої права

національні меншини (цигани, ашкалі, єгиптяни) у Косово. Автор вивчив, як створюються політичні партії даних меншин, як вони функціонують та наскільки вони представляють інтереси своїх виборців.

О. Калоева [35, 38] також займалася вивченням політичних систем країн РЗБ, у центрі її досліджень була Сербія. У її статті описується процес формування партійно-політичної системи, аналізується структура та її зміни, законодавчі акти, що стосуються регулювання політичної діяльності партій.

Г. Жіковіч [155] проаналізував політичну структуру на рівні держави та ентитету, виборчу систему. Вивчив підготовку, хід та результати виборів у БіГ, а також порівняв вибори 2010 р. з попередніми та виявив основні досягнення, що дало можливість чітко визначити основні порушення та недоліки партійно-політичної системи.

М. Шпала та В. Станіславскі [279] у своєму дослідженні розкрили низку важливих питань: етнічна структура БіГ; конституційний устрій Боснії; адміністративний устрій; система управління; роль центральної влади; повноваження Високого представника. Вчені проаналізували основи протиріч між етнополітичними об’єднаннями та міжпартійні диспути. Автори послідовно описують роль та значення в політичних процесах зовнішніх чинників, включаючи, окрім ЄС та НАТО, сусідні держави (Хорватія, Сербія).

В. Дуріч [174] проаналізував у своїй статті місце релігійних та національних меншин у політичній системі Сербії. Автор дослідив нормативне регулювання участі національних меншин у політиці. Ще одним аспектом дослідження було вивчення релігійної та культурної автономії національних меншин, як особливий спосіб участі національних меншин у суспільних справах республіки Сербія.

Праця Н. Тінатін [291] виявилася цікавою для вивчення політичної трансформації країн РЗБ. Автор у своїй роботі проаналізував особливості фінансування політичних партій, виявив слабкості як законодавчої бази, так і процесу його імплементації.

М. Нагірний [70] дослідив політичний розвиток Хорватії протягом 1990-х рр. Це дало змогу зрозуміти витоки певних політичних проблем, а також формування політичної ідеології партій, які представлені у владі.

О. Усатенко [108] проаналізувала основи суспільно-політичного розвитку Македонії, починаючи з часу здобуття незалежності й до 2006 р.

Дослідники Європейського політичного центру видали збірку наукових праць під редакцією К. Стратулат [287]. Автори дослідження звернули увагу на транзитивні можливості ЄС.

С. Кажарска [198, 199] проаналізувала сучасну партійно-політичну систему Македонії, окрім характеристики ідеологічних основ значних політичних партій країни, автор зробила акцент на ставленні політичних сил до європейської інтеграції. Подібні дослідження провела О. Барбулуші [129] стосовно Албанії.

Таким чином, для написання роботи було залучено широке коло різноманітних документальних та аналітичних матеріалів, що дають можливість послідовно вивчити вплив зовнішніх чинників на політичні трансформації в країнах регіону Західних Балкан.

Найбільш об’єктивними є дослідження західнобалканських вчених, вони намагаються показати як проблеми, так і досягнення країн РЗБ у процесах політичних трансформацій та особливості впливу зовнішнього чинника на процеси. Російські вчені відрізняються політичною заангажованістю; загалом їхні роботи носять антизахідний характер.

У вивченій літературі недостатньо висвітлено ряд проблем, серед яких міжпартійні дискусії щодо євроінтеграції в країнах РЗБ; причини, що перешкоджають вступу до ЄС; результати співробітництва між РЗБ з одного боку та Турецькою Республікою й РФ з іншого. Необхідно встановити зв'язок між зовнішніми чинниками та політичними трансформаціями в РЗБ, виявити ступінь впливу державних та наддержавних акторів.

Висновки до першого розділу

Для системного дослідження впливу елементів зовнішнього середовища на політичні трансформації в РЗБ аналіз необхідно проводити водночас як з позицій школи неореалізму, так і з позицій транзитології. Неореалізм акцентує увагу на системному характері міжнародних відносин, визнає існування наддержавних акторів, але при цьому розглядає суверенну державу як найважливішу одиницю системи міжнародних відносин. Основними категоріями дослідження стали такі поняття транзитології як «демократія», «трансформація», «ринкова економіка», «регіон Західні Балкани». Визначення зазначених понять змінювались протягом років, але й досі не отримали загальноприйнятого звучання. Положення вищевказаних теоретичних шкіл дозволили зробити висновок щодо впливу зовнішніх чинників на динаміку внутрішніх процесів у країнах РЗБ.

При дослідженні впливу зовнішніх чинників на політичні трансформації РЗБ було залучено офіційні документи держав РЗБ, що стосуються їхніх внутрішньополітичних перетворень. Також у джерельну базу дослідження ввійшли офіційні документи Європейського Союзу, що стосуються проблем розширення, двосторонні угоди щодо співробітництва між країнами РЗБ, РФ, ТР.

Під час проведення дослідження автор звертався, крім документальних матеріалів, і до результатів наукових розробок українських і закордонних дослідників, які спеціалізуються на проблемах системних трансформацій, впливах ЄС та НАТО, розвитку регіонального співробітництва із залученням ЄС та РЗБ, двостороннього співробітництва країн РЗБ з одного боку та РФ, ТР – з іншого.

У цілому, можна відзначити, що дана проблема ще недостатньо досліджена як українськими, так і зарубіжними вченими, у працях яких майже відсутній комплексний підхід до її вивчення. В українській науці,

зокрема, відсутні монографії, які б містили комплексний аналіз впливу зовнішніх чинників на політичні трансформації в РЗБ на поч. XXI ст.

РОЗДІЛ ІІ

Вплив зовнішніх чинників на процеси трансформації регіону Західні Балкани

2.1. Особливості європейської інтеграції РЗБ

Після розпаду СРСР та Югославії, ослаблення впливу РФ на світовій арені неминуче призвело до необхідності вибору нових орієнтирів у зовнішній політиці країн РЗБ. Країни регіону, в більшій чи меншій мірі, але всі продемонстрували прихильність до європейського шляху розвитку.

Давор Божіновіч, хорватський учений та політичний діяч, зазначив, що європейська інтеграція посіла головне місце у зовнішньополітичних стратегіях усіх країн РЗБ [150, p. 15]. Європейський союз розглядається як каталізатор для вирішення проблем у регіоні, і це підкреслюється на офіційному рівні [181].

Як відзначила англійська дослідниця Джуді Бет, населення країн Західних Балкан очікувало від ЄС майже того ж, що і громадяни країн ЦСЄ в 1990-х рр.: по-перше, Союз мав би сформувати основу для регіональної безпеки, для подолання наслідків зовнішнього домінування і внутрішньої взаємної ворожнечі, по-друге, вирішальним стимулом залишалася соціально-економічна модернізація; і по-третє, ЄС розглядався як джерело потужних зовнішніх гарантій, поліпшення управління, закріплення демократичних норм і обмеження діяльності корумпованих політичних еліт [134, p.12]. Турецький учений Жунейт Йенігун відзначив, що всі балканські країни хотіли приєднатися до ЄС в основному з економічних причин. Рівень безробіття в країнах Західних Балкан залишався дуже високим, наприклад, 36% − у Македонії й 49% − у Косово. Молоде покоління сподівалося, що рівень безробіття впаде, тому що відкриються нові сектори бізнесу, крім того, молоді спеціалісти змогли б працевлаштуватися в Європі [306, p. 106].

Колишній президент Сербії Борис Тадич зазначив, що навіть статус кандидата гарантував би Сербії, перш за все, економічну безпеку, тому що

країна вже змогла б забезпечити безпеку іноземним інвесторам, збільшення робочих місць і можливість працевлаштування для населення [37, с. 121].

Але, не зважаючи на вище зазначені переваги, євроінтеграція не отримала стабільно високої підтримки серед населення країн регіону. На думку австрійського вченого Ведрана Джихіча, це явище, перш за все, пов'язане з економічною кризою в Європі. Практично у всіх країнах регіону останнім часом відбувалося скорочення підтримки інтеграції. Наприклад, підтримка ЄС в Македонії впала з 62% у 2009 році до 60% у 2010 р., в Сербії підтримка знизилася в 2010 р. до 44%, у той час як підтримка в Хорватії була дуже низькою й складала всього 28 % [176, p.15]. Марко Вуячич, старший науковий співробітник Європейської дослідницької академії Белграда, зазначив, що на початку 2000-х рр. більша частина сербської громадськості негативно сприймала співробітництво з Гаазьким трибуналом. Так, наприклад, громадяни країни розглядали видачу колишнього президента, С. Мілошевича, як національне приниження [130, p.51].

Розширення ЄС важливе не тільки для країн-кандидатів, але й для Європейського союзу та його членів. ЄС отримує економічні, політичні та безпекові дивіденди від розширення.

Так, на думку американського соціолога Іммануїла Валлерстайна, розширення ЄС могло принести позитивні економічні результати в довгостроковій перспективі через розширення зовнішнього ринку та збільшення внутрішнього [296, p.667].

Російська дослідниця Олена Гуськова зазначила, що важливе місце в розширенні ЄС посів політичний чинник: Європейський Союз намагався вивести країни ЦСЄ та ПСЄ з під економічної залежності й політичного впливу Росії [23]. Ж. Йенігун розглядав Західні Балкани як можливість природного географічного розширення ЄС, а розширення за рахунок цих країн мало б зміцнити дипломатичний престиж Євросоюзу на міжнародній арені [306, p. 106].

Д. Божінович вважав, що довгострокова стабільність у Європі можлива лише при включенні країн РЗБ в європейське співтовариство, оскільки РЗБ вже знаходиться в оточенні держав-членів ЄС [150, p. 16]. На думку австрійського вченого Флоріана Траунера, внутрішня безпека Європейського Союзу може зрости, якщо ЄС внутрішні проблеми безпеки буде вирішувати через нівелювання зовнішніх негативних впливів. Західні Балкани стали головною мішенню ЄС, його зовнішніх дій у сфері юстиції та внутрішніх справ [294].

У цьому контексті слід зазначити, що поступово складається нова політична культура у сфері гарантування європейської безпеки. Для попередження нестабільності на кордонах Європейського Союзу розроблялась концепція пріоритетних регіональних напрямків. Дана концепція безпосередньо пов'язана з проблемою розширення «зони безпеки» на географічній периферії ЄС [90, с. 168]. У стратегії безпеки Європейського Союзу зазначено, що ЄС має спрямувати зусилля для того, щоб РЗБ більше не представляв загрозу стабільності [181]. Федеріка Могеріні, Високий представник ЄС, у своїй промові охарактеризувала країни РЗБ як найспокійніших сусідів, що оточують Європейський Союз. Вона наголосила, що саме європейська перспектива принесла в регіон безпеку, стабільність, процвітання та регіональну інтеграцію [277].

Відношення країн-членів ЄС до розширення є неоднозначним: виділились країни, які категорично проти розширення, і країни, які виступали за розширення. Це, перш за все, пов'язано з тим, що країни-претенденти не відповідали економічним та політичним стандартам ЄС, у такому випадку країни-члени були змушенні хоча б частково фінансувати перетворення в країнах-кандидатах, а в умовах економічної кризи весь тягар припав би на лідерів ЄС.

На думку хорватської дослідниці Вішні Самарджії, розширення ЄС значно сповільнилося через економічну та фінансову кризи, а також через

необхідність вирішення проблем, які виникли внаслідок неї. Ще до вступу Хорватії виникали думки, що політика розширення ЄС зайшла в глухий кут, як політично, так і концептуально. Цілком імовірно, що до 2020 р. подальшого розширення не відбудеться [266, p. 32].

На думку відомої американської дослідниці Мілади А. Вачудової, криза примусила як громадян ЄС, так і їхніх лідерів ставитися до розширення з обережністю [298, p. 1]. Платники податків країн ЄС вбачали в кожному новому кандидатові країну, яку рано чи пізно довелося б рятувати за рахунок власних коштів, тому частина суспільства негативно відносилася до процесу розширення [55].

Американські дослідники Х. А. Конлей та Т. Ж. Сіполлеті відзначили, що Об'єднане Королівство, Іспанія і Данія протягом довгих років залишалися прибічниками розширення, але їхня позиція залежала від конкретної країни-кандидата [157, p. 17].

Науковий співробітник польського інституту міжнародних відносин Томаш Жорначук зазначив, що Німеччина, Франція й країни БЕНІЛЮКСу віддали перевагу призупиненню процесу розширення ЄС за рахунок Західних Балкан, за винятком Хорватії. Канцлер Німеччини Ангела Меркель заявила про необхідність тимчасового призупинення розширення ЄС після вступу Хорватії [309].

Серед «старих членів» найпалкішими прихильниками інтеграції Сербії виявилися Італія, Греція та Іспанія. Особливо важливою для Сербії була підтримка останньої тому, що вона не визнала незалежність Косово. Серед нових членів ЄС Сербія розраховувала на підтримку Словаччини, Словенії і, що важливо, Угорщини, яка головувала в ЄС в першій половині 2011 р., і чий список пріоритетів включав в себе поглиблення інтеграції ЄС із Західними Балканами. Сербія одержала підтримку від Комісара з питань розширення Оллі Рен і від Швеції, головуючої тоді в ЄС [309].

Вступ Сербії в ЄС турбував країни-члени через давні та міцні зв’язки Белграда з Москвою. Багато членів ЄС, особливо країни ЦСЄ, прагнули не допустити посилення впливу Росії на Балканах та вимагали, щоб Белград офіційно окреслив свої інтереси [55]. Офіційний статус кандидата Сербія отримала в березні 2012 р., але рішення Брюселя про надання цього статусу було раніше заблоковано Німеччиною, вето пов'язувалося з ситуацією в Косово [60, с.32].

Греція послідовно виступала проти вступу Македонії в ЄС. Після отримання статусу кандидата подальше просування в ЄС було припинено через вето Греції [200, p. 17]. Відносини між цими країнами ще більше ускладнилися в 2010 р., коли уряд Македонії започаткував проект «Скоп’є 2014», що був пов’язаний з реконструкцією міста. Поруч із будівлями, що мали ознаки давньої грецької архітектури, були зведені величезні статуї Олександра III Македонського, Філіпа II Македонського та Олімпіади. Македонський проект образив патріотичні почуття греків і спровокував уряд до подальших антимакедонських дій на міжнародній арені. Політика розширення не була пріоритетною для Греції, тому питання щодо дати початку переговорів про приєднання Македонії навіть не підіймалося на саміті Ради Європейського Союзу в червні 2014 р. [200, p. 18]. Македонія також втратила підтримку Болгарії в процесі євроінтеграції. Загострення відносин між державами пов’язане з націоналістичною риторикою з обох боків [200, p. 22].

Що ж стосується Албанії, то країна отримувала від Італії серйозну політичну підтримку в процесі інтеграції. Це було пов’язано з тим, що Тірана є важливим торговельно-економічним партнером Риму та постачальником енергетичних ресурсів [55].

Анес Макул (Інститут міжнародних відносин, Прага), вважав країни Вишеградської групи послідовними прибічниками розширення. Наприклад, лібералізація візового режиму для країн РЗБ та розширення ЄС було

розглянуто під час головування Чехії в ЄС в 2009 р. У той же період Албанія подала заявку на вступ. Угорщина також оголосила розширення як один із пріоритетів зовнішнішньої політики, вказуючи на те, що «розширення ЄС приносить стабільність, мир і єдність для все більшої частини континенту». Під час польського головування в ЄС у другій половині 2011 р. основними пріоритетами були «Відкрита Європа» та розширення. Словаччина також мала тісні зв'язки із Західними Балканами, міністр закордонних справ, Мирослав Лайчак займав посаду Верховного представника в Боснії і Герцеговині [214, p. 3].

Європейський союз висуває ряд критеріїв для країн-кадидатів. Перш за все, країни-кандидати мали виконувати копенгагенські критерії та acquis communautaire; ці вимоги змінювалися із часом та могли бути різними для різних країн-кандидатів.

Основні критерії були сформульовані на засіданні Європейської Ради в Копенгагені в 1993 р. та в Мадриді в 1995 р. Вони полягали в наступному: політичні критерії: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство закону, права людини, повага й захист прав меншин; економічні критерії: наявність життєздатної ринкової економіки, здатність реагувати на тиск конкуренції й ринкових сил усередині ЄС; здатність брати на себе зобов'язання держави-члена ЄС; створення умов для інтеграції шляхом адаптації адміністративних систем [290].

Ф. Траунер зазначив, що Західні Балкани мали б поступово наблизитися до acquis communautarie і здійснити реформи поліції, прикордонної служби та системи правосуддя. ЄС закликав країни регіону Західні Балкани поставити особливий акцент на пріоритетних галузях: поліція, громадський порядок та боротьба з організованою злочинністю; інтегроване управління кордонами; судова реформа, а також надання притулку та міграція; боротьба з усіма формами торгівлі людьми, контрабандою наркотиків та зброї [294, p. 8].

РЗБ своєю історією, політичним та економічним розвитком відрізнявся від країн ЦСЄ, у зв'язку з цим процес підготовки й вступу до ЄС має свої риси.

Д. Бет виділила три основні аспекти, що відрізняли країни Західних Балкан від ЦСЄ: політична культура, проблеми державності і вплив воєн 1990-х рр. Вона також відзначила, що додатковою умовою було регіональне співробітництво, подібні умови офіційно не висувалися для країн Центральної та Східної Європи. Кожна держава повинна продемонструвати прихильність до поліпшення відносин та розвитку політичного й економічного співробітництва з сусідами по регіону. Чисто двосторонній підхід, який був застосований до кандидатів із Центральної та Східної Європи, у випадку із Західними Балканами не можна використовувати з міркувань безпеки [134, p.10].

Російська дослідниця Олена Калоєва наголосила, що країни РЗБ повинні були також розвивати співробітництво з Гаазьким трибуналом. За опитуваннями агентства «Політикум» і журнала «Нова сербська політична думка», громадяни Сербії підтримували співпрацю із трибуналом, але виступали проти видачі своїх громадян суду. Близько половини опитаних висловились за співробітництво із судом, 31% − проти, усі інші не мали власної думки. Що стосується питання «Чи підтримуєте Ви видачу сербських громадян Гаазькому трибуналу?», думки розподілилися наступним чином: проти – 38,7% опитаних, «переважно проти» − 14%, що разом складає − 53%, таким чином майже вдвічі більше, ніж тих, хто виступив за співробітництво з Гаазьким трибуналом [40, с. 71]. На думку Браніслава Радельчева, саме через відсутність співробітництва Сербії з Гаазьким трибуналом, у травні 2006 р. були припинені переговори щодо Угоди про Стабілізацію і Асоціацію [253, p. 17]. Коли ж співробітництво з Трибуналом поновилося, а сербський уряд видав Радована Караджича, Ратко Младича та Горана Хаджича, ЄС продовжив діалог з країною [253, p. 19]. М. Вуянович відзначив, що статус

кандидата Сербія отримала тільки після налагодження відносин по лінії Белград − Пріштіна [128, p. 53].

Країни регіону Західні Балкани примусили ЄС переглянути свою концепцію розширення, тому що процес розширення на Балканах не міг у повному обсязі повторювати події в Центральній Європі. На думку Жака Рупніка, ЄС повинен зміцнювати регіональний підхід, надаючи статус кандидата всім країнам регіону та встановлюючи дату початку переговорів [265, p. 2].

Як вважає В. Самарджія, замість політики «батога й пряника» було б доцільно впроваджувати концепцію «більшої винагороди», тобто чим більше країна проведе реформ, тим більше «винагород» вона отримає (більшу допомогу, швидший процес приєднання і т.д.). Двосторонні питання повинні вирішуватися на двосторонній основі, де це можливо. Важливим було залучення країн до галузевої інтеграції. Таким чином, кандидати могли б брати участь у проектах ЄС, не будучи країною-членом. Одним із прикладів галузевої інтеграції було Енергетичне співтовариство; схожі інтеграційні механізми могли бути розроблені в секторі послуг, у секторі боротьби з транскордонною злочинністю та в інших сферах. Такі заходи мали б сприяти створенню економічних і соціальних передумов для майбутнього приєднання [266, p. 33]. Уповільнення процесу розширення могло спровокувати новий вибух націоналізму в регіоні. Тому ЄС повинен переглянути свою стратегію щодо інтеграції країн РЗБ, визначити чіткі часові рамки, контрольні терміни, розбити план дій на дрібніші кроки [266, p. 35].

Хорватія вступила в Євросоюз 1 липня 2013 р. й, таким чином, стала 28-ю державою-членом ЄС. Це перша країна, яка вступила в Євросоюз після Болгарії і Румунії [266, p. 19]. На думку В. Самарджії, вступ Хорватії в ЄС мав велике значення як для ЄС, так і для РЗБ. Хорватія стала першим представником постконфліктного регіону в Європейському Союзі. Інтеграція Хорватії мала стабілізаційний ефект для регіону, хоча політичні та економічні

наслідки не менш важливі. Під час рецесії та зростання євроскептицизму членство в ЄС першого представника від регіону заохочувало інших [266, p. 34].

Румунський учений Франц-Лотар Алтман відзначив, що вступ Хорватії в ЄС можна розглядати як особливий випадок у кількох площинах. Процес розширення ЄС характеризувався протягом довгого часу приєднанням держав групами. Очікувалося, що цей принцип буде застосований стосовно РЗБ. Але всі країни регіону окрім Хорватії не відповідали основним вимогам ЄС [120, p. 53].

Однак, інтеграція Хорватії в ЄС також мала й негативні наслідки. По-перше, сповільнення процесу розширення після вступу Хорватії могло призвести до поступового вповільнення реформ у країнах-кандидатах, що призвело би до економічної стагнації, соціальної напруженості й подальшої політичної нестабільності. Тому важливо було продемонструвати, що процес розширення триває. По-друге, ЄС у посткризовий період продовжував диференційовану інтеграцію та розвиток різношвидкісної Європи. Найбільш розвинені країни будуть продовжувати реформи швидше, ніж інші, тому неможливо досягти повної єдності серед країн з різними можливостями [266, p. 30].

Країни Західних Балкан досить стримано ставляться до розвитку та поглиблення регіонального співробітництва, незважаючи на те, що це є однією з умов приєднання до Союзу. Крім того, для вступу до євроатлантичних структур необхідно вирішити всі спори із сусідніми державами, у тому числі територіальні. Єврокомісія рекомендувала розпочати переговори з Македонією, але країни-члени ЄС не досягли консенсусу з питання назви країни та конфлікту з Грецією з цього приводу [170, p. 75]. Сербію, в рамках поліпшення відносин з сусідніми державами, зобов'язували розпочати діалог з частково визнаною республікою Косово, незважаючи на відмову визнати її незалежність [259, p. 79].

Основними перешкодами на шляху Євроінтеграції були корупція, організована злочинність, міжетнічна напруженість, відсутність стабільних демократичних інститутів, гендерна нерівність.

С. Ральчев відзначив, що в Хорватії були самі позитивні досягнення в процесі вирішення міжетнічних протиріч у суспільстві. Хоча в суспільстві ще відчувалися націоналістичні та ультраправі настрої, особливо у великих містах [257, p. 34]. Свобода слова і засобів масової інформації в Хорватії стикалися з такими ж труднощами, як і в інших країнах Південно-Східної Європи: вплив політичної та бізнес-еліти, залякування та підкуп журналістів [257, p. 37]. Корупція була основною причиною критики Європейської комісії по відношенню до Хорватії, але рішучі кроки уряду ХДС проти цього явища, ухвала постанов направлених проти високого рівня хабарництва в 2010-2011 рр., сприяли переходу країни до фінальної стадії євроінтеграції [257, p.38].

Значна частина громадян Македонії вважала, що організована злочинність існувала на найвищому рівні. Ці злочинні угруповання включали близько тридцяти олігархів, які могли впливати на законодавчі ініціативи та прийняття політичних рішень переважно в інтересах власного бізнесу, вони здійснювали повний контроль над капіталом, банківською системою та економікою. Такий вид організованої злочинності завдав величезних збитків державі і паралізував систему в цілому [285, p. 61]. На думку Броніслава Радельїча, у Чорногорії корупція також залишалася головною проблемою, для вирішення якої не докладалося достатньо зусиль. [253, p.15].

Шанси Албанії на вступ у ЄС були низькими, оскільки соціально-економічна ситуація в країні одна з найбільш неблагополучних у Європі [55]. Болгарський вчений Горан Стойковскі наголошував, що перехід до демократії й соціальної консолідації в Албанії реалізовувався повільно й проблематично. Глибокі міжпартійні конфлікти в Албанії показали, що політичні лідери сприймали партії не як політичні організації, що об'єднують вільних громадян, а скоріше як ідеологічний камуфляж для захисту економічних

інтересів кланів і регіонів. В албанському традиціоналістському суспільстві, як і раніше, домінували чоловіки, а це негативно впливало на включення жінок у політичне життя. Наприклад, на місцевих виборах 8 травня 2011 р. тільки 17 з 768 кандидатів були жінками [283, p. 5].

Г. Стойковскі наголосив, що національна економіка Албанії була приватизована окремими особами й організованими групами, що сформувалися з колишніх комуністичних спецслужб. Розширення албанської організованої злочинності й перетворення її у чинник на міжнародній арені стало можливим через притаманну їй жорстокість, професіоналізм, а також етнічні зв'язки. Основна діяльність албанських організованих злочинних угруповань була пов’язана з контрабандою та незаконним обігом товарів на своїй території та в інші країни, в тому числі й в Європі [283, p. 9].

Що стосується БіГ, то відзначався навіть регрес у демократичному розвитку. Через політичні суперечки між босняками, сербами й хорватами, необхідні реформи було відкладено. З одного боку, боснійське суспільство не дозріло до істинної громадянської демократії. Воно, як і раніше, було етнічно розділене, і навіть якщо боснійські закони не носили дискримінаційний характер, політичні дебати на рівні еліт відбувалися за етнічною ознакою. З іншого боку, незважаючи на те, що більшість пересічних громадян розглядали національну ідентичність як головний елемент системи цінностей, вони все частіше починали більше дбати про гідне життя, роботу й перспективу для своїх дітей; вони були розчаровані дрібною гризнею своїх етнічних еліт, які, у свою чергу, втратили важливі можливості, запропоновані ЄС і здавалися все більш і більш корумпованими [255, p.17].

Європейський союз започаткував низку регіональних ініціатив, які були спрямовані на розвиток відносин між країнами регіону, розширення співпраці держав з ЄС та адаптацію цих країн до європейських стандартів.

Саме ЄС був ініціатором програми фінансування «OBNOVA», що була покликана допомогти в реконструкції Західних Балкан, незважаючи на те, що

такі країни регіону як Македонія, Албанія, Боснія і Герцеговина приєдналися до PHARE [122, p. 6].

Однією з перших програм Європейського союзу для країн Західних Балкан, метою якої була допомога країнам на шляху «європеїзації» був Пакт стабільності для Південно-Східної Європи, який започаткували в Кельні 1999 р. [245, p. 16].

Згідно зі Стабілізаційним Пактом: «Країни Південно-Східної Європи брали на себе відповідальність за діяльність щодо розробки загальної стратегії стабільності й зростання в регіоні та висловлювали згоду співпрацювати один з одним та з основними донорами для реалізації цієї стратегії. Приймалось до відома, що країни-учасниці Пакту стабільності беруть на себе зобов'язання продовжувати демократичні та економічні реформи, а також розвивати двостороннє та регіональне співробітництво між собою, щоб наблизитись до інтеграції в євроатлантичні структури, на індивідуальній основі» [278].

Аналітики оксфордського університету Анастасакіс Отон та Бечер Дімітар зазначили, що Пакт стабільності для Південно-Східної Європи (ПСЄ) був зосереджений на регіональному співробітництві в галузі політики, економіки та безпеки, а Процес стабілізації та асоціації (ПСА) був призначений для роботи як механізм для модернізації відносин ЄС з окремими країнами [121, p.7]. Головною метою Європейської комісії була стабілізація політичної й економічної ситуації на Балканах і заохочення країн для подальшого розвитку відносин між країнами регіону для того, щоб сформувати сильну регіональну структуру [200, p. 11].

Відповідно до умов ПСА, країни РЗБ мали би брати участь у заходах по зміцненню регіональної співпраці (частково в рамках ПС). Країни-учасниці ПСА також повинні були продемонструвати прихильність до демократичних та ринкових реформ і повагу до прав людини, працювати над поверненням

біженців і співпрацювати з Гаазьким міжнародним кримінальним трибуналом по колишній Югославії (МТКЮ).

Після того, як ЄС дійде висновку, що певна держава Західних Балкан досягла прогресу у виконанні умов ПСА, то з цією державою підписується Угода про стабілізацію та асоціацію (УСА). Переваги від участі в УСА включали в себе асиметричну торговельну лібералізацію, економічну та фінансову допомогу, а також підтримку бюджетного та платіжного балансу, допомогу в процесі демократизації й створенні громадянського суспільства, надання гуманітарної допомоги для біженців та репатріантів, співпраця у сфері правосуддя й внутрішніх справ, у розвитку політичного діалогу [121, p. 7]. Але підписання УСА не привело до зміни політичного життя в БіГ. Навпаки, в країні, як і раніше, переважала націоналістична риторика провідних політичних партій, таким чином, піддаючи сумніву суверенітет і територіальну цілісність БіГ [77, с. 99].

За період 2000-2006 рр. фінансова допомога надавалася через програму Співтовариства з надання допомоги в цілях реконструкції, розвитку та стабілізації (CARDS), яка замінила існуючі програми OBNOVA і PHARE [121, p.7].

Агата Бєрнат і Томас Жорначук проаналізували зустріч делегацій ЄС та Чорногорії 21 червня 2011 р. в рамках Ради Асоціації та Стабілізації, органу, який здійснював нагляд за виконанням Угоди про стабілізацію і асоціацію, що вступила в силу в травні 2010 р. Було підтверджено, що Чорногорія виконала критерії, висунуті з боку ЄС. Ці умови включали ефективну боротьбу з корупцією і організованою злочинністю, посилення ролі парламенту, поліпшення умов проведення виборів, модернізацію управління, роботу з підвищення незалежності судової влади, дії в галузі свободи ЗМІ, посилення державної співпраці з неурядовими організаціями та дії по боротьбі з дискримінацією за етнічною ознакою [141, p. 256.]. На думку С. Ральчева, Європейська комісія наполягала на реформуванні двох основних

аспектів інституційного життя в Чорногорії: державного управління та судових реформ [258, p. 70].

Процес встановлення безвізового режиму для країн Західних Балкан (крім Хорватії) почався навесні 2008 р. з презентації Союзом дорожньої карти необхідних реформ, в основному, в судовій системі та в системі внутрішніх справ. Висунуті умови включали введення біометричних паспортів, більш ефективного прикордонного контролю, боротьбу з корупцією та організованою злочинністю. З цієї точки зору, безвізовий режим також став відчутним результатом реформ, проведених у рамках підготовки Сербії до вступу в ЄС.

Крім свободи пересування, ця обставина мала психологічне значення для сербів. Міністр закордонних справ Вук Єреміч узяв участь у символічному перетині кордону з Угорщиною відразу після півночі 19 грудня [309, p. 171].

У 2003 р. ЄС уперше заявив про себе, як про організацію, що виконує місію з підтримання миру й стабільності на Балканах.

Європейський союз виконував на Балканах громадянські місії. У січні 2003 р. Євросоюз взяв на себе виконання поліцейської місії в БіГ EUPM/BiH, а в грудні 2004 р. – військової місії EUFOR ALTHEA. У 2003 р. була розпочата поліцейська операція «Проксима» в Македонії. У Косовоі діє місія Європейського союзу із забезпечення правопорядку («верховенства закону») EULEX [55].

На думку співробітника Бюро європейських політичних радників Ізабели Іоанідес, військова операція ЄС у КЮРМ «Concordia» була гарним прикладом ефективної й своєчасної інтервенції [194, p. 56].

Метою місії EULEX було не допустити нових вибухів конфлікту. Створення Європейським Союзом місій EULEX та ICO та інших багатосторонніх механізмів було продиктовано не стільки політичною чи економічною зацікавленістю, скільки бажанням не допустити перетворення

Косова в прихисток для організованої злочинності, тероризму, корупції й незаконної міграції [55].

Європейська інтеграція залишається, безперечно, головним вектором зовнішньої політики країн РЗБ. ЄС виявився в змозі вирішувати етнічні проблеми через розвиток регіонального співробітництва, а також гарантував права людини через місії з підтримки миру. Крім того, вимоги щодо вступу сприяють реформам у країнах-претендентах. Основними перешкодами на шляху інтеграції були проблеми, які властиві всім країнам, що знаходяться в процесі трансформації: корупція, організована злочинність, порушення прав національних меншин, свободи ЗМІ. Але все ж приклад Хорватії продемонстрував, що країни регіону в змозі наблизитися до стандартів ЄС. Подальше розширення ЄС за рахунок РЗБ все ще не набуло одностайної підтримки серед країн-членів, але це пов'язано не тільки з невиконанням вимог із боку держав-претендентів, але й з національними інтересами країн-членів ЄС.

2.2. Чинник НАТО в зовнішній політиці країн РЗБ

Вступ до НАТО має велике значення для країн РЗБ. Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин та закінчення війн за незалежність у регіоні, країни РЗБ продемонстрували бажання приєднатися до НАТО, оскільки вважали це запорукою стабільності та безпеки.

Дослідники Грецького центру європейських досліджень Герасімос Тсоуропас, Елена Радоман та Бледар Фета наголосили, що статус кандидата в НАТО сам по собі вже вважається підтвердженням міжнародного становища країни. У більшості країн Західних Балкан членство в НАТО розглядалося як основний стратегічний вибір [235, p. 4]. Євроатлантична інтеграція розцінювалася як гарантія стабільності і безпеки за допомогою демократичних і економічних реформ [235, p. 5].

Боснійська криза продемонструвала як слабкість ОБСЄ, так і те, що НАТО залишилася найпотужнішою військовою силою в Європі й у перспективі альтернативи їй не видно [9, с. 43]. Сербський дослідник Бранко Лазіч відзначив, що членство в НАТО було неофіційною умовою вступу до ЄС, тому і розглядалося країнами регіону як проміжний етап у процесі євроінтеграції [207, p. 3]

На думку сербської дослідниці Ясмінки Сіміч відносини між Сербією та НАТО ускладнювало те, що НАТО бомбила Сербію, в результаті чого, сербська громадськість не підтримувала вступу [271, p. 24]. Дуже важко пояснити частині сербського населення, чому важливо приєднатися до організації, яка бомбила їхню країну. Для них НАТО, як і раніше, залишалося проявом американської гегемонії [271, p. 25]. Як вважали дослідники Центральноєвропейського інституту політики Мілан Ніч та Ян Сінгел, Сербія навіть у майбутньому не розглядала вступ у НАТО, а прагнула залишитися нейтральною країною [238, p.37].

Позиції політичних лідерів Сербії щодо вступу в НАТО також були не однозначні. Б. Тадич підтримував поглиблення співробітництва між Сербією й НАТО, а його наступник Т. Ніколич виступив за дистанціювання від Альянсу. У своїх заявах президент Т. Ніколич дав зрозуміти, що Сербія відкрита для тіснішої співпраці, але в той же час, «не хотілось би вибирати одну зі сторін», і тому він вважав за краще тримати відстань від альянсу [238, p.39].

Результати опитування громадської думки, проведені в червні 2011 р. показали, що 15,6% громадян Сербії підтримують вступ до НАТО (на 5% менше ніж у 2010 році), у той час як 66,3% проти. Я. Сіміч пов’язувала це з операцією НАТО в Лівії, яка розбудила болючі спогади про натовське бомбардування Югославії [271, p. 25]. Можна визначити кілька причин, з яких членство в НАТО можуть підтримати. По-перше, членство в НАТО гарантує захист території держави-члена; по-друге, приєднання до НАТО

означатиме приєднання до західного співтовариства; по-третє, членство в НАТО полегшить модернізацію й реструктуризацію збройних сил, які Сербія повинна буде провести згідно зі стандартами НАТО. Це особливо важливо для країни, збройні сили якої мають застарілу зброю і низький рівень матеріального забезпечення [271, p. 24]. До вищезазначених чинників можна додати ще географічний – усі країни, з якими межує Сербія вже є членами НАТО, чи планують приєднатися до Альянсу в найближчому майбутньому [238, p. 37].

Позицію країн НАТО щодо розширення на Балкани ілюструють слова Генерального секретаря НАТО Андерса Фог Расмуссена: «Євроатлантична інтеграція є найкращою гарантією миру, прогресу та процвітання» [207, p. 6].

Албанія була стратегічно важливою для НАТО із двох основних причин. По-перше, тому що країна запропонувала НАТО та Сполученим Штатам важливий військовий форпост на Балканах. По-друге, НАТО тоді побоювалася поширення югославського конфлікту на Косово та Колишню Югославську Республіку Македонія − обидві з яких мали значне етнічне албанське населення. Вони хотіли, щоб албанський уряд не провокував заворушення серед етнічних албанців, які жили за межами країни [235, p. 11].

Дослідник Центру європейських досліджень у галузі безпеки Девід Грінвуд зазначив, що потенційні члени повинні відповідати основним політико-стратегічним критеріям, а саме наявність функціональної демократії та ринкової економіки, прихильність до мирного врегулювання спорів і поваги до прав меншин. Існувала презумпція, що претенденти мають бути суверенними державами-націями [189, p. 8].

Країни регіону по-різному готувалися до вступу в НАТО, залежно від рівня розвитку країни, фінансових можливостей та бажання приєднатися до Альянсу.

Політичне та військове співробітництво між НАТО та Сербією розвивалося нерівномірно, зі зміною інтенсивності. Але все ж реформи та

модернізація збройних сил Сербії були проведені за підтримки НАТО. Присутність НАТО в Сербії проявлялась через цільові фонди, що покривали проекти з гарантування безпеки [238, p. 37].

Процес вступу країн РЗБ у НАТО був дуже складним і різнобічним; країни регіону наштовхнулися на низку проблем. Ще на початку XXI ст. російський дослідник Сергій Романенко визначив низку проблем, властивих усім країнам регіону. Насамперед, практично всі країни регіону потребували військової реформи відповідно до вимог Брюселя. Ця реформа була спрямована на створення професійної армії. Це викликало б зростання соціальної напруженості, оскільки в урядів цих країн не вистачало коштів на те, щоб в умовах безробіття забезпечити роботою звільнених військовослужбовців. Існувала також проблема стандартизації озброєнь відповідно до вимог Альянсу. Виникли й деякі розбіжності щодо подальшого розвитку національних збройних сил. На приклад, Хорватія прагнула зберегти свої власні досить сильні ВПС, у той час як НАТО, вважаючи, що ця країна знаходиться під захистом «загальної парасольки безпеки», виступала за збереження в Хорватії лише незначного числа літаків. У країнах РЗБ повинні бути забезпечені й більш ефективні способи цивільного контролю над ЗС і силовими структурами. Серед політичних питань найважливішими були етнотериторіальні суперечки [88, с. 10].

Західні Балкани страждають від нестабільності, націоналістичної риторики, багаторазових хвиль міжетнічної напруженості, невирішених територіальних і прикордонних спорів, слабких політичних інститутів, відсутності верховенства закону. Безліч двосторонніх і багатосторонніх протиріч у регіоні були не вирішені, створюючи перешкоди на шляху нових членів у євроатлантичні інститути. Найбільшою з цих перешкод була та, що країни РЗБ ще не досягли демократичної консолідації. Внутрішню політику характеризувала політична культура, в якій був відсутній компроміс, і в той же час, наявними були патронаж, кумівство та етноцентричне мислення.

Якщо перспектива членства в НАТО зникне, балканська політика може швидко повернутися до націоналізму і радикалізму, щоб відволікти виборців від економічних бід, що стоять перед регіоном [235, p. 5].

Основою для співробітництва між Європейським союзом та НАТО служив так званий пакет домовленостей «Берлін плюс». Він отримав свою назву від зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів НАТО, що була організована в 1996 р. у Берліні, на якій прийняли рішення створити Європейську складову безпеки й оборони і з цією метою забезпечити доступ ЄС до сил та засобів НАТО. На практиці домовленості були направлені на те, щоб уникнути дублювання структур двох організацій і забезпечити їх тісну взаємодію [107, с. 3].

НАТО і Європейський союз вели спільну роботу щодо запобігання та врегулювання криз та збройних конфліктів у Європі та за її межами. Вони поділяли спільні стратегічні інтереси й співпрацювали в дусі взаємодоповнюваності й партнерства. Рішення про співпрацю з питань безпеки датувалося 24 січня 2001 року, коли Генеральний секретар НАТО й Головуючий у ЄС обмінялися листами, в яких ішлося про визначення сфери співробітництва та механізмів консультацій між двома організаціями [140, p. 1].

Присутність НАТО в БіГ зберігалася навіть після розгортання в країні сил Європейського союзу. НАТО залишалася прибічником виконання довгострокових завдань у країні, а сам характер діяльності НАТО став зовсім іншим. У Боснії і Герцеговині зберігався військовий штаб Альянсу, але більшого масштабу набула політична діяльність Альянсу, і одночасно скоротилася оперативна військова присутність. Європейський Союз відповідав за гарантування безпеки, НАТО зосередила свою діяльність на військовій реформі в Боснії та Герцеговині, на початку підготовки країни до вступу в Партнерство заради миру, а в подальшому й у сам Альянс. Штаб НАТО з особовим складом близько 150 осіб, який очолював американський

бригадний генерал, також здійснював контртерористичну діяльність, затримував осіб, підозрюваних у військових злочинах [107, с. 4].

Модель співпраці ЄС – НАТО в Боснії і Герцеговині була розроблена в колишній Югославській республіці Македонія. У квітні 2003 р. НАТО передала керівництво миротворчою операцією в КЮРМ до рук Європейського союзу, але і по цей день зберігає свою присутність у цій країні, надаючи допомогу владі в Скоп'є в проведенні оборонної реформи і забезпечує підтримку іншим операціям НАТО на Балканах [107, с. 5].

У 2001 р. шляхом своєчасних, продуманих та узгоджених дій у тісній співпраці з Європейським союзом та Організацією з безпеки й співробітництва в Європі НАТО допомогла перешкодити втягуванню Колишньої Югославської республіки Македонії в громадянську війну. На прохання уряду в Скоп'є тодішній генеральний секретар НАТО лорд Робертсон направив туди групу з кризового врегулювання для укладення угоди про припинення вогню з так званою Національною визвольною армією (НВА), озброєним угрупуванням, що складалося з етнічних албанців. Члени угрупування встановили контроль над великими ділянками території в західній частині країни. У той час мова йшла про територіальну цілісність колишньої Югославської республіки Македонія. Застосовуючи ключові уроки, засвоєні з досвіду КФОР та СФОР, НАТО тісно взаємодіяла з Європейським союзом та Організацією з безпеки й співробітництва в Європі як на політичному, так і на місцевому практичному рівні, і всі три організації виступили з єдиною міжнародною позицією перед обома конфліктуючими сторонами. Групі НАТО вдалося допомогти переконати НВА погодитися на припинення вогню і підтримати розпочатий політичний процес переговорів, який завершився 13 серпня підписанням Охридської рамкової угоди. Після укладення угоди НАТО розпочала операцію Основний урожай і розгорнула контингент у складі 4 тис. військовослужбовців для контролю за роззброєнням НВА. Протягом 30 днів на кількох спеціально відведених

пунктах було добровільно здано близько 4 тис. одиниць зброї. На початку жовтня завдання було виконане, і НВА припинила своє існування, як організоване збройне угрупування. На прохання Скоп'є, по закінченню операції «Основний урожай» у країні зберігся контингент НАТО чисельністю кілька сотень військовослужбовців, якому на наступному етапі належало забезпечити захист цивільних спостерігачів. Самі ж спостерігачі повинні були відслідковувати введення військ державних силових структур у колишні кризові райони. У квітні 2003 р. НАТО передала керівництво даною операцією Європейському союзу [107, с. 7].

Незважаючи на поліпшення умов у Косові за останні роки, в провінції все ж зберігалося напруження. Крім того, існувала реальна загроза вибуху насильства, як це було в березні 2004 р. Тоді НАТО розгорнула в Косові додаткові війська, і керований НАТО миротворчий контингент був змушений звернутися до сили для підтримки порядку й захисту сербського населення, проти якого було направлено насильство. У зв'язку із цим НАТО підтримувала суттєву військову присутність за допомогою Сил для Косова (СДК), чисельність яких становила близько 17,5 тис. чол. Спочатку в червні 1999 р. у складі СДК знаходилося близько 50 тис. військовослужбовців [107, с. 6]. Згідно з резолюцією 1244 Ради безпеки ООН підтверджувалося право всіх біженців та переміщених осіб повернутися до своїх домівок в умовах безпеки [82]. Оскільки питання про статус Косова залишалося невирішеним, мандат НАТО в провінції, що функціонував згідно з резолюцією 1244 Ради Безпеки та Військово-технічною угодою між НАТО і югославською армією, залишався дійсним. Цей мандат був ширшим, ніж у будь-якій іншій операції, якою керувала НАТО. Перший мандат НАТО передбачав утримання югославських і сербських сил від відновлення погроз і бойових дій проти Косова; створення безпечної обстановки та гарантування громадської безпеки й порядку; роззброєння Армії визволення Косова; підтримку міжнародних гуманітарних зусиль; координацію дій та підтримку

міжнародних цивільних організацій. Тепер Альянс прагнув до створення безпечного середовища, в якому могли б мирно жити всі громадяни, незалежно від етнічного походження, і в якому за допомогою міжнародного співтовариства може почати розвиватися демократія [107, с. 6].

М. Ніч та Я. Сінгел наголошували на тому, що сили НАТО захищали саме сербську етнічну меншину та релігійні місця в анклавах на південь від ріки Ібар. На цій основі Белград розвивав конструктивні відносини з СДК, у тому числі одночасні й узгоджені патрулювання адміністративного кордону. З іншого боку, Белград продовжував із недовірою ставитися до активного вкладу СДК у розвиток Косовських сил безпеки [238, p. 38].

План дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО є програмою консультацій, допомоги та практичної підтримки відповідно до індивідуальних потреб країн, що бажають вступити в Альянс. Серед країн Західних Балкан учасниками ПДЧ на даному етапі була КЮРМ, яка брала участь у ПДЧ з 1999 р., і Чорногорія, яку було запрошено в грудні 2009 р. Лідери країн НАТО домовилися запросити КЮРМ стати членом організації, як тільки взаємоприйнятне вирішення питання про назву країни буде досягнуто з Грецією [228].

У квітні 2010 р. союзники, у зв'язку з прогресом у сфері реформ, офіційно запросили БіГ приєднатися до ПДЧ, за однієї важливої умови: перша щорічна національна програма в рамках ПДЧ буде прийнята тільки тоді, коли буде вирішене питання про нерухоме військове майно [73].

Албанія приєдналася до ПДЧ у квітні 1999 р. Країна зіграла важливу роль у вирішенні гуманітарної трагедії в Косові та забезпеченні миру після повітряної кампанії. Албанія дозволила союзникам створити центр матеріально-технічного забезпечення в Тирані, щоб підтримувати миротворчі операції в Косові. У 2002 р. НАТО створила регіональну військову штаб-квартиру в Тирані, яку було включено в структуру Сил для Косова (СДК). Албанія також надавала підтримку союзникам в операції по стабілізації в

Колишній Югославській Республіці Македонія з 2001 р. по 2003 р. Албанія зробила свій внесок у боротьбу з тероризмом у рамках Партнерства для боротьби з тероризмом. Головним пріоритетом для Албанії було забезпечення підтримки демократичного контролю над збройними силами. Після підписання Албанією Плану дій партнерства по будівництву оборонних інститутів, уряд країни підтримував діяльність структури, таким чином, сприяючи ефективному судовому нагляду, пропонуючи відповідно більш широкі консультації. У Албанії з'явилася можливість підвищити ефективність ліквідації наслідків стихійних лих, завдячуючи співпраці з НАТО та через участь у заходах, які організовував євроатлантичний координаційний центр реагування на стихійні лиха (EADRCC). Країна також брала участь у роботі Головного комітету цивільного планування [237].

Хорватія приєдналася до ПДЧ у 2002 р. Основними напрямками реформ були політичний, військовий та охоронний сектори. Важливими пріоритетами країни було досягнення демократичних стандартів, зниження рівня корупції, боротьба з організованою злочинністю, проведення судової реформи, удосконалення системи державного управління, розвиток добросусідських відносин і забезпечення достатнього рівня громадської підтримки вступу до НАТО. Хорватія також співпрацювала з НАТО й країнами-партнерами в цілій низці інших галузей у рамках Партнерства заради миру (ПЗМ) та Євроатлантичного партнерства (ЄАП). Хорватія брала участь в операціях НАТО в Косові та Афганістані. Боротьба з тероризмом проходила в рамках Плану дій партнерства по боротьбі з тероризмом [237].

БіГ уже давно дала зрозуміти, що вона хоче вступити в НАТО, але не стала членом ПЗМ до грудня 2006 р. Це була одна з останніх країн Західних Балкан, що зробила це, повільний процес приєднання був результатом внутрішніх суперечок [235, p. 7].

Я. Сіміч зазначила, що саме приєднання до програми Партнерство заради миру було першою сходинкою до членства в НАТО [271, p. 24]. Таким

чином, Белград отримав доступ до комітетів НАТО та до їхніх програм. Сербія також приєдналася до процесу планування та аналізу (ППА), що був основним інструментом у ПЗМ, через який партнери могли реформувати свої збройні сили відповідно до стандартів НАТО. Зі свого боку, НАТО відкрила своє військове відділення зв'язку в Белграді й зобов'язалася підтримувати Сербію в досягненні нею мети партнерства [238, p.37].

У червні 2003 р. Белград подав офіційну заявку про вступ у програму НАТО Партнерство заради миру. Відтоді офіцери й цивільні особи беруть участь в орієнтаційних курсах НАТО. Слухачі даних курсів отримують основні відомості про Альянс, а також інформацію з питань кризового регулювання, операцій із підтримання миру й військово-цивільного співробітництва. Під час свого візиту в Сполучені Штати в липні 2003 р. прем'єр-міністр Сербії Зоран Жівковіч оголосив, що збройні сили Сербії й Чорногорії готові брати участь у поточних миротворчих операціях, а саме в операції НАТО в Афганістані. Відносини між НАТО й Сербією й Чорногорією настільки покращилися, що в листопаді 2003 р. генеральний секретар НАТО лорд Робертсон зміг відвідати Белград у ході своєї прощальної поїздки по колишній Югославії [107, с. 11].

М. Ніч та Я. Сінгел відзначили, що в 2010 р. Сербія приєдналася до Індивідуального плану партнерства, за цією програмою почастішали політичні консультації та практичне співробітництво [238, p. 38].

Вступ Сербії і Чорногорії в Партнерство заради миру мав й інші істотні переваги для НАТО і міжнародної спільноти, оскільки без конструктивних партнерських відносин із Белградом було б складно на довгий термін відновити безпеку і стабільність у регіоні. Подібно Сербії й Чорногорії, у недавньому минулому Боснія і Герцеговина також домоглася великих успіхів у проведенні військової реформи. У 1995 р. силові структури країни складалися із трьох конкуруючих між собою армій, і це не могло бути

запорукою довготривалої стабільності. У підсумку НАТО та інші міжнародні організації провели роботу з реформування оборонних структур Боснії спільно з органами влади країни. У 2003 р. ця робота дала конкретні результати – було створено єдине міністерство оборони. Залежно від того, як завдання НАТО в Боснії і Герцеговині змінюватиметься в майбутні місяці й роки, Альянс продовжуватиме взаємодію з боснійською владою, щоб зберегти ритм реформ. Крім здійснення програми військової реформи, для вступу до Партнерства заради миру, Боснія і Герцеговина має також продемонструвати, що вона в повному обсязі співпрацює з МТКЮ, включаючи, щонайменше надання інформації про Радована Караджича і допомогу в його затриманні. Незважаючи на безліч невирішених питань на Балканах, сьогодні ясно, що рішення НАТО застосувати військові сили й засоби, щоб зупинити бойові дії в колишній Югославії, було сміливим, далекоглядним і принциповим. НАТО також забезпечила необхідні передумови для розвитку громадянського суспільства [107, с. 10].

Вступ до НАТО залишається, безумовно, пріоритетом для країн регіону, тому що організація окрім стабілізуючої функції, виступає як проміжний етап для вступу в ЄС. ЄС та НАТО об'єднали свої зусилля для підтримання миру та стабільності в регіоні. НАТО надає країнам різного роду підтримку, БіГ отримує допомогу у вирішені своїх внутрішніх проблем, реформуванні армії, у Македонії вдалось уникнути поглиблення громадянського конфлікту між македонським та албанським населенням. ПДЧ можна розглядати як додатковий стимул у процесі врегулювання відносин між державами-сусідами й, таким чином, попередити нові конфлікти в регіоні. Останнє розширення НАТО за рахунок країн регіону продемонструвало, що в організацію можуть вступити держави, різні за рівнем підготовки. Хорватія була найбільш підготовленою до вступу державою, що в подальшому було підтверджено інтеграцією в ЄС. Албанія була не достатньо готова до вступу, але можна було припустити, що ця країна швидше адаптується, саме будучи

країною-членом НАТО, а не в процесі підготовки. Приєднання цих країн до Альянсу зменшують імовірність виникнення нових збройних конфліктів у регіоні.

2.3. Еволюція позицій Російської Федерації у РЗБ

Сучасна РФ прагне зміцнювати та розвивати відносини з країнами регіону; крім того, регіон є зручним для транспортування енергоресурсів, що складають значну частину експорту РФ у Європу.

Традиційним партнером РФ на Балканах залишалася Сербія. На думку Ж. Рупніка, Росія при В. Путіні спробувала відновити свою роль на Балканах. Протягом останніх років вона набула значного потенціалу, таким чином, РФ могла повернутися в регіон уже не зі звичайною риторикою, яка полягала в солідарності зі своїми слов'янськими православними братами, які знаходяться в небезпеці, а з риторикою, пов’язаною з питанням Косова й проблемами енергопостачання. Росія зайняла рішучу позицію щодо сербського енергетичного сектору. Другим паралельним вектором повернення Росії на Балкани була підтримка, яку вона надавала Сербії в питанні з Косовом.

Ж. Рупнік відзначив, що Белград намагався піти на угоду з Росією, давши Москві частку в енергетичному секторі, сподіваючись таким чином отримати підтримку РФ в Раді Безпеки ООН по Косову. Але для Москви питання Косова залишалося насамперед предметом торгу, що використовувався для відстоювання власних інтересів у «близькому зарубіжжі» [264, p.19].

Заступник міністра закордонних справ Албанії Едіт Харджи охарактеризувала відносини РФ і Албанії в інтерв’ю кореспонденту ІТАР-ТАСС таким чином: «Ми хотіли б задіяти всі рівні розвитку російсько-албанських відносин. Рівень товарообігу між Росією та Албанією зараз низький у порівнянні з тими можливостями, які в нас є. Ми хотіли б також

побачити російських інвесторів в Албанії. Сьогодні це одна з головних цілей в економічних відносинах» [1].

В основу співробітництва між країнами РЗБ і РФ було покладено низку двосторонніх договорів.

Торгово-економічні відносини між Росією та Албанією спираються на Угоду між Урядом Російської Федерації й Урядом Республіки Албанії про торгівлю, економічне й науково-технічне співробітництво від 11 квітня 1995 р. [90]. Згідно з цією Угодою, держави виявили бажання розвивати довгострокові торгівельні, економічні та науково-технічні зв'язки між обома країнами на основі рівноправ'я й взаємної вигоди [98]. З 1992 р. діяла Міжурядова Російсько-Албанська комісія з торгівлі, економічного й науково-технічного співробітництва (2-3 грудня 2009 р. у Москві проведено 6-е засідання МПК) [91].

24 травня 2013 р. Росія та Сербія підписали декларацію про стратегічне партнерство. Росія висловила підтримку цілісності Сербії та не визнала незалежність Косова. Відповідно до декларації, основою економічного співробітництва визнавався енергетичний сектор та будівництво газопроводу «Південний потік» [270, p.23].

У 2006 р. російсько-сербська торгівля була оцінена в 2,5 мільярди доларів, а російські інвестиції в Сербії за період з 2000 р. до 2004 р. склали 400 мільйонів доларів. Президент Господарської палати Сербії Мілош Бугарін, заявив, що в період між 2000 р. і 2009 р. товарообіг між Сербією й Росією збільшився в десять разів. У пропорційному відношенні, за період з 2006 р. до 2008 р., Росія посідала перше місце серед імпортерів, російська частка складала від 14% до 16% від загального обсягу зовнішньо торгівельного обороту Сербії. Таким чином, Росія утримувала лідерські позиції серед традиційних торговельних партнерів, таких як Німеччина. Росія була менш помітною як споживач сербського експорту, посідала п'яте місце протягом трьох років з 4,8% до 5% у загальному обсязі сербського експорту.

Основними позиціями сербського експорту в Росію були медичні препарати, паперова та харчова продукція, побічні продукти переробки нафти [205, p. 119].

Росія імпортувала обмежений асортимент продукції в Сербію, а високоприбуткова нафта й енергопродукти становили левову частку (77% у 2008 р.) від загального обсягу. Крім того, незважаючи на, здавалося б, вражаючі показники двосторонньої торгівлі, обсяги торгівлі Сербії з ЄС в 2006-2008 рр. значно перевищували її торгівлю з Росією. Торгівля з ЄС протягом цього періоду зросла від 48,3% до 52,3% у загальному обсязі експорту Сербії, а імпорт збільшився з 47,2% до 49,6%. Таким чином, загальний обсяг торгівлі Сербії з Росією продовжував значно відставати порівняно з обсягами торгівлі з ЄС у цілому. У той же час, характер торгівлі Сербії з Росією носив відбиток енергетичної залежності. Імпорт Росії в переважній більшості був зосереджений в енергетичному секторі, а Сербія покривала великий торговельний дефіцит за рахунок східних партнерів.

Починаючи з 2008 р., посадові особи та засоби масової інформації зосереджували все більше уваги на зростанні розмірів російських інвестицій у Сербії. З точки зору сукупних прямих іноземних інвестицій, за період з 2000-2007 рр., Росія посіла 17-е місце – відразу за США. Росія нещодавно ввійшла в сербський банківський сектор, але вважала, що нові банки основну увагу приділятимуть, у першу чергу, обслуговуванню російського бізнесу [204, p.120].

16 жовтня 2014 р. відбувся візит В.В. Путіна в Сербію, що був приурочений до 70-річчя звільнення Белграда від німецько-фашистських загарбників. На думку О. Гуськової, значення візиту президента Росії в Сербію полягало в прагненні сербського керівництва відстояти свою самостійність у прийнятті рішень [22].

Для РФ РЗБ був дуже важливим для торгівлі та транспортування енергоносіїв.

У своєму виступі на Балканському енергетичному саміті в Загребі в червні 2007 р. В. Путін заявив: «Стратегічна мета нашої співпраці в цьому регіоні – забезпечення доступу до надійних поставок енергоресурсів для всіх країн регіону. Наші політики беруть до уваги той факт, що балканські країни все більше поринають у процес європейської інтеграції, і ми також готові розвивати наші відносини в співпраці з Європейським Союзом».

У 2007 р. РФ підписала декілька угод із низкою держав колишньої Югославії, відповідно до яких Росії пробачались її борги в обмін на російські інвестиції в енергетичний сектор. Росія планувала інвестувати 105 мільйонів доларів у сербську ГЕС. Росія пообіцяла погасити радянські борги Македонії через побудову трубопроводів у цій країні. Угоду було досягнуто в березні 2007 р. в результаті візиту до Москви заступника прем'єр-міністра Зорана Ставревскі й міністра економіки Віри Рафажловскі. Угода включала в себе чотири проекти будівництва газопроводів, у тому числі трубопроводів, що оточують Скоп'є, нафтопровід між Клечовскі й Стіп та трубопроводів зі Скоп'є в Тетово. Крім того, Балкани відігравали важливу роль як транзитний вузол для поставок російського газу в Європу. Інтереси Росії на Балканах були невід'ємною частиною її відносин з Європою (особливо ЄС), а її позиції як постачальника енергоносіїв до Європи були ключовими положеннями, що давали можливість розглядати Росію як важливого актора в Європі [283, p. 1].

Марк Смітт вважав, якщо цілі Газпрому в Сербії будуть реалізовані, то ця країна стане важливим центром у поставках російських енергоносіїв до ЄС [272, p. 3]. Російський дослідник Петр Іскандеров наголосив на тому, що Сербія була ключовим учасником «Південного потоку». Попередні домовленості між Сербією та Росією були підписані ще в грудні 2006 р. [33].

На думку М. А. Смітта, Угода про «Південний потік» давала Росії можливість розширити свої інтереси в Сербії. Росія вела переговори з Сербією щодо продовження «Південного потоку» через сербську територію.

Газпром активно пропонував державній компанії «Сербський газ» створити спільне підприємство з будівництва газопроводу й надати Росії на 30 років монополію на поставку й транзит. Газпром, якому належав контрольний пакет акцій у спільному підприємстві, також вимагав, щоб він взяв на себе мережу передачі газу Сербії.

М.А. Смітт відзначив, що Газпром також прагнув придбати контрольний пакет акцій сербської нафтової компанія NIS, а також завершити будівництво підземного сховища газу в Банатському дворі. Запропонована угода була неоднозначною, оскільки Газпром пропонував 600 мільйонів доларів за 51 % акцій в NIS, що було п'ятою частиною вартості компанії. Росіяни також пообіцяли інвестувати 740 мільйонів доларів у модернізацію енергетики Сербії. Ухвалення угоди призвело до розколу в сербському уряді. Однак угода була підписана в січні 2008 р., коли президент Сербії Б. Тадич і прем'єр-міністр Воїслав Коштуніца відвідали Москву. Після підписання угоди В. Путін заявив: «Сербія стає одним із ключових транзитних пунктів у системі російських поставок енергоресурсів у південній Європі. Ця система є довгостроковою, надійною та ефективною й, що найважливіше, значно зміцнює енергетичну безпеку в Сербії й на всьому європейському континенті» [272, p. 3]. 29 жовтня 2012 р. Сербія стала першим партнером Газпрому, який оголосив про своє остаточне рішення щодо будівництва «Південного потоку» [125].

РФ просувала свою інвестиційну політику в БіГ в цілому. Проект будівництва газопроводу «Південний потік» та можливість прокладання однієї лінії через територію Боснії і Герцеговини обговорювалися в ході двосторонніх консультацій [148, p. 3].

Міністр закордонних справ С.В. Лавров на прес-конференції зазначив, що російські компанії працюють у Македонії у сфері енергетики, сприяють модернізації відповідних об’єктів, споруджують нові потужності. Існують

й інші галузі, що представляють взаємний інтерес. Міжурядова комісія з торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва активно працювала й розглядала практичні шляхи поглиблення взаємодії. Змінювалася договірно-правова база, завершилася підготовка договору про дружбу й співробітництво, угода про взаємодію у сфері залізничного транспорту, про створення культурних центрів Росії в Македонії й Македонії в Росії, угода про взаємне визнання дипломів і вчених ступенів [101].

Надзвичайний і повноважний посол Македонії в Росії Ілія Ісайловскі зазначив у своєму інтерв'ю газеті «Правда.Ру», що в Македонії активно працюють Газпром та ЛУКОЙЛ [71]. Македонії потрібно кілька мільярдів кубічних метрів газу на рік. Частково завершений газопровід поставляв лише невелику частину цього, 800 мільйонів кубічних метрів. Експерти-енергетики наголошують, що 1,2 мільярда кубічних метрів можуть бути покриті в рамках проекту «Південний потік» [212]. Прем'єр-міністр Македонії Нікола Груєвскі заявив, що угода між Республікою Македонією й Газпромом для забезпечення участі Македонії в проекті «Південний потік» вже підготовлена. Незважаючи на те, що Македонія спочатку не розглядалась як учасник «Південного потоку», додав він, зусилля уряду допомогли включити країну в загальноєвропейський трубопровід. Для Македонії це мало велике значення, тому що проект забезпечував би енергетичну безпеку й стабільність Македонії в довгостроковій перспективі [213].

Г. Іванов зустрівся з Д. Медведєвим у Санкт-Петербурзі 17 червня 2010 р., після обговорення конкретних аспектів можливої присутності Газпрому в Македонії з генеральним-директором Олексієм Міллером. Кінцевим результатом зустрічі стала домовленість про будівництво та розширення «Південного потоку» в Македонію до 2015 р.; будівництво газової мережі повністю покривало б територію Македонії та її потреби, а також залучило б російські фірми до будівництва декількох газо- і тепло-електростанцій. Після зустрічі Г. Іванов заявив, що з приходом Газпрому в

Македонію енергетична нестабільність відійде в минуле. «Досі наша країна не була представлена ні в Набуко, ні в будь-якій іншій енергетичній карті. Ситуація зараз змінилася й, що найважливіше, ми можемо бути включені в глобальне економічне інвестування», – сказав Г. Іванов. Завдяки «Південному потоку», Македонія отримала б стабільне джерело енергоресурсів і звільнила себе від енергетичної залежності, яка могла б впливати на економіку країни й навіть політичну стабільність [293].

Дослідник Джеймстаунського фонду Владімір Сокор зазначив, що енергетичний сектор Хорватії був майже повністю вільний від присутності Росії [274].

На думку хорватського дослідника Марко Біосіна, найбільшим зовнішньополітичним успіхом Я. Косор на посаді прем'єр-міністра Хорватії було саме підписання договору про участь у будівництві «Південного потоку». Цю угоду можна вважати основою для довгострокового економічного розвитку країни. З іншого боку, угода знаменувала собою кінець десятирічного періоду пасивних двосторонніх відносин між Росією й Хорватією, тобто це провіщало більш інтенсивне економічне співробітництво в майбутньому [140]. Будувати й керувати трубопроводом у Хорватії мали Газпром Росії й хорватське державне підприємство «Пинакро». Кожна компанія, як очікувалося, буде володіти 50% спільного підприємства. «Це нова сторінка в двосторонніх відносинах між Хорватією та Росією. Це дійсно рівноправне партнерство, як це видно із частки участі в спільній компанії», – заявила Я. Косор після підписання контракту [139]. Росія перебувала в процесі повторної маршрутизації деяких обсягів нафти з нафтопроводу «Дружба» на інші напрями експорту. Це зміщення підкреслювало важливість безперешкодного потоку альтернативних систем постачання нафти через Хорватію в Центральну Європу [263]. Злиття трубопроводів «Дружба» й «Адріа» – це пропозиція десятирічної давнини для перекачування російської нафти з нафтопроводу «Дружба» на південь, через угорські та хорватські

трубопроводи, в порт Омішаль на Адріатичному узбережжі Хорватії, для подальшого відвантаження на танкери. Пропозиція включала в себе використання транзитного газопроводу «Адріа», (Jadranski Naftovod - JANAF) у реверсному режимі [265].

Андрю Конітцер американський дослідник (Пітсьбурзький університет) виділив три основні причини, з яких Росія була важливою для зовнішньої політики Сербії. А саме статус Росії як члена Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (РБ ООН), який дозволяв Росії відігравати ключову роль у міжнародній дискусії в питанні Косова; історико-культурні та політичні зв'язки між двома країнами; зростаючий економічний вплив Росії в регіоні [199, p. 113].

Б. Тадич був переобраний на пост президента Сербії в лютому 2008 р., перемігши Т. Ніколіча, який виступав за більш тісні зв'язки з Москвою. Б. Тадич був більш орієнтований на ЄС, ніж Т. Ніколіч, а його позиція щодо Косова була досить поміркованою. Але разом з тим, як відзначив М.А. Смітт, Сербія буде продовжувати шукати російську моральну та політичну підтримку в питанні Косова [262, p. 3].

А. Коніцер відмітив, що незважаючи на прихід до влади прозахідного уряду (уряд очолила Демократична партія), співробітництво з РФ продовжилося, наприклад, NIS продали Газпрому Росії. Остання угода, фактично, передала контроль над сербськими газовою і нафтовою інфраструктурами російському Газпрому [199, p. 104]. Після продажі NIS, лідери Росії та Сербії почали часто обговорювати можливість комерційного, а пізніше й стратегічного партнерства між двома країнами. Б. Тадич заявив: «Росія, завдячуючи підвищенню цін на нафту та природний газ, відновила свій економічний і політичний потенціал, також Росія надавала активну підтримку в питаннях Косова і Метохії. Це, разом з нашими історичними зв’язками, спонукало зміцнення наших відносин із Росією». В іншому інтерв’ю представник Демократичної партії й міністр зовнішніх справ Сербії

Вук Джереміч заявив: «Відносини між Росією та Сербією були традиційно близькими й тривали століттями. Росія є одним із наших найважливіших економічних і торговельних партнерів і, можливо, найсильнішим прибічником Сербії на міжнародній арені, з урахуванням дипломатичної боротьби навколо Косова». Заперечуючи будь-які дилеми між ЄС і Росією, Джеремич заявив: «Я повторюю, що ми орієнтовані на членство в ЄС і не будемо відступати від досягнення стратегічної політичної мети. Ми станемо членом Європейського Союзу, але я думаю, що це не відбуватиметься за рахунок добрих відносин із Росією» [199, p.105].

Російська Федерація визнала незалежність Чорногорії майже одразу, 10 червня 2006 р.[162].

В останній чверті XXI ст. Албанія продемонструвала свою зацікавленість в «перезавантаженні» відносин із Росією [42].

Міністр закордонних справ С. Лавров разом зі своїм албанським колегою К. Ісламі парафував 8 грудня 2004 р. у Тирані Договір про дружбу й співробітництво. Протягом 2007-2009 рр.. міністри зустрічалися ще три рази (у вересні – у Нью-Йорку, у листопаді – у Москві й у грудні – у Брюсселі). 23 вересня 2008 р. у Нью-Йорку в ході шістдесят третьої ГА ООН відбулася зустріч С. Лаврова з албанським колегою Л. Башей, а 2 грудня 2009 р. на РМЗС ОБСЄ в Афінах – з новопризначеним міністром закордонних справ Албанії, якому було передано запрошення відвідати Москву. У квітні 2012 р. у Москві відбулися політконсультації на рівні заступників міністрів закордонних справ із двосторонньої та регіональної проблематики (з російської сторони – В.Г. Тітов, з албанської – Е. Харджі). На регулярній основі проводяться консультації по лінії профільних департаментів МЗС Росії та Албанії [88].

Політична позиція РФ стосовно Боснії і Герцеговини була досить важливою у зв'язку з тим, що РФ була членом Контактної групи, тобто Ради з підтримання мирного врегулювання, а також була й є геополітичною силою

з постійним місцем у Раді Безпеки ООН, а тому мала можливість впливати на певному рівні на політичні процеси в Боснії і Герцеговині. Графічно політичні відносини між РФ і БіГ можна проілюструвати, як відносини між суб'єктом – РФ і об'єктом – Боснія і Герцеговина. Що стосується позиції і ролі РФ щодо Боснії та Герцеговини в площині двосторонніх політичних відносин, то Росія, як і раніше, підтримувала і надавала допомогу Боснії і Герцеговині в подоланні її внутрішніх проблем і конфліктів, виступала прибічником невтручання у внутрішні справи Боснії та підтримувала існування держави на основі консенсусу державотворчих народів, відповідно до принципів Дейтона [145, p. 2]. Російська Федерація відкрито висловлювала незадоволення роботою канцелярії Високого представника в БіГ. Крім того, РФ висловлювала своє прохання про повне закриття ОВП, а не просто про його переселення з Боснії та Герцеговини. Позиція РФ полягала в тому, що проблеми БіГ не могли бути вирішені без визначення політичної позиції хорватів у країні [145, p. 3].

Між урядом Російської Федерації й Радою міністрів Боснії і Герцеговини була підписана Угода про умови взаємних поїздок громадян Російської Федерації та громадян Боснії і Герцеговини [94].

На політичних консультаціях, модератором яких був директор відділу Міністерства закордонних справ Республіки Македонія по співпраці з неєвропейськими і євразійськими країнами Паскаль Стойчевскі, представники двох міністерств звернули увагу на низку питань, що стосувалися розвитку двосторонніх відносин між Македонією й Росією, роблячи акцент на модернізації існуючої правової бази між двома країнами шляхом укладення нових двосторонніх угод, зміцнення їхнього економічного співробітництва й торгівлі, диверсифікації їхньої співпраці в таких галузях, як культура, освіта й туризм, а також зміцнення співпраці в рамках різних міжнародних організацій.

9 травня 2010 р. Президент Македонії Г. Іванов взяв участь в урочистостях у Москві з нагоди 65-річчя Перемоги. У 2000 і 2005 рр.. в аналогічних заходах брали участь його попередники – Б. Црвенковский і К. Глігоров. У 2004-2005 рр. відбувся обмін Днями культури Росії та Македонії. У вересні 2010 р. пройшли Дні російської духовної культури в Македонії [84].

Країни РЗБ та Російська Федерація мають дещо спільне як у минулому, так і в теперішньому. Усі країни проходять процес трансформації; процес приватизації та формування ринкової економіки ще не завершено; порівняно високим є рівень корупції та низьким – рівень політичної культури.

РФ розглядає країни РЗБ, перш за все, в контексті зручності для транспортування енергоносіїв. Погляди країн регіону спрямовані на євроатлантичну інтеграцію, тому роль РФ в процесі трансформації країн РЗБ мало відчутна, більше в економічному секторі. Історично найбільш тісні зв'язки склалися між РФ та Сербією, але в останні роки Сербія переорієнтувалася на Захід, і в політичних колах ведеться полеміка з приводу співробітництва з РФ. Усе ж Сербія досі активно співробітничає з Росією в енергетичній сфері. В останні роки активізувалося співробітництво між РФ і Хорватією. Але РФ відмовилася від будівництва «Південного потоку» і, таким чином, позбавилася головного інструменту впливу в РЗБ.

2.4. Основні напрямки співробітництва Турецької Республіки та країн РЗБ

Туреччина зацікавлена в розширенні співробітництва з країнами регіону. Це пов'язано не тільки з тим, що Турецька Республіка розглядає країни РЗБ, як потенційних економічних партнерів, але велику роль також відіграють культурні та релігійні зв'язки.

Ж. Рупнік зазначив, що відбулися позитивні зміни у відносинах між Туреччиною та балканськими країнами, стара ворожнеча успадкована від

імперського минулого, була подолана [254, p. 22]. Анкара проявляла свою зацікавленість країнами регіону, починаючи з 1989 р., а можливо ще й раніше [253, p.134]. Македонські дослідники Ілія Джугуманов та Джордан Тасев виділили основний елемент політики Туреччини щодо Балкан: Туреччина розвивала відносини з тими Балканськими країнами, з якими мала історичні, культурні та соціальні зв'язки. Така взаємодія сприяла зміцненню регіонального миру та стабільності, збереженню відкритих транспортних зв'язків між Туреччиною та Західною й Центральною Європою [164, p.8].

Турецький дослідник Інан Рюма зазначив, що новим у турецькій зовнішній політиці на Балканах було підвищення важливості економічної складової. У цьому сенсі, турецька зовнішня політика стала більш прив'язаною до ліберального розуміння міжнародної політики, що відводила основну роль розширенню економічних відносин, і відходила від реалістичної / консервативної школи, яка виключно підкреслювала значимість політики і безпеки у відносинах [253, p. 134].

Вплив Туреччини в регіоні в економічному сенсі не був домінуючим. Туреччина не була країною-експортером капіталу, а, навпаки, сама потребувала імпорту капіталу й сама стикалася з серйозними націоналістичними й державницькими опозиціями всередині країни. Хоча мало місце економічне зростання в останні десятиліття, й країна навіть стала частиною G-20, але все ж її не можна віднести до домінуючих економік світу. Простіше кажучи, Туреччина не могла домінувати на Балканах в економічному сенсі в рамках «нео-османської» теорії [253, p. 139].

Балканські країни, насамперед Македонія та Боснія і Герцеговина (БіГ), а також Сербія, домоглися значного співробітництва з Анкарою. В останні кілька років економічні зв'язки зміцнилися, а турецькі інвестори отримали можливість закріпитися на ринку Балкан.

Турецька економічна діяльність поширювалася по всьому регіону. Турецька компанія TAV вже вклала 200 мільйонів євро у відновлення

аеропорту Македонії. Аеропорти в Скоп'є й Охрід знаходитимуться під контролем TAV протягом наступних 20 років. Керівники TAV розглядали Македонію як центр Південно-Східної Європи й оголосили, що вони будуватимуть новий аеропорт у Східній Македонії. Крім того, турецька компанія Shishe Dzam оголосила про свою зацікавленість у стратегічних інвестиціях у 150 мільйонів євро на два заводи в Македонії з виробництва скла [276].

Аналізуючи торговельні відносини протягом останніх років, можна відзначити, що експорт у Македонію знизився на 7% у порівнянні з 2009 р. і залишився на позначці 262 700 000 доларів у 2010 р. Проте, імпорт збільшився на 31% і досяг 52,3 мільйонів доларів. Обсяг двосторонньої торгівлі скоротився на 2% і склав 315 мільйонів доларів. Економічні відносини між Туреччиною та Македонією залишаються обмеженими, незважаючи на створення «турецько-македонської ділової ради». Діяльність турецьких бізнесменів у цій країні орієнтувалася на торгівлю. В останні роки турецькі компанії проявляли зацікавленість у «Проекті Вардар долини», в тому числі, у будівництві греблі та іригаційних споруд, які, як очікувалося, буде оцінено в 3,2 мільярда доларів. Число турецьких компаній, які забезпечували прямі іноземні інвестиції в Македонію, становить близько 100, причому значне число з них – малі й середні підприємства. Загальний обсяг турецьких інвестицій складав близько 180 мільйонів доларів.

Згідно із заявою турецького міністерства зовнішньоекономічних зв'язків, найбільш важливою проблемою, що виникла в економічних відносинах, були часті поправки до відповідних законів і постанов у зв'язку із зусиллями щодо адаптації законодавства до міжнародних стандартів. Друга проблема полягала в різких змінах, що відбувалися в державній бюрократії, щойно нова політична адміністрація приходила до влади.

Останньою важливою подією в економічних відносинах було засідання турецько-македонської ради, яке відбулося в Стамбулі 29 січня 2012 р.

Прем'єр-міністр Македонії Н. Груєвскі закликав турецьких бізнесменів робити інвестиції. Турецький міністр охорони навколишнього середовища й міського планування Ердоган Байрактар сказав, що це необхідно для поліпшення економічних відносин між двома країнами [115].

Річний обсяг торгівлі між Туреччиною та Албанією наблизився до 400 мільйонів доларів. Частка Албанії в загальному експорті Туреччини в 2010 р. склала 3,37% в експорті, 1,20% – в імпорті. Це вказувало на необхідність активізації розвитку торгівлі між двома країнами. Турецькі інвестиції в Албанії у вересні 2011 р. становили сумарно близько 1 мільярда доларів. Албанія стала другою країною на Балканах, де турецькі компанії працювали найбільш інтенсивно. Багаті природні ресурси, зокрема, корисні копалини, стимулювали інвестиції, розвиток туризму, можливості для торгівлі з третіми країнами й легкий доступ до кваліфікованої робочої сили, що продовжувало робити Албанію привабливою з точки зору турецьких бізнесменів. Виступаючи на турецько-албанському бізнес-форумі в Анкарі С. Беріша заявив: «Свобода в ділових колах має важливе значення для розвитку, і ми працюємо, щоб зняти всі бюрократичні перепони». С. Беріша закликав турецькі компанії вкладати кошти в прибережні й гірські райони Албанії, заявивши, що вони будуть звільнені від сплати податків протягом восьми років. Турецько-албанські економічні відносини виросли в дев'ять разів з 2005 р., додав С. Беріша, описуючи Туреччину як країну, яка успішно подолала фінансові наслідки глобальної кризи [134].

Турецький дослідник Шейма Адияман відзначив, що з початку 1990-х років Туреччина підтримувала зміну режимів на Балканах. Анкара намагалася керувати ходом процесів, а це давало можливість розвивати співпрацю в політичній і економічній сферах, також намагалася заповнити вакуум влади, що виник після розпаду СРСР. Мусульманське населення на Балканах, що складало майже 10 мільйонів, було важливим чинником у зміцненні ролі Туреччини в регіоні [115].

І. Рюма виділив ще один вимір відносин Туреччини й країн Західних Балкан: сучасний аспект відносин із недержавними акторами. У цьому сенсі Туреччина, здавалося, навчилася співпрацювати з цими акторами, а не контролювати їх [253, p. 135]. Нібито нова активність Туреччини, особливо після сенсаційної появи терміну «неоосманізм», викликала шквал критики. Міжнародні коментарі були вельми амбівалентними в цей момент, не було знайдено золотої середини в характеристиці турецької зовнішньої політики. Деякі дослідники стверджували, що уряд Партії справедливості і розвитку знову взаємодіяв із територіями, що колись належали Імперії, від Балкан до Багдаду, для того щоб повернути Туреччині місце серед лідерів мусульманського світу. З іншого боку, зазначив І Рюма, Туреччина збільшила свою присутність у регіоні [253, p. 138].

У жовтні 2009 р. президент Туреччини Абдулла Гюль відвідав Белград, це був перший офіційний візит за 23 роки. Крім того, Анкара відіграла значну роль у прийнятті сербським парламентом декларації по Сребрениці 30 березня 2010 р., в якій Сербія офіційно вибачалася за події 1995 р. у Сребрениці. Туреччина намагалася виступати посередником у деяких із найбільш важливих двосторонніх суперечок. Наприклад, прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Тайіп Ердоган висловив готовність своєї країни стати посередником у двосторонніх переговорах між Белградом і Пріштіною в листопаді 2010 р. [239].

Санджак залишався джерелом напруги у відносинах між Анкарою та Белградом, тому що серби вважали, що мусульманські лідери намагалися б за допомогою Туреччини виборoти автономію, багато місцевих мусульман ідентифікували себе з БіГ. У відповідь посол Різа Чолак сказав: «Санджак є мостом для співробітництва між двома країнами, а Белград повинен спробувати зрозуміти людей у цьому районі» [276].

Після створення Республіки Македонія, між Туреччиною та Македонією зросла кількість візитів на високому рівні. Статус турецької

меншини, яка проживає в цій країні, був важливим чинником у розвитку двосторонніх відносин. Поміркована політика Кіро Глігорова (перший президент Македонії), мала позитивне значення для національних меншин у країні, групам меншин було дозволено створювати свої власні партії, таким чином, вони отримали доступ до управління. У зв'язку з цим, після переходу до багатопартійної системи в 1992 р., був створений «Турецький демократичний союз» під керівництвом Ердогана Сарача. «Союз», який згодом було перейменовано на «Демократичну партію турків» (ДПТ), це утворення було першою політичною організацією македонських турків. ДПТ була представлена двома депутатами в парламенті Македонії в результаті виборів 2006 р. За результатами виборів, що відбулися 1 червня 2008 р., партія була представлена одним депутатом у парламенті й одним міністром в уряді, як партнер по коаліції «За кращу Македонію». Це знайшло відображення ще раз на виборах 5 червня 2011 р. У виборах 2011 р. «Партія за рух турків у Македонії», яка була однією із двох партій, що представляли турецьку меншину, ввійшла в коаліцію з 16 партій, приєднавшись до «Соціал-демократичного союзу Македонії», але не була включена в списки кандидатів у депутати. «Рух національної єдності турків у Македонії», який був заснований в 2006 р., ввійшов до такої ж коаліції, а Ердоган Сарач і Назім Ібрагім були висунуті кандидатами. Македонські турки ще не показали очікуваного успіху в політичному житті. Навіть якщо вони діяли більш позитивно, ніж албанці, і взяли участь у референдумі, висловившись за незалежність, вони сприйняли негативно той факт, що їх не зарахували до «державотворчих елементів». Основними проблемами турецької меншини були питання освіти та відсутність представників турецької меншини в органах управління [115].

Політично Туреччина підтримувала Македонію в її євроатлантичній інтеграції, виступаючи за її членство під назвою «Македонія», незважаючи на давню суперечку з Грецією [276].

С. Беріша в квітні 2012 р. взяв участь у турецько-албанському бізнес-форумі, що був організований Союзом торгових палат і товарних бірж. Візит С. Беріші в Туреччину збігся з 100-ю річницею проголошення незалежності Албанії. Хороші відносини між Туреччиною та Албанією підтримувалися з моменту відновлення незалежності, в епоху холодної війни. Після проголошення політики ізоляціонізму в 1970 рр. Албанія обрала Туреччину союзником, коли вона зіткнулася з серйозними проблемами після краху соціалістичного режиму.

Особливо в 1990-х рр. Туреччина була найнадійнішим союзником Албанії, коли з'явилися проблеми у відносинах із Грецією. Албанія намагалася налагодити хороші відносини з Грецією. Туреччина прийняла велику кількість біженців з Косова під час інтервенції НАТО в Югославію. Анкара миттєво визнала незалежність Косова в 2008 р.

Як повідомив заступник прем'єр-міністра Алі Бабаджан, Туреччина вважала Албанію своїм братом і стратегічним партнером на Балканах. Більше того, була створена широка мережа співробітництва між двома країнами, від освіти та охорони здоров'я до безпеки та судової системи.

Крім добрих відносин у політиці й культурі, Туреччина та Албанія також налагодили тісні зв'язки у військовій сфері. Туреччина, зігравши важливу роль у реструктуризації албанської армії, надала також і військову допомогу. Усе ще триває навчання албанських штабних офіцерів у турецьких військових академіях.

У Стамбулі в квітні 2010 р. був організований саміт трьох президентів (Боснія і Герцеговина, Хорватія і Сербія), у результаті якого була підписана Стамбульська декларація. Це було важливим досягненням, тому що включало заяву Сербії стосовно територіальної цілісності Боснії та Герцеговини. Цей саміт розглядався як позитивний результат зусиль міністра закордонних справ Давутоглу з установлення стабільності на Балканах. Туреччині, насамперед,

вдалося зібрати разом лідерів Сербії, Боснії та Герцеговини. Проте ця зустріч сама по собі не могла принести щось дуже істотне для цих країн.

Новим у відносинах Туреччини з країнами регіону було поліпшення відносин із Сербією. Анкара намагалася встановити ефективні відносини з Сербією в 1990-х роках, проте Сербія виявилася до цього не готовою. Сербія значно змінилася відтоді, в даний час відносини між державами поліпшуються. Важливість Сербії для стабільності в регіоні є безперечною. Відносини між Туреччиною й Сербією все ж залежатимуть від ситуації в БіГ та положення босняків. Сербія не мала повного контролю над боснійськими сербами. Боснійські серби замінили дискурс щодо приєднання до Сербії на можливу незалежність, особливо після проголошення незалежності Косова [253, p. 136]. У Стамбульській декларації, яка була підписана на саміті, наголошувалось на тому, що необхідно докладати зусиль для підтримання миру та стабільності в регіоні й територіальної єдності БіГ [283, p. 1]. Лідери держав відзначили, що для того, щоб створити умови міцного миру, стабільності та добросусідських відносин, необхідне спільне бачення майбутнього, в якому народи зможуть жити в умовах мирного співіснування й гармонії. Вони підтримали повернення біженців та переміщених осіб у свої будинки по всьому регіону. Проаналізувавши ситуацію, що склалася, вони підтвердили свою рішучість зробити внесок у регіональний мир і стабільність і підкреслили важливість подальшого розвитку відносин між країнами. Вони розробили низку принципів, що розглядалися як загальні цілі їхньої майбутньої роботи. Серед них найважливішими були: територіальна цілісність, суверенітет і правосуб'єктність Боснії і Герцеговини в межах її міжнародновизнаних кордонів, при цьому дуже важливим було національне примирення в Боснії і Герцеговині; безпека для всіх; високий рівень політичного діалогу; економічна взаємозалежність і збереження багатонаціональної, полікультурної і багатоконфесійної соціальної структури регіону; інтеграція з європейськими структурами в співпраці з іншими

сусідніми країнами та міжнародними організаціями; підтримка БіГ для досягнення необхідних реформ у процесі інтеграції в НАТО; важливість поширення тристороннього співробітництва в економічній, екологічній та культурній галузях, у тому числі в таких галузях, як управління водними ресурсами; взаємний захист культурної спадщини в цих країнах; прикордонне співробітництво, зокрема, в галузі транспорту і енергетики; гуманітарна присутність у регіоні, де це потрібно [191].

Туреччина завжди була частиною міжнародної присутності на Балканах, і це повинно братися до уваги при оцінці успіху, або провалу Туреччини на Балканах. Наприклад, враховуючи, що Боснія і Герцеговина залишалася дисфункціональною країною, можна стверджувати, що зусилля міжнародного співтовариства майже провалилися. Але не можна стверджувати, що Туреччина була б успішнішою, якби діяла в односторонньому порядку. Навпаки, односторонні дії Турецької республіки могли б призвести до ширшого регіонального конфлікту. Туреччина намагалася підтримувати боснійське існування в рамках Дейтонської угоди і допомагала підтримувати мінімальну стабільність у Боснії і Герцеговині в рамках міжнародного співтовариства [253, p. 135].

Між Туреччиною та Македонією склалися культурні та історичні зв'язки. Мустафа Кемаль Ататюрк, засновник сучасної Туреччини, провів свою юність у Македонії й здобув освіту в школі Османських військових у Бітолі. Спільне святкування життя Ататюрка та його досягнень тепер щорічно проводиться в Бітолі. Такі заходи сприяють підвищенню рівня туризму в обох напрямках. Літній напрямок туризму в Туреччину й гірський у Македонію є привабливими для обох народів. В останні десятиліття збільшилась активність туристичних агентств [276].

Що стосується освітніх відносин із Македонією, в межах турецького проекту обміну студентами: щороку до Туреччини прибували македонські студенти, щоб отримати ступені бакалавра чи магістра. Крім того, Туреччина

виділяла квоти на стипендії для студентів із Македонії. Однією з подій у взаємовідносинах у сфері культури було відкриття культурних центрів в обох країнах у рамках «Програми культурного співробітництва на 2009-2010 рр.». Ще одним важливим питанням було збереження, підтримка й відновлення близько 500 турецьких історичних артефактів. У зв'язку з цим, кілька проектів, пов'язаних з Османськими артефактами, були проведені за фінансової та технічної підтримки Міністерства культури і туризму, Управління у справах релігії та TIKA [115].

Туреччина була першою країною, яка визнала Республіку Македонію за її конституційною назвою. Туреччина також підтримувала збереження багатонаціонального й полікультурного суспільства Македонії, а також її унітарну державну структуру.

З нагоди офіційного візиту турецького прем'єр-міністра в Македонії 29-30 вересня 2011 р. і в ході візиту Міністра закордонних справ Македонії Нікола Попоскі в Туреччину 14-16 травня 2012 р., Туреччина підтвердила свою підтримку інтеграції країни в європейські та євро-атлантичні інститути, особливо в НАТО. Крім того, Туреччина підтвердила свою тверду позицію щодо назви країни та виступила на боці Македонії в суперечці із цього приводу з Грецією. Турки складали приблизно 3,85% македонського населення й були найбільшою етнічною спільнотою після македонців та албанців. Відповідно до «Охридської рамкової угоди», турки отримали право мати представників в органах місцевого самоврядування та отримувати освіту на своїй рідній мові. Туреччина надавала особливого значення захисту прав турецької національної меншини, що передбачено «Охридською рамковою угодою». Велика кількість турецьких компаній зацікавлена в македонському ринку [251]. Ахмет Давутоглу, міністр закордонних справ Турецької Республіки, відвідав Македонію 20-21 грудня 2012 р. на запрошення Н. Попоскі, міністра закордонних справ Республіки Македонія, з нагоди 20-річчя встановлення дипломатичних відносин між Туреччиною та

Македонією. Під час свого візиту, на додаток до переговорів зі своїм македонським колегою,

А. Давутоглу взяв участь у святкуванні Національного дня турків Македонії й у турецькому святі освіти, яке відзначається в Македонії з 1944 року [240]. Македонія й Туреччина зміцнювали військові зв'язки за рахунок інвестицій і співпраці. Формуються відносини, що дозволяють Туреччині зберігати свій вплив на Балканах, у той час як Македонія отримує можливість зміцнювати зв'язки з НАТО. Турецькі інвестиції в оборонний сектор Македонії склали близько 700 тисяч доларів. Туреччина тренувала десятки македонських військовослужбовців, починаючи з 1998 р. «Наша дружба є прикладом співпраці в регіоні», – сказав Фатмір Бесімі, міністр оборони Турецької Республіки. Гурол Сокменсуер, посол Македонії в Туреччині, заявив, що співпраця між країнами триватиме. Армія Республіки Македонія, яка успішно брала участь у деяких миротворчих заходах під егідою ООН, буде і надалі зміцнюватися», сказав Г. Сокменсуер. Туреччина, як і раніше, була основним прихильником вступу Македонії в НАТО. Туреччина підтримувала Македонію, оскільки країна була геополітичною артерією в регіоні, розділяючи Грецію та Сербію. Приблизно 100 тисяч турків живуть у Македонії, і навіть більше македонців проживає в Туреччині [234].

Туреччина була й залишається важливим актором на Балканах. Турецька республіка на сучасному етапі намагається поширити свій вплив у регіоні. Відповідно до заяв лідерів Туреччини економічна співпраця виходить на перше місце. Таке співробітництво має велике значення для всіх залучених сторін. Важливе значення також має співпраця у сфері освіти та культури, тому що Туреччина та РЗБ мають міцні культурні, етнічні та історичні зв’язки. У країнах Західних Балкан є значна турецька меншина, а також широко представлені мусульманські релігійні громади. Анкара намагається забезпечити культурні та релігійні права цих меншин. Але все ж Туреччина не в змозі взяти на себе відповідальність за підтримання безпеки й

стабільності в регіоні, а також надати необхідний досвід демократизації, тому що Турецька республіка не має достатнього потенціалу.

2.5. Вплив світової економічної кризи на трансформаційні процеси в країнах РЗБ

На думку англійських учених Віла Бартлета й Васіліса Монастіріотіса, світова економічна криза суттєво вплинула на країни РЗБ. Оскільки банківська система цих країн не підлягала прямому впливу «токсичних активів», криза потрапила в регіон через декілька непрямих каналів. Вони включали в себе скорочення міжнародної торгівлі, раптове призупинення зростання кредитування, швидке падіння припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ), швидке падіння грошових переказів від трудових мігрантів. Кожен із цих елементів відображав вплив світової кризи на фінансові ринки, товарні ринки, ринки капіталу й ринки праці. Слід зазначити, що ці механізми проявилися по-різному в різних країнах регіону [127, p. 3]. Петріт Гаші (університет Пріштіни) стверджував, що вплив кризи на економіки країн регіону залежав від ступеню їх інтегрованості у світову економіку, ті країни, що глибше інтегрувались у світову економіку, зазнали більшого впливу [181, p. 81]. Крах світової торгівлі в кінці 2008 р. зачепив усі країни, особливо Хорватію й Румунію. Відповідь на кризу була неоднаковою, в залежності від механізмів поширення кризи та структури наступних відновлень [127, p.4].

В. Бартлет зазначив, що раптовий крах кредитування на глобальному рівні призвів до зупинки зростання кредитування в країнах РЗБ. Особливо відчутно це було в Боснії і Герцеговині, Хорватії, Македонії, Албанії. У Сербії рівень зростання кредитування залишався в межах 10%, але це було набагато нижче, ніж раніше. Банки припинили кредитувати підприємства, підприємства не змогли повернути кредити, що спричинило виникнення «непрацюючих» кредитів [129, p. 14].

В. Бартлет вважав, що основним наслідком економічної кризи було скорочення прямих іноземних інвестицій (ПІД). Значні іноземні інвестиції надходили до Хорватії, Болгарії, Румунії, інші ж країни РЗБ були менш успішними в залученні масштабних ПІІ [129, p.16].

На думку болгарського вченого Стефана Ральчева, глобальна економічна та фінансова криза значно вплинула на економіку Хорватії. При зниженні припливу капіталу, малому попиту на експорт, а також жорстких умовах кредитування на внутрішньому ринку, реальний ВВП скоротився на 5,8 % у 2009 р., а рівень безробіття різко зріс до 17 %. У той час як експорт упав, ще більше скорочення імпорту призвело до майже дворазового скорочення дефіциту поточного рахунку до 5 % від ВВП. Економіка залишалася в центрі серйозного спаду на початку 2010 р. [244**,** p.67].

В. Бартлет вважав, що інституційні особливості країни могли визначати рівень впливу економічної кризи. До цієї категорії можна віднести досягнення країни в переході до ринкової економіки, якість інститутів, що були створені в країні та якість державної політики. Країни, які досягли найбільшого прогресу в євроінтеграції, були й більш уразливі до кризи, тому що вони були відкритими для «передачі» кризи через фінансові потоки й падіння попиту на експорт. У той же час такі країни могли отримувати прибутки від бізнесу, який працював у більш сприятливих інституціональних умовах.

Ключові інститути, які визначали капіталістичну систему, включали комбінацію ринку товарів, ринку праці, системи фінансування та корпоративного управління, системи соціального забезпечення й системи освіти. Різна комбінація цих елементів породжувала різні варіанти капіталізму. Різні види капіталізму по-різному реагували на вплив світової економічної кризи [129, p. 20].

Країни РЗБ по-різному відчули вплив кризи, тому обирали різні варіанти виходу з неї.

Сербська дослідниця Івана Пріца зазначила, що уряди країн регіону відреагували на економічну кризу набором дій, які поєднали в собі елементи стимулу та крайньої економії, з акцентом на останньому. На бік монетарної політики були залучені гарантії депозитів, вливання ліквідності й рекапіталізація банків. Хорватія, наприклад, прийняла програму монетарного стимулювання шляхом зниження резервних вимог та інших надзвичайних заходів. Для стабілізації банків багато урядів у регіоні підвищили рівень страхування.

У фіскальній політиці країни РЗБ набагато більш обмежені, ніж розвинені країни Заходу, оскільки вони меншою мірою здатні підняти фінансування на міжнародному ринку для покриття зовнішнього дефіциту. У 2008 р. більшість країн, за винятком Албанії, Боснії і Герцеговини, Румунії, мали деякий фіскальний простір для поглинання перших проявів кризи, з фіскальним дефіцитом нижче 3% від ВВП. У 2009 р. урядовий бюджетний баланс погіршився в усіх країнах, оскільки податкові надходження знизились. У 2009 р. бюджетний дефіцит досяг понад 3% ВВП усюди (за винятком Македонії), а в Албанії та Румунії бюджетний дефіцит досяг 7,4% .

У 2010 р. дефіцит знизився в Албанії, Болгарії, Македонії, Румунії, Словенії, у зв'язку не тільки із заходами жорсткої економії, але й завдяки відновленню податкових надходжень. У Боснії і Герцеговині та Сербії бюджетний дефіцит продовжував збільшуватися; в Хорватії та Чорногорії негативне зростання в 2010 р. спричинило подальші депресивні податкові надходження [129, p. 26].

З погіршенням бюджетного балансу більшість країн РЗБ повинні були запровадити програми керівництва бюджетним дефіцитом. Хорватія ввела заморожування заробітної плати в державному секторі, а також широкий спектр скорочення витрат у 2009 р., а в 2010 р. прийняла Програму Відновлення Економіки, яка включала обмеження на тривалість виплати

допомоги з безробіття. Сербія представила серію антикризових заходів у 2008 р., що мали частково обмежувальний характер і частково стимулюючий.

Стимулюючі заходи включали підтримку експортноорієнтованих компаній. Заходи були введені для стимулювання іноземних інвестицій і забезпечення додаткових гарантій для фінансового сектору. Обмежувальні заходи вміщували зниження показника дефіциту бюджету на 1,5% від ВВП, скорочення заробітної плати державних службовців та обмеження пенсій і соціальної допомоги. Крім того, державних службовців було скорочено на 10%. Але не було проведено жодного ефективного заходу запобігання погіршенню сальдо бюджету в період 2008-2010 рр. [129, p. 27].

Цілком можливо, що вплив кризи на РЗБ був би значно вищим, якби не узгоджена й ефективна політика міжнародних установ. Активність міжнародних організацій у регіоні варіювала від програм підтримки МВФ до нестандартних угод між міжнародними установами та комерційними банками, щоб забезпечити тривалий термін кредитування регіону.

Починаючи з 2009 р., програми підтримки МВФ були спрямовані на Румунію (3,5 мільярдів євро за угодою про резервне кредитування), Боснію і Герцеговину (1,1 мільярда євро) і Сербію (402,5 мільйонів євро). Такі заходи були спрямовані на те, щоб зупинити нелегальний вивіз капіталу за кордон через підтримку фіскальної консолідації та розвиток материнських банків за кордоном.

Підтримка з боку МВФ була підкріплена «Віденською ініціативою». Це багатостороння угода, що контролювала страхування депозиту та підтримку ліквідності банків, материнські банки яких належать країнам-членам ЄС, і рекапіталізацію своїх дочірніх компаній у регіоні. Уряди приймаючих держав мали надати банківським групам доступ до державних фінансових ресурсів без обмежень. Ця Угода мала на меті допомогти банкам зберегти свою присутність у регіоні [129, p. 29].

Виявляючи особливості кожної країни в подоланні економічної кризи, слід почати з Хорватії, як країни регіону, найбільш наближеної до західних параметрів.

С. Ральчев відзначив, що заходи жорсткої економії, які вжив уряд (особливо кабінет Я. Косор після липня 2009 р.), викликали негативну соціальну реакцію фермерів, ветеранів війни та профспілок. Однак, економіка країни почала відновлюватися в другому кварталі 2010 р. Криза не похитнула економіку Хорватії, як це було в Боснії. Криза не мала значного впливу на інтеграцію країни в ЄС [244**,** p**.**66].

С. Ральчев відзначив, що незважаючи на те, що Хорватія почала успішно долати кризові явища, спад викликав безладдя й змусив до прямих дій фермерів і профспілки. Як зазначалося хорватськими журналістами, деякі фермери зіткнулися не тільки з проблемою виживання, а також було підняте питання щодо їхньої майбутньої конкурентоспроможності в ЄС: «Фермерські протести стали все більш поширеними в Хорватії, оскільки стало зрозумілим, що шлях у ЄС перевірить готовність сільського господарства до цього». За останніми акціями протесту в березні слідувало урядове повідомлення щодо скорочення фермерських субсидій. Хоча компроміс з урядом було досягнуто через кілька днів, питання з приводу того, чи зможуть хорватські фермери конкурувати з європейськими залишилося без відповіді. Профспілки організували одну з найбільших петицій, зібравши 800 тисяч підписів проти законодавчих ініціатив, що мали обмежувати права профспілок та дозволяли легше звільняти працівників [244, p**.**67].

Г. Стойковскі відзначив, що світова економічна криза вдарила й по Албанії. У 2009 р. ВВП скоротився приблизно на 4%. [272, p. 36]. В. Бартлет та В. Монстіріотіс зазначили, що албанська економіка була захищена від повного впливу світової кризи. На їхню думку, неповна інтеграція в глобальні ринки, нерозвиненість фондової біржі, а також поширеність неформальних економічних відносин пом’якшили удар світової кризи. Проте економіка

країни постраждала через несприятливий вплив вторинних чинників, а саме експорт, грошові перекази й більш жорсткі внутрішні фінансові умови. У зв'язку з великою залежністю від попиту з боку ЄС експорт Албанії не залишився на рівні попередніх п'яти років і впав на 6,3% за показниками 2009 р. Кількість грошових переказів із-за кордону також знизилася. Вони склали 779 мільйонів євро в 2009 р., на 6,5% менше в порівнянні з 2008 р. і на 18,2% в порівнянні з 2007 р. Банківська система опинилася в складному й незвичайному стані ліквідності в 2009 р. Низька ліквідність (в основному за рахунок вилучення депозитів, що почалося в жовтні 2008 р. і тривало до початку 2009 р.) у поєднанні з високими кредитними ризиками примусило комерційні банки вести більш жорстку кредитну політику. У підсумку, щорічне зростання кредитного портфеля приватного сектора сповільнилося до 12% у порівнянні з 33% в 2008 р. Іпотека й споживче кредитування також знизилися.

Економічний спад, обумовлений кризою, мав значний вплив на макроекономічну стабільність економіки. Це призвело до вповільнення зростання доходів бюджету; у той же час витрати уряду різко зросли через податково-бюджетне стимулювання, яке албанський уряд обрав для адаптування в першій половині 2009 р. Таким чином, дефіцит бюджету, який коливався в межах 3% ВВП до 2007 р., зріс до 7,1% на кінець 2009 р. (IMF, 2010). Рівень безробіття також зріс. До кінця 2009 р. рівень зареєстрованого безробіття збільшився до 13,8%, з 12,7% у 2008 р. Будівельна та орієнтовані на експорт галузі (виготовлення одягу та взуття) найбільше постраждали від кризи, в цих сферах було найбільше скорочення робочих місць [183, p. 55].

На думку С. Ральчева, до початку кризи боснійська економіка була однією з найбільш стабільних на Балканах, принаймні у фінансовому секторі. Валюта, конвертована марка (КМ), була прив'язана до євро. Ріст ВВП відзначився на рівні близько 6% щорічно. Хоча БіГ пережила величезний

торговий дефіцит, її іноземних валютних резервів було цілком достатньо, щоб гарантувати стабільність. Обсяг прямих іноземних інвестицій (ПІІ) зростав із року в рік, досягнувши рекордного розміру в 3 млрд. КМ (1,5 млрд євро) в 2007 р. Світова криза вплинула дуже негативно на економіку Боснії [246, p.52].

Криза вдарила по Боснії саме в період трансформації й розвитку. З одного боку, реформи, здійснені до 2008 р. не були всеосяжними та повними. З іншого боку, уряд призупинив глибші структурні реформи, необхідні для зміцнення економіки, підвищення конкурентоспроможності та реструктуризації державного сектору. Усе це зробило економіку вразливою до впливу глобальної економічної кризи [165, p. 61].

Наслідки кризи відчувалися в основному в реальному секторі економіки, хоча фінансовий сектор не оминули його удари. У 2009 р. ВВП упав на 2,9%, промислове виробництво на 3,3%, експорт товарів і послуг на 17,6%, а імпорт товарів і послуг на 24,2%. Дефіцит поточного рахунку покращився з 13,3% ВВП у 2008 р. до 6,6% у 2009 р. Але це було компенсовано збільшенням безробіття, станом на кінець червня 2010 р. було зареєстровано 49,5 тисяч осіб, безробіття сягнуло 43,1% від економічно активного населення. Дефіцит бюджету досяг 5,3% від ВВП у 2009 р. Споживчі витрати й інвестиції скоротилися на 4,1% і 30,2% відповідно. Прямі іноземні інвестиції скоротилися на 50% у порівнянні з 2008 р. [165, p. 61].

Хоча експорт збільшився в 2010 р. більш ніж на 30% порівняно з 2009 р., на думку А. Домацета, не було ніяких явних ознак відновлення наприкінці 2010 р. Крім того, БіГ мала дві основні структурні проблеми. Перша – малогабаритність економіки, основою якої був сектор обслуговування, та низька конкурентоспроможність реального сектору. Другою структурною проблемою був нестійкий рівень суспільного споживання, що досягав майже 50% ВВП. Розширення суспільного

споживання почалося в 2006 р. з введенням податку на додану вартість, таким чином, збільшилися податкові надходження. Відсутність структурних реформ та реформ у державному секторі призвели до збільшення адміністративних витрат, при нехтуванні необхідністю інвестувати в інфраструктуру або підвищувати якість державних послуг у сфері охорони здоров'я та освіти [165, p. 62].

На думку Г. Стойковскі, глобальна криза сприяла вповільненню здійснення необхідних реформ і викликала загальне відставання інтеграції Македонії в ЄС. Результатом кризи стало падіння промислового виробництва та експорту, падіння прибутків від роздрібної торгівлі та сфери послуг, знизилися прямі іноземні інвестиції. Усе це призвело до загального зниження доходів, іноді й до їхньої повної відсутності, тому купівельна спроможність населення знизилася, що своєю чергою призвело до падіння споживчого рівня. Низька економічна активність фірм і фізичних осіб призвела до набагато нижчих надходжень до бюджету за рахунок податків. У підсумку ВВП скоротився на 0,9% у першому кварталі 2010 р., а також зріс і до того високий рівень безробіття. Македонська державна служба статистики опублікувала цифри, що показували рівень безробіття в першому кварталі 2010 р.: 33,5%. Це безробіття було структурним, накопиченим протягом десятиліть. Проблема особливо загострилася в перехідний період, у ході приватизації. Рівень безробіття в Македонії став проблемою, яка прямо чи опосередковано впливала на міжнаціональні відносини і безпеку [274**,** p. 94].

Отже, світова економічна криза вразила всі країни регіону, але її вплив був неоднаковий. Це, перш за все, пов’язано зі ступенем інтегрованості національної економіки в глобальну: чим більшим було залучення, тим більші проблеми викликала криза. Уряди зіткнулися практично з однаковими проблемами (безробіття, дефіцит бюджету, зниження інвестицій), але різної інтенсивності: в одних країнах регіону ці проблеми більше проявилися, а в інших менше. Незважаючи на всеохоплюючий характер кризи, міжнародні

організації продовжують надавати фінансову підтримку країнам регіону, таким чином, прискорюючи процес відновлення національних економік цих країн.

Висновки до другого розділу

У зовнішньому середовищі наявні елементи, що впливають на сучасний розвиток країн РЗБ. Серед них можна виокремити дві категорії: держави та міжнародні організації.

У результаті дослідження впливу зазначених елементів зовнішнього середовища на політичні трансформації виявлено, що першочергове значення мають саме міжнародні організації. Як елемент зовнішнього середовища також розглядався вплив світової економічної кризи на розвиток країн РЗБ.

ЄС та НАТО грали важливу роль як зовнішні чинники політичних трансформацій країн РЗБ. Вплив Європейського Союзу відчутний у всіх сферах суспільно-політичного життя: у політичній – вимоги щодо вступу сприяють демократичним перетворенням, забезпеченню свободи ЗМІ, прав людини, вільних, прозорих виборів; у рамках європейських регіональних ініціатив держави можуть краще координувати свої дії в боротьбі з організованою злочинністю; у сфері безпеки – Європейський Союз сприяє підтриманню стабільності через поліцейські місії; в економічній сфері – держави отримують фінансову допомогу через УСА та CARDS.

РЗБ також може впливати на ЄС і навіть нести загрозу стабільності та безпеці Європейського Союзу. Тому європейське співтовариство зацікавлене в стабільному розвитку, демократичних та економічних перетвореннях

у регіоні.

Незважаючи на підтримку міжнародного співтовариства, цим країнам властива низка системних проблем, що заважають їм вступити в ЄС та НАТО.

Серед них слід відзначити корупцію, організовану злочинність, безробіття, порушення прав людини. ЄС докладає значних зусиль, щоб допомогти країнам вирішити ці проблеми; було започатковано низку ініціатив, спрямованих на боротьбу з трансграничною корупцією та організованою злочинністю. Найбільшим досягненням стало вирішення питання із забезпеченням прав національних меншин, тому що ця проблема є найгострішою в РЗБ. Усі країни на законодавчому рівні закріпили право нацменшин на представництво своїх політичних інтересів.

Вплив таких елементів зовнішнього середовища, як РФ та ТР, на політичні трансформації значно менший, незважаючи на торговельно-економічні та культурні зв'язки. Країни РЗБ дистанціювалися від цих двох країн, тому що їхнім основним зовнішньополітичним вектором є вступ у європейські та євроатлантичні структури, крім того, РФ та ТР не мають ні розвинених стабільних демократичних інститутів, ні достатніх економічних інструментів впливу.

Вплив економічної кризи на політичні трансформації РЗБ став руйнівним. Прояви кризи були відчутними в усіх сферах економічної діяльності, знизились основні економічні показники, незважаючи на погану інтегрованість (крім Хорватії) у світове господарство, що, як спочатку вважалося, могло врятувати економіки регіону від кризових явищ. Ситуацію ускладнював той факт, що в країнах РЗБ ще не повністю сформувалися ринкові інститути, уряди не проводили достатньо ефективних заходів для подолання негативних явищ. ЄС, однак, фінансовими інструментами сприяє їхньому виходу з кризи.

РОЗДІЛ ІІІ

Демократизація країн РЗБ у першому десятилітті XXI ст.

3.1 Визначення нових пріоритетів у процесі державного будівництва

Країни РЗБ, на відміну від країн ЦСЄ, пізніше домоглися незалежності, тому на початку XXI ст. для них ще були актуальними проблеми державотворення та визначення основних пріоритетів економічного та політичного розвитку.

Як зазначила українська дослідниця Ольга Брусиловська, в час, коли в більшості країн регіону почалися політичні реформи, що сприяли їхньому просуванню до демократії, у СФРЮ посилилися відцентрові тенденції та відбулися перші сутички на етнічному підґрунті між сербами, з одного боку, та хорватами й чорногорцями, з іншого. У 1974 р. була прийнята нова конституція, яка надала більші повноваження республіканським урядам, отже, у СФРЮ почали формуватися етнократії, які мали бажання й можливості для поступового руйнування єдиної федеративної держави. Наприкінці 1989 р. федеральний уряд фактично втратив контроль над подіями. Словенія взяла курс на відділення; Скупщина Словенії проголосувала за зміни в конституції СФРЮ, але серби в інших республіках відчули майбутню загрозу та висловилися за створення власних держав у разі, якщо Хорватія, Боснія і Герцеговина отримають незалежність [9, с. 206]. Югославські реформи в галузі політики були пов’язані переважно з бажанням окремих членів федерації змінити свій статус, що об’єктивно вело СФРЮ до розпаду [9, с. 207].

На думку російської дослідниці Олени Пономарьової, програмну статтю ХДС можна розглядати, як маніфест, що відображав інтереси більшості громадян Хорватії: «Національний суверенітет і його зміст, право нації на самовизначення аж до відокремлення є природним правом кожної нації, в тому числі і хорватської» [75, с. 32].

Формування державності Сербії почалося з розпаду СФРЮ. Правовий суверенітет після відділення Хорватії, Словенії, БіГ та Македонії знайшов своє відображення в проголошенні 27 квітня 1992 р. держави-правонаступниці СФРЮ – Союзної Республіки Югославії (СРЮ), до якої ввійшли Республіка Сербія з її автономіями й Республіка Чорногорія. Ця держава проіснувала десятиліття та в 2003 р. була перетворена на союз двох держав – Сербія і Чорногорія, тоді як Косові вже з 1999 р. знаходилося під зовнішнім управлінням [75, с. 153]. За результатами референдуму 2006 р., Чорногорія вийшла зі складу СРЮ [75, с. 208]. Як зазначив Б. Радельївіч, рух за незалежність був підтриманий основними політичними силами Чорногорії, серед них: Демократична партія соціалістів, Демократичний союз албанців, Демократична ліга Чорногорії, Громадянська партія та Ліберальна партія [243, p.15].

Формування державності на просторах колишньої Югославії пов’язано зі збройними конфліктами та постійною фрагментацією; принцип цілісності та неділимості території, що був головним у повоєнному праві, тепер протиставлявся принципу права нації на самовизначення. У деяких державах усе ще продовжується процес становлення державності. Одним із прикладів цього процесу в РЗБ є Косово.

У 1990 р., в момент початку розпаду СФРЮ, політиками-косоварами була прийнята Декларація про незалежність. Перший пункт проголошував, що Декларація є актом конституційного самовизначення Косова у складі Югославії. Автори Декларації, виходячи з факту існування СФРЮ, проголосили, що «представляючи Косово як незалежне і рівноправне утворення в складі Югославії, що виникло на основі аутентичного принципу демократії – поваги волі людей і національних колективів, очікують визнання даного акту югославською конституцією і повної підтримки з боку югославської і міжнародної демократичної спільноти» [85, с. 31]. Республіка Косово проголошувалася «конституційно-політичним утворенням

рівноправних націй і громадян, у якому албанці, будучи більшістю, а також одним із найчисленніших народів Югославії, як і серби, та інші народи Косова, вважаються нацією, а не меншиною».

На основі цієї Декларації пізніше була прийнята конституція Республіки Косово. У преамбулі цього документа, подібно до конституцій Хорватії та Словенії, робилися посилання на антифашистську боротьбу під час Другої світової війни як джерело легітимності вимог та прав жителів Косова й албанського населення, яке проживало в краї. У конституції Косова, як і в конституціях інших держав, що отримали незалежність, говорилося про те, що вона «представляє собою демократичну державу албанського народу та людей інших націй і національних меншин, які є її громадянами: серби, мусульмани, чорногорці, хорвати, турки, цигани та інші» [85, с. 32].

У цьому документі були також положення про неділимість, цілісність територій та повний суверенітет Республіки Косово, про те, що її офіційною мовою є албанська. У той же час конституція підтверджувала право громадян використовувати свою національну символіку, гарантувала рівність громадян у їхніх правах і обов'язках, їхнє рівне право на захист перед державними органами без відмінностей за національною, расовою, статевою, релігійною ознаками та політичними поглядами, освітою та соціальним походженням [85, с. 33].

Після набуття незалежності перед країнами регіону постало питання про встановлення демократичних режимів. На думку української дослідниці Віри Бурдяк, альтернативою демократії було встановлення націоналістичної диктатури чи утвердження на тривалий час політичних режимів з елементами і демократії, і авторитаризму. Ф. Шміттер, писав ще на початку 1990-х рр., що перед країнами, які знаходилися на етапі поставторитарного переходу, крім альтернативи автократії чи демократії була ще одна – поява і консолідація гібридних режимів, що поєднували в собі елементи автократії і демократії, або існування стійких, але неконсолідованих демократій. Він вважав, що для

постсоціалістичних країн реальною перспективою є саме встановлення демократії, що не утвердилася [16, с. 202]. Англійський вчений Бен Фоукс пов'язував відмінність процесів трансформації в країнах РЗБ і ЦВЄ з відсутністю дисидентського руху і опозиції [178, p. 59]. Він зазначав, що результатом відсутності відкритої протидії стало те, що навіть після падіння комуністичної диктатури, нові еліти діяли в такому ж стилі. Наприклад, Салі Беріша в Албанії, антикомуніст, який продовжував використовувати методи комуністичного режиму [178, p. 60].

Аналізуючи тенденції політичного розвитку у світі, російський вчений Андрій Мельвіль розглядав сучасні політичні трансформації у вигляді єдиного лінійного процесу – від розпаду тих чи інших різновидів авторитаризму до поступового формування консолідованої демократії ліберального типу [65, с. 65]. Він вважав, що всі перехідні країни повинні пройти через одні й ті ж фази: ерозія та розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституціональна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, насамкінець, демократична консолідація [65, с. 66].

Колишній президент Хорватії Стіпе Месич охарактеризував ступінь демократизації країни на початку XXI ст. наступним чином: «Хорватія в період президентства Франьо Туджмана була тільки зовні багатопартійною та демократичною державою, насправді вона залишалася країною з однопартійною системою, в якій закони виконувалися вибірково, та панувала воля й слово однієї людини» [66].

С.А. Романенко відзначив, що на демократичний транзит впливали дві незмінні риси балканського суспільства. По-перше, політика розглядалася переважно крізь призму етнічної самосвідомості та міжетнічних взаємовідносин; по-друге, кожен національний рух, кожна держава прагнули досягти повного співпадіння кордонів свого етносу (часто безпідставно перебільшених) з кордонами «своєї» держави, що сприймалося як набуття

«справедливості» з історичної, соціальної та національно-етнічної, а часто – і конфесійної точок зору [85, с. 39].

Але незважаючи на це, політична риторика поступово змістилася від націоналістичних питань до соціально-економічних.

Хорватські дослідники Даворка Відовіч та Давор Пауковіч відзначили, що вже кампанія парламентських виборів 2000 р. відрізнялася від попередніх. Насамперед, велике значення надавалося економічним і соціальним питанням, тоді як питання нації та державності, що використовувалися ХДС для перемоги в попередніх виборах, у цей період стали менш важливими. Ця зміна знайшла відображення у виборчих маніфестах і партійних програмах, у яких більше ніж раніше приділялося уваги соціальній політиці [290, p. 99].

24 вересня 2000 р. в Югославії відбулися парламентські та президентські вибори. Громадяни обирали президента СРЮ, союзний парламент, а в Сербії – общинні та міські скупщини. Відповідно до заяви Виборчої комісії від 28 вересня, до другого туру виборів пройшло два претендента – Воіслав Коштуніца, який набрав 48,96% голосів, і Слободан Мілошевич, який отримав 38,62%. У Віче більшість мандатів (55) набрала Демократична опозиція Сербії, до якої входило 19 опозиційних партій. Соціалістична партія Сербії отримала 46 місць. 28 місць отримала Соціалістична народна партія Чорногорії.

Опозиція не визнала результати виборів президента; вони вважали, що В. Коштуніца набрав 51% голосів. По країні прокотилася хвиля мітингів та демонстрацій. 5 жовтня на мітингу в Белграді В. Коштуніца проголосив себе президентом. Конституційний суд СРЮ спочатку анулював результати виборів, а потім підтвердив перемогу В. Коштуніци [109, с. 398].

На сьогодні лише Косово залишилося країною, статус якої ще до кінця не визначений, незважаючи на те, що процес набуття незалежності розпочався ще в 1990-х рр. Тому на відміну від сусідніх держав пріоритетом

для Косова є повне визнання незалежності та налагодження відносин із сусідніми державами, особливо із Сербією.

Після повалення режимів, близьких до авторитарних, з'явилася можливість для транзиту до ліберальних демократій.

Серед формальних критеріїв демократії слід зазначити наступні: 1) відсутність расової, етнічної, гендерної чи будь-якої іншої дискримінації при наданні громадянства; 2) повага до закону, який захищає особу та меншини від тиранії більшості; 3) поділ влад на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову; 4) виборність можновладців; 5) вільні та прозорі вибори; 6) свобода вияву думок, отримання альтернативних джерел інформації; 7) право формування незалежних суспільних організацій, асоціацій, партій; 8) громадянський контроль над силами безпеки; політична нейтральність армії та поліції. За цими критеріями всі посткомуністичні країни Європи на початку XXI ст. можна було вважати демократичними. Але при цьому вони дуже сильно відрізнялись одна від одної. За М. Калдор та І. Вейводою, до додаткових ознак демократії належать: 1) характер конституцій і шлях, яким у них захищені права людини; 2) роль політичних партій і охоплення прошарків населення, що ними представлені; 3) роль мас-медіа, їхня здатність представляти широкі політичні дебати; 4) ступінь трансформації колишньої комуністичної адміністрації, її присутність у сучасних інституціях, довіра до неї суспільні думки; 5) ступінь розвитку місцевого самоврядування; 6) існування активного громадянського суспільства (незалежні асоціації та інституції, здатні впливати на державну владу) [11, с. 188].

У додатку 1 зазначені показники країн Західних Балкан за 2012 р. по семи категоріях, що впливають на загальний індекс демократії. Графік підкреслює той факт, що, незважаючи на різні рівні демократичного розвитку, ці країни демонструють спільну тенденцію: незалежність ЗМІ, національний демократичний уряд, незалежність судової системи й корупція є найбільш

слабкими вимірами демократії, у той час як виборчий процес, громадянське суспільство й місцеве самоврядування є найсильнішими [119].

Особливе значення для країн Західних Балкан мав захист прав національних меншин та гендерна нерівність. Законодавчо права цих груп були закріплені, гарантувалася гендерна та етнічна рівність, але вони перманентно порушувалися.

Наприклад, у Чорногорії конституція передбачала гендерну рівність, жінки мали доступ до судової системи, але в реальності жінки часто не мали рівного юридичного, економічного або соціального статусу з чоловіками. У спадковому праві, де жінки мали такий самий правовий статус, як і чоловіки, залишалися випадки, коли жінки поступалися майновими та спадковими правами чоловікам, але кількість таких випадків знижувалася. Жінки не наважувалися повідомляти про дискримінацію. У 2011 р. на адресу омбудсмена надійшла 131 скарга про дискримінацію. Неурядова організація SOS відзначила, що жінкам дуже важко захищати право власності при розірванні шлюбу. За опитуваннями, проведеними неурядовими організаціями, 58 % розлучених жінок порушили справи про поділ майна подружжя, але тільки 3 % з них були успішними, а розгляд справ тривав у середньому шість років. Однією з нових тенденцій серед чоловіків, що брали участь у процесах з розірвання шлюбу, було оформлення майна на ім'я інших членів родини або друзів, але не на ім’я їхніх дружин. Традиційні патріархальні ідеї, за якими жінки повинні підпорядковуватися членам сім’ї чоловічої статті, проявлялися в дискримінації жінок у сім'ї. Наприклад, 84 % неписьменних складають жінки.

Дискримінаційні культурні норми не дозволяли чорногорським жінкам рівноправно брати участь у суспільному розвитку й, як правило, перешкоджали їм шукати роботу поза домом. Жінки ж, що працевлаштувалися, зустрічалися з дискримінаційним ставленням на ринку праці, особливо в сфері торгівлі та туризму. Роботодавці часто порушували законне право жінок на 40-годинний робочий тиждень, понаднормові,

оплачувану відпустку по вагітності та пологах. Факти сексуального домагання на робочих місцях часто залишалися невідомими через страх жертви бути звільненою та відсутність інформації про засоби правового захисту.

За даними чорногорського статистичного агентства (MONSTAT), лише одна з 134 жінок посідає керівні посади в уряді або торгівлі, в порівнянні з одним із кожних 18 чоловіків. Чоловіки кількісно переважають жінок на керівних посадах (70 % проти 30 %). Дослідження показало, що чоловікам належало 90 % усіх підприємств. Деякі оголошення про вакансії містили відкрито дискримінаційні критерії щодо жінок, такі як вік і зовнішність.

Втім, усе більша кількість жінок посідали місця суддів; збільшилась їхня кількість у таких професійних галузях як право, наука та медицина. Освітні можливості для жінок із числа циган, ашкалі й єгиптян були обмежені в зв'язку з традиційними цінностями і соціальними забобонами. Через погану освіту й важкі умови життя, циганські жінки рідко відвідували лікарів, результатом чого став високий рівень смертності серед немовлят. За даними циганських неурядових організацій, циганські жінки були в основному економічно залежними (71 %), в той час як половина з них у віці від 15 до 24 років були неписьменними.

Хоча закон включав у себе принцип недискримінації, в ньому конкретно не розглядався принцип рівної оплати за рівну працю. Заробітна плата жінок була нижчою, ніж у чоловіків за аналогічну роботу. Департамент з питань гендерної рівності Чорногорії працював, щоб поінформувати жінок про їх права. Укоріненою залишалася різниця між «чоловічими» і «жіночими» професіями. За даними досліджень, що були проведені неурядовою організацією «Фонд за розвиток економічної науки», за період з 2008 р. по 2011 р., жінки заробляли в середньому на 16 % менше ніж чоловіки.

Уряд ужив заходів щодо підвищення зайнятості жінок у сільській місцевості, а також для підготовки суддів та прокурорів із питань гендерної рівності [158].

В Албанії гостро стояла проблема гендерної нерівності та насилля, направленого проти жінок. Департамент з питань рівних можливостей при Міністерстві праці, соціальної політики та рівних можливостей займався проблемами жінок, у тому числі насильства в сім'ї. Уряд не фінансував конкретні програми для боротьби з побутовим насильством або надання допомоги жертвам, хоча некомерційні організації надавали таку допомогу. Неурядові організації створили чотири притулки для жінок, які зазнали насильства, в Тирані, Вльорі, Ельбасані й Гжікостері. Протягом року неурядові організації та поліція відзначили істотне збільшення числа повідомлень про насильство в сім'ї, насамперед через підвищення обізнаності про послуги й збільшення довіри до поліції. Часто поліція не мала професійної підготовки для вирішення випадків домашнього насильства. У багатьох громадах, особливо на північному сході, жінки піддавалися дискримінації в суспільстві в результаті традиційних соціальних норм, згідно з якими, жінки мають бути в підпорядкуванні чоловіків [157].

Дослідник Дублінського університету Гезім Вісока відзначив, що біженці та особи, переміщені в результаті конфліктів на Балканах у 1990-х роках, залишалися без визначеного правового статусу й у XXI ст. усе ще жили в поганих умовах. Недоліки в застосуванні норм права, в тому числі відсутність повністю незалежних правових інститутів, сприяли корупції та кумівству на високому рівні. Жінки, етнічні й релігійні меншини та особи з обмеженими можливостями стикалися із серйозною дискримінацією. Цигани, ашкалі й єгипетські етнічні групи були особливо стигматизовані. Г. Вісока наголосив, що ці меншини знаходяться між «двох вогнів», між албанською та сербською спільнотами. Протягом 1-ого десятиріччя XXI ст., незважаючи на присутність адміністрації ООН, рівень їх

участі або залучення все ще залишався досить низьким, особливо в публічних дебатах щодо косовських законів, нормативних або адміністративних актів на місцевому та національному рівнях. Сегрегація була звичним явищем; наприклад, ашкалі в школах часто вчилися в окремих класах [291, p. 164].

У Хорватії (64 місце, +4) та Сербії (63 місце, +17) картина щодо свободи мас-медіа є складною. Законодавчі реформи принесли поліпшення, але було ще багато перешкод для розвитку незалежної журналістики. Албанія (102-е, –6), Чорногорія (113-те, –6) і особливо Македонія (116-е, –22) посідають останні місця за індексом свободи ЗМІ серед балканських країн. Мас-медіа зазнавали судових переслідувань, підгрунтям яких було недосконале законодавство, відсутність доступу до громадських даних, фізичний і психологічний тиск на працюючих у новинах. Тіньова економіка контролювала значну частину ЗМІ. Усе вищезазначене було перешкодою для права повідомляти новини та права людей їх знати [293, p. 13].

Процес вступу Хорватії до ЄС позитивно вплинув на створення необхідних умов для незалежних ЗМІ. За поправкою до Конституції від 1 червня 2010 р., конституція визнала свободу преси, а також право на отримання інформації [159]. В Албанії також була закріплена на законодавчому рівні свобода преси, але регулюючі органи були досить політизованими [116].

Однак, журналісти в Хорватії часто зазнавали переслідування. Та й у цій сфері також відбулися позитивні зрушення; наприклад, у березні 2012 р. суддя в Загребі виніс рішення проти колишнього президента Хорватії Стіпе Месіча, який у 2009 р. подав до суду на політолога й публіциста Дарко Петріча за наклеп. С. Месіч заявив, що Д. Петріч дискредитував його, заявивши, що албанська мафія фінансувала його першу президентську кампанію. Суд зазначив, що хоча Д. Петріч жорстко розкритикував політика, але факту дискредитації встановлено не було. Наклеп залишився

кримінальним злочином, але карався тільки штрафами. Ксенофобські висловлювання каралися максимальним тюремним ув'язненням терміном від п'яти років [159].

В Албанії наклеп залишався кримінальним злочином, хоча правові реформи, запроваджені в березні 2012 р., усунули тюремні терміни як покарання, залишивши тільки штрафи. Перша кримінальна справа про наклеп проти репортера, була порушена чиновниками кабінету міністрів проти журналіста Ліндіта Челі, але він був швидко звільнений. Цивільні позови про наклеп, у тому числі серед політиків, залишалися досить поширеним явищем. Нові зміни до Цивільного кодексу ввели обмеження на фінансові санкції за наклеп, щоб захистити ЗМІ.

Засоби масової інформації відігравали важливу роль у викритті політичної корупції, хоча причетні чиновники рідко бували покарані в судовому порядку. У січні 2011 р. програма розслідувань на Головному каналі показала в ефірі відеозапис, отриманий від колишнього міністра економіки Дрітана Пріфті. Запис був пов'язаний із корупційною діяльністю віце-прем'єра Іліра Мети. У результаті цього І. Мета подав у відставку [116].

Асоціація хорватських журналістів (АХЖ), куди входить більше 90 % активних журналістів країни, вважається зразком для всього регіону. Більшість хорватських журналістів дотримувалися кодексу АХЖ в галузі етики. Членство в АХЖ у даний час скорочується, відображаючи невдоволення членів асоціації її реакцією на погіршення умов, з якими стикаються журналісти. Майже 400 журналістів були звільнені протягом останніх років. Крім того, журналісти, особливо ті, які торкалися проблем корупції та організованої злочинності, зазнавали переслідувань і нападів.

Державний громадський мовник Хорватське Радіо-Телебачення (ХРТ), фінансувалося за рахунок доходів від реклами й ліцензійних зборів. ХРТ часто представляло політичні інтереси, і піддавалося критиці за цензуру й

призупинення програми без пояснення причин, політизацію кадрових рішень, за відсутність прозорості й недотримання професійних стандартів.

Існувало десятки приватних теле- і радіостанцій, як місцевих, так і національних, кабельне і супутникове телебачення були широко доступними для населення. Багато приватних власників ЗМІ часто вели бізнес поза медіа-сферою, створюючи комерційний і політичний тиск, що зменшував критичність висвітлення новин щодо уряду й впливових компаній [159].

Російський дослідник Артем Улунян зазначав, що більшість друкованих та електронних албаномовних ЗМІ в Косові були приватними, за виключенням лише тих з них, які представляли собою органи інформації оонівської адміністрації [105, с. 75].

В Албанії свобода зібрань та асоціацій у цілому дотримувалася. Що стосувалося громадських організацій, вони зустрічалися з ускладненням доступу до джерел фінансування, зокрема, це стосувалося малих неурядових організацій у сільській місцевості. У співпраці інститутів із громадянським суспільством, діалог потребував подальшого зміцнення на центральному та місцевому рівнях [293, p. 18].

Після закінчення низки конфліктів, у країнах РЗБ установилися гібридні режими, і лише з 2000-х рр. почалися зрушення в бік більшої демократизації. Визначилася низка перешкод для встановлення демократії. На законодавчому рівні приймалися закони для запобігання порушенню прав людини, але на практиці досить поширеним залишились утиски прав жінок, малих національних меншин, які не в змозі захистити свої права через створення політичних партій та неурядових організацій (наприклад, роми). Що ж до свободи ЗМІ, то повністю неупереджених засобів у регіоні практично не існувало. Такі проблеми перешкоджають просуванню країн РЗБ до ЄС.

3.2. Конституційні та законодавчі основи функціонування політичних партій як складових демократичних суспільств

Усі країни регіону Західних Балкан за формою правління є парламентськими республіками. На початку XXI ст. в країнах РЗБ відбулися важливі зміни, перехід від президентських республік до парламентських.

Польський дослідник Єжи Вятр відмітив, що успішні молоді демократії обрали саме парламентаризм (Республіка Чехія, Естонія, Угорщина, Литва, Польща, Словенія), ті ж, що вибрали певні форми президентської республіки, стали жертвами авторитаризму, або ж дестабілізації політичної системи (Білорусь, Хорватія, Росія, Україна та ін.). Професор Йельського університету Хуан Д. Лінц також вважав, що країни, які вибрали президенталізм або надали президентові широких повноважень, не досягнуть демократичних стандартів [200, с. 12]. Вятр надав три аргументи, чому президенталізм був джерелом проблем: у більшості країн, які обирали президентську республіку, колишні комуністичні лідери стали президентами; президентська республіка дозволяла президенту зберігати незалежну позицію щодо політичних партій; сильна президентська влада була поганою відповіддю на виклики мультіетнічного суспільства.

Є. Вятр представив кілька аргументів на користь парламентської республіки: парламентаризм примушував політичних представників шукати компроміс не тільки в процесі формування коаліційного уряду, але й тоді, коли партія отримувала абсолютну більшість. Прем'єр-міністр у такому випадку зіштовхувався з різними фракціями у власній політичній партії. Якщо прем'єр втрачав підтримку в парламенті, його могли легко змістити через вотум недовіри. І навпаки, в президентській республіці президент не змінюється протягом терміну, зазначеного в конституції. Крім того парламентаризм краще захищає інтереси національних меншин, тому що їх представники можуть брати участь у формуванні уряду [200, с. 14].

Перехід від президентської республіки до парламентської був необхідним кроком для подальшої трансформації. Наприклад, Хорватія після здобуття незалежності була напівпрезидентською республікою, що зробило можливим створення автократичного режиму Ф. Туджмана. На думку О.Г. Пономарьової, режим Ф. Туджмана гальмував процес демократичних перетворень у країні. Ф. Туджман зловживав конституційною нормою, що дозволяла йому «створювати органи, які допомагали йому у виконанні конституційних обов'язків», діючи при цьому в обхід парламенту [75, с. 38]. Тому в 2000 р. була внесена поправка до конституції Хорватії, відповідно до якої напівпрезидентська республіка перетворилася на парламентську, таким чином, була ослаблена президентська влада [160]. Як зазначив сербський історик Міослав Йованович**,** подібна ситуація склалась і в Сербії, де С. Мілошевич взяв у свої руки всі ключові важелі законодавчої, виконавчої і судової влади, незважаючи на те, що політичні функції, які він виконував за законом, не давали йому й малої частини цих повноважень [32, с. 478].

Македонія – це парламентська республіка. Права парламенту були розширені за рахунок обмеження повноважень президента [163, p. 4]. За конституцією, Республіка Македонія – представницька демократія, що заснована на принципах народного суверенітету (ст. 2) [163, p. 3]. Албанія була також парламентською республікою [155].

Форма державного устрою в БіГ була складнішою, але по суті це також парламентська республіка, хоча дуже важлива роль в управлінні державою надавалася Високому представнику. Ця держава ще не була повністю незалежною й знаходилася в процесі становлення.

Політична структура БіГ включала три рівні: 1. Рівень ентитету складався з двопалатного парламенту (Палата представників та Палата народу (Houseofpeoples)), президента, двох віце-президентів та уряду під головуванням прем'єр-міністра. 2. Кантональний рівень, де кожен з десяти кантонів мав кантональний уряд та свою власну асамблею, яка мала

повноваження затверджувати кантональні закони. 3. Муніципальний рівень, де кожний муніципалітет мав свою раду та адміністративну структуру.

Республіка Сербська не мала кантонів. Ентитет складався з двох рівнів: 1. Рівень ентитету, що включав у себе Національну асамблею, Палату народу (Councilofpeoples), президента, двох віце-президентів та уряд під головуванням прем'єр-міністра. 2. Муніципальний рівень, де всі муніципалітети мали свої власні асамблеї та муніципальні адміністративні структури.

Брчко не був об'єктом Дейтонського мирного договору, його статус був вирішений міжнародним арбітражем. Брчко знаходився під виключним суверенітетом БіГ, з особливим багатоетнічним, демократичним урядом та під контролем міжнародного наглядача, якого призначав Високий представник [152, p. 34-35].

Польські дослідники Марта Шпала та Войцех Станіславскі вважали, що посада Високого представника була інститутом неформального протекторату міжнародного співробітництва в незалежній і суверенній державі. Деякі політики і політологи стверджували, що це відомство мало бути реформовано для того, щоб захистити демократичні стандарти й суверенітет народів Боснії і Герцеговини, усунути основні причини суперечок із місцевими лідерами, нормалізувати ситуацію й скоротити витрати, пов'язані зі збереженням посади. Пропозиції, щодо реформування можна розділити на два напрямки: в середині 2000-х часто висловлювалась ідея підпорядкування Канцелярії високого представника місцевим політичним елітам, що дозволило б зробити їхнє функціонування «узгодженим». Починаючи
з 2005 р., лунали часті заклики про передачу повноважень Високого представника міжнародного співтовариства Спеціальному представнику Європейського сюзу (СПСЄ), а потім планувалося в офіційному порядку відмовитися від колишньої установи, поступово обмежувати повноваження

СПСЄ, як тільки боснійські політичні інститути досягнуть певних стандартів й зможуть формально відмовитися від «Структури». Існування «структури» та межі її повноважень представляли одну з дилем, з якими зіткнулося мінародне співтовариство в сьогоднішній Боснії, тому що воно прагнуло до формування післявоєнного порядку й водночас до збереження суверенітету сторін конфлікту. Ці дві мети виявилися несумісними. Це протиріччя виражалося також у суперечках щодо мандату Високого представника. Створення даної структури в другій половині 1990-х рр. було необхідно через бездіяльність, що демонструвалася місцевими елітами в створенні нового післявоєнного порядку. М. Шпапла та В. Станіславскі стверджували, що наявність Високого представника заважала місцевим елітам шукати компроміс і заохочувала використовувати націоналістичну риторику, щоб попередити втручання Високого представника. Однак демонтаж цієї структури тільки посилить хаос [268].

У подібних же умовах відбувалося державотворення в Косові. Найголовнішою фігурою, на думку Е.П. Пономарьової, яка контролювала та визначала формування державності в Косові, був Міжнародний громадський представник (МГП), який мав повноваження у сфері застосування права, включаючи судові органи, поліцію, прикордонний контроль, митницю, виправну службу. На додаток до своїх повноважень МГП безпосередньо призначав Генерального ревізора, міжнародного представника до складу Ради директорів Косовського накопичувального фонду, генерального директора Митної служби, директора Податкової адміністрації, директора казначейства й виконавчого директора Центрального банківського управління Косова [75, с. 193].

Вироблення законодавчої бази, створення й функціонування політичних партій було дуже важливим для розвитку й функціонування нових демократичних держав. Для країн РЗБ було кілька важливих аспектів: зменшення кількості політичних партій, тому що в посткомуністичних

країнах дуже часто створювалася надмірна кількість партій, які не могли через невелику кількість членів та прихильників, стати політичними акторами; урегулювання фінансування політичних партій, для того щоб уникнути політичної корупції; створення політичних партій національних меншин для представництва їхніх політичних інтересів.

Політичні партії в країнах РЗБ створювались і функціонували на основі конституцій та національних законів.

На думку О. Калоєвої Закон Сербії про політичні партії 2009 р. був спрямований на зменшення кількості політичних партій. Таким чином, створювалися умови для функціонування великих політичних партій, які могли б виступати як політичні актори [38, с. 106]. Як зазначила Калоєва, розробники закону сподівалися, що кількість партій зменшиться до 20. Але тільки за один рік було зареєстровано 75 партій. Число зареєстрованих партій свідчило про значну роль партій у політичному житті Сербії, а також про те, що перебуваючи поза партією неможливо не тільки ввійти до владних структур, але й посісти певну посаду чи просто влаштуватися на роботу [38, с. 106].

У країнах РЗБ гостро стояла проблема захисту прав національних меншин і їхньої участі в представницьких органах та органах місцевого самоврядування. У регіоні на державному рівні робилися спроби вирішити ці проблеми.

Дослідник грецького університету в Австрії Флоріан Бібер відзначив, що системи виборів у країнах РЗБ забезпечували значною мірою участь національних меншин. Але в той же час система виборів мала також низку недоліків, наприклад, представництво в парламенті малих груп національних меншин. Представники таких меншин у парламенті не могли впливати на прийняття ни рішень [136, p.12].

Наприклад, Закон про вибори в Хорватії виділяв вісім місць для представників двадцяти двох визнаних груп національних меншин.

Виборцям, що визнавали себе представниками національних меншин, дозволялось обирати, за яким виборчим списком голосувати: за списком нацменшини чи загальнонаціональним.

Сербський дослідник Владімір Дуріч відзначив, що в Конституції Республіки Сербія містилися конкретні положення, що створювали правову основу для залучення національних меншин у представницькі органи на всіх рівнях громадської організації влади. Відповідно до статті 100, п. 2 Конституції, в Національних Зборах Республіки Сербія мали бути включені представники національних меншин [169, с. 23]. Але на думку сербського дослідника Ігоря Бандовіча, все ж національні меншини зазнали дискримінації на парламентських виборах 2003 р. через високий електоральний ценз. Таким чином, велика кількість сербських громадян, що належала до національних меншин, була позбавлена можливості брати участь у політичному житті на строк не менше трьох років. Врешті решт, у 2004 р. було скасовано п'ятивідсотковий бар'єр для партій національних меншин. У парламенті з'явилися представники політичних партій національних меншин після січневих виборів 2007 р.

У Чорногорії також створено спеціальні виборчі округи, що охоплюють географічний район, де албанці складають більшість, таким чином, гарантуючи цій спільноті право обирати своїх представників [136, p.12].

У Македонії верховенство закону, захист прав людини й громадянина, соціальна справедливість, економічний добробут та вільний розвиток людини й спільноти закріплені в преамбулі як конституційні цілі. У 2001 р. Охридська рамкова угода (ОРУ) внесла низку конституційних поправок, спрямованих на забезпечення широких прав національних меншин у формуванні національної політики, передусім албанців, частка яких складала 25 % від усього населення Македонії. Ці права включали: 1) рівноправне представництво в урядових установах і органах на всіх рівнях (ст. 4, ОРУ); 2) децентралізацію та реконфігурацію муніципалітетів держави

(ст. 3, ОРУ); 3) спеціальні парламентські механізми, призначені для захисту меншин від блокування більшістю у сферах, які безпосередньо стосуються (а) культури, (б) використання мови, (в) освіти, (г) особистих документів, (д) використання символів, (е) муніципального фінансування, (є) муніципальних виборів, (ж) міста Скоп'є і (з) розмежування муніципальних утворень. Для прийняття законодавства даного типу необхідна «подвійна більшість»: з одного боку, проста більшість голосів у парламенті, а з іншого боку, більшість серед тих членів парламенту, які належали до відповідної меншини (ст. 5, ОРУ). Крім того, з метою захисту їхньої ідентичності та культури, представникам меншин надавалися широкі права у сфері освіти та використання рідної мови й національних символів [163, p. 3].

У Косові виділялося 20 місць у парламенті з 120 для національних меншин, 10 місць передбачалося для сербів, 10 – для представників усіх інших національних меншин [136, p. 12].

Важливим елементом партійного будівництва є фінансування діяльності партій, тому що це може бути джерелом корупції. Політичні партії через фінансові зв’язки можуть потрапити в залежність від різних елементів, у зв’язку з чим вони не зможуть відповідно виконувати свої функції в партійно-політичній системі країни.

С. Тасев вважала, що одним із головних завдань демократичного уряду було забезпечення прозорості та підзвітності в політичному фінансуванні. У перехідних суспільствах ще більшої ваги набувала прозорість фінансування політичних партій [277, p. 9].

Координатор програми Інтернешенал Трансперенсі по боротьбі з корупцією Тінатін Нінуа вважала, що перехід до багатопартійної демократії у РЗБ створив нові можливості для політичної корупції, в тому числі через вплив на формування державної політики за допомогою політичних пожертвувань. З розвитком діяльності політичних партій постійно зростала

необхідність політичних благодійних внесків. Внаслідок чого політичні партії були вразливими до пропозицій фінансування в обмін на надання послуг пізніше. Таким чином, партії та їхні спонсори вступали у відносини «покровитель – клієнт».

Зниження рівня корупції у фінансуванні політичної сфери не обов'язково означало зменшення кількості коштів, доступних партіям, а швидше забезпечення того, щоб вони не надходили з незаконних або потенційно сумнівних джерел. Підвищення транспарентності руху коштів у політиці могло допомогти усунути корупцію. Таким чином, прозорість стала наріжним каменем у регулюванні фінансування політичних партій [279, p.4].

Фінансування політичних партій регулювалося законом про політичні партії. За законом, політичні партії в Хорватії створювались як неприбуткові організації, яким дозволялося для досягнення своїх політичних цілей отримувати кошти з різних джерел: членські внески та добровільні пожертвування, а також продаж реклами. Політичні партії могли фінансуватися з державного бюджету, з бюджету місцевих чи регіональних самоврядних структур та з інших джерел [153].

Після значного тиску з боку міжнародної спільноти в кінці 2006 р. парламент Хорватії прийняв Акт про фінансування політичних партій, незалежних списків і кандидатів. Це перший Акт, що регулював наступні питання: членські внески та пожертвування, анонімні пожертвування, пожертвування з-за кордону, заборонені джерела фінансування, включаючи внески через третю особу [279, p. 9].

Н. Тінатін вважала, що в 2011 р. в країнах регіону відбулися значні законодавчі зміни. Ці нові рамки включали деякі рекомендації Ради європейських держав проти корупції щодо вдосконалення нагляду і розкриття, але ці нововведення ще не пройшли випробування часом [279, p. 4].

Хорватська система фінансування політичних партій належала до континентальної моделі фінансування партій і характеризувалася фінансуванням із державного бюджету: ця система застосовувалася в усіх країнах із перехідною економікою Центральної та Східної Європи, в той час як суми, що виділялися для партій з державного бюджету варіювалися від країни до країни. Політичні партії могли фінансуватися з державного бюджету та з бюджетів органів місцевого й регіонального самоврядування (стаття 2 Закону про фінансування політичної діяльності та виборчої кампанії). Кошти, закріплені в державному бюджеті для цієї мети, дорівнювали 0,05 % від операційних витрат за минулий рік відповідно до річного звіту про виконання бюджету (стаття 3).

Право на фінансування з державного бюджету було доступне для всіх політичних партій, представлених у парламенті Хорватії. Право на фінансування з місцевих бюджетів мали партії, що представлені в органах місцевого самоврядування (стаття 4).

Закон про фінансування політичних партій 2007 р. вперше ввів обмеження на розмір сум надходжень. Відповідно до чинного Закону (стаття 11), загальна сума пожертвування від імені фізичної особи не повинна перевищувати 30 тисяч хорватських кун (приблизно 3900 євро, станом на 2014 р.) протягом одного календарного року. Загальна сума внесків юридичної особи за один календарний рік не повинна була перевищувати: 1) 200 тисяч хорватських кун (приблизно 26 тисяч євро, станом на 2014 р.) на користь політичної партії чи кандидата в президенти Хорватії; 2) 100 тисяч хорватських кун (приблизно 13 тисяч євро, станом на 2014 р.) на користь незалежного депутата, депутата від національної меншини, кандидата національної меншини на виборах представників у хорватський парламент та Європейський парламент [279, p. 10].

Хоча хорватський закон не забороняв пожертвування готівкою, але положення вказувало, що грошові пожертвування повинні були надходити на

центральний рахунок політичної партії, передбачаючи, що пожертвування не могло бути отримане готівкою. Закон, зокрема, забороняв використання державних ресурсів для цілей виборчих кампаній, але не містив положень, що стосувалися їхнього використання в період між виборами. Політичні партії в Хорватії користувалися спеціальними податковими пільгами для діяльності, пов'язаної з їхньою політичною активністю, що можна розглядати як стимул для розкриття внесків. Політичні партії не сплачували податок на прибуток та податок на додану вартість, а також мали право на податкові пільги [279, p. 6].

У Сербії за Законом про фінансування політичних партій, партії повинні розкривати джерела фінансування на своїх сайтах, якщо пожертвування перевищувало середню зарплатню в Сербії (близько 360 євро). Але тільки шість партій публічно оголосили цю інформацію. Законопроект щодо боротьби з корупцією не мав інструментів для ефективної боротьби з приховуванням доходів у фінансуванні політичних партій. Агентство могло тільки висунути звинувачення, що в більшості випадків не давало результатів. Правляча Демократична партія заявила про своє велике пожертвування, що склало 40 тисяч євро від віце-президента партії й мера Белграда Драгана Джиласа. Іншим партіям удалось уникнути розкриття джерел фінансування. Хоча очевидно, що партії отримували великі суми грошей, усі шість парламентських партій офіційно оголосили про невелике число благодійників у 2011 р. Агентство стверджувало, що партії, щоб приховати сліди отримання грошей, часто використовували різні бізнес-домовленості, використовували третіх осіб, або створювали неурядові організації, через які вони фінансувалися. Володимир Готі, президент неурядової організації «Прозора Сербія» зазначив: «Значна кількість «сірих» грошей пройшла через усі сербські політичні партії» [277, p. 27].

У Македонії кошти, що передбачалися бюджетом для діяльності політичних партій, розподілялися наступнім чином: 30% розподілялись

порівну між політичними партіями, які набрали що найменше 3% голосів на останніх виборах; інші 70% надавалися політичним партіям, кандидати яких були обрані як представники до Зборів Республіки Македонія, в залежності від кількості їхніх представників. У разі, якщо обиралися представники двох або більшої кількості партій, кошти розділялися порівну між ними, якщо вони не домовлялися про інше (Стаття 29) [201].

Фінансування партій регулювалося законом, але порушники отримували тільки легкі форми покарання. У минулому партії часто представляли свої обов'язкові звіти про фінансування із запізненням або зовсім не надавали [163, p. 4].

С. Тасева відзначила, що закони, які регулювали фінансування політичних партій містили ряд положень, про штрафи, які могли накладатися на політичні партії, осіб, відповідальних за фінансове управління в рамках відносин між партіями, та спонсорів у разі порушень, кваліфікованих як проступки. Санкції, передбачені Законом про фінансування політичних партій, були посилені в результаті внесення поправок 2009 р. Крім того, якщо партія отримувала й використовувала кошти з незаконного або анонімного джерела, вона могла втратити своє право на державне фінансування в наступному році. Якщо партія була не в змозі задовольнити вимоги щодо звітності та публікації, вона зобов'язувалася заплатити штраф у розмірі від 5 тисяч євро до 10 тисяч євро [277, p.27].

В Албанії, на відміну від інших країн регіону, дозволялось отримувати дарунки та допомогу від іноземних політичних організацій та фондів [187, p. 7].

Загальна сума державних коштів, яка виділялася для кожного суб’єкта, що брав участь у виборчій кампанії, визначалася за рішенням Центральної виборчої комісії (ЦВК), відповідно до нижче зазначених правил: а) 50 % від суми розподілялося між зареєстрованими партіями, які брали участь у виборах та були представлені в парламенті. Сума розподілялася відповідно

до кількості мандатів, що були отримані партіями на попередніх виборах; б) 50 % від загальної суми ділилося між політичними партіями, які на останніх виборах отримали не менше 2 мандатів у парламенті, відповідно до загальної кількості голосів, отриманих по всій країні.

Політична партія, яка отримала державні кошти за пунктом «б» і не виграла жодного мандату на чергових виборах, повинна повернути відповідну суму до державного фонду. Повернені кошти, за рішенням ЦВК перерозподілялися між політичними партіями, які отримали мандати в парламенті [187, p. 9].

У БіГ закони, що регулювали фінансування політичних партій, були прийняті під керівництвом міжнародного співтовариства. Фінансування партій у БіГ регулювалося «Законом про фінансування політичних партій», а «Закон про вибори» регулював фінансування передвиборчої кампанії. Нещодавно був прийнятий «Закон про фінансування політичних партій за рахунок бюджету Республіки Сербської, міського та муніципальних бюджетів». Цей же закон для Федерації БіГ знаходився протягом років на обговоренні в парламенті, але досі не був прийнятий. Існуюча законодавча база мала багато недоліків.

Закон передбачав, що всім політичним партіям, які були представлені в Парламентській Асамблеї БіГ, надавалася фінансова допомога в розмірі 30% від затвердженої суми, 60% розподілялося між партіями, що були представлені в парламенті на той час. 10%, що залишилися, розподілялися між парламентськими групами пропорційно кількості місць, які вони посідали. Крім того, протягом довгого часу ентитети провалювали прийняття необхідних законодавчих актів щодо фінансування політичних партій, що діяли на нижчому за державний рівні. Іншими словами, Закон про фінансування політичних партій у БіГ регулював тільки спосіб та джерела фінансування партій, які були представлені на загальнодержавному рівні. Це залишало багато можливостей для службового зловживання на нижчих

щаблях влади. У Федерації БіГ, де не був прийнятий «Закон про фінансування політичних партій», партії отримували на різних рівнях більше коштів, ніж це було заплановано. У законі Республіки Сербської були також недоліки, а саме пункт, що передбачав мінімальний розмір 0,2% для постійного фінансування партій та 0,05% - мінімальний розмір для фінансування кампаній. Це дуже спірне положення, тому що воно на практиці залишало можливість для більших за розмірами інвестицій. Закон РС також не передбачав спеціальних категорій витрат, що могли бути покриті за рахунок коштів, які виділялися на фінансування партій. Крім фінансування, цей закон не давав можливості контролювати витрати. Закон на державному рівні контролював лише витрати на кампанії. Таким чином, політичні партії могли безрозсудно витрачати гроші платників податків [142, p. 80].

У Косові політичні партії зіштовхнулись з великою кількістю проблем, коли потрібно було оприлюднювати джерела фінансування. Джерела та спосіб фінансування політичних партій все ще залишалися не достатньо прозорими через правовий вакуум і слабкий потенціал державного нагляду [203, p. 7].

Як зазначила Н. Тінатін, у Косові політичні партії не зобов'язані мати один рахунок у банку для отримання й витрати коштів; законодавство не забороняло готівкові грошові внески. За опитуванням бухгалтерів партій та експертів, на практиці лише невелика частина фінансових операцій партій насправді виконана у вигляді офіційних банківських операцій. Закон забороняв державним службовцям використовувати державні посади та інші державні активи в інтересах партій. Був також механізм саморегулювання на місцях, а саме, Кодекс поведінки для політичних партій, який включав у себе положення про зловживання урядовими ресурсами. Проте правові положення, що регулювали використання державних ресурсів, не мали

достатньо інструментів, щоб забезпечити їх реалізацію на практиці [279, p. 6].

Відповідно до пропозиції Уряду, Асамблея виділяла кошти, але не більше, ніж 0,05% від бюджету Косова, для фінансування місцевих і центральних виборчих кампаній під час чергових та позачергових виборів. Це фінансування здійснювалося за рахунок загальної суми фінансування для підтримки політичних партій. 90% коштів надавалося політичним партіям залежно від кількості місць, отриманих в Асамблеї під час останніх виборів, 10% коштів пропорційно розподілялося між партіями, що не були представлені в Асамблеї, але зареєстровані в центральній виборчій комісії. З іншого боку, ЦВК обмежувала витрати відповідно до закону № 12/2009 (розділ 2). Витрати повинні складати не більше ніж 0,50 євро на кожного зареєстрованого виборця [203, p. 12].

У Законі про фінансування політичних партій (Стаття 18) зазначалося, що «у разі, коли політична партія не в змозі оплачувати свої фінансові зобов'язання, такі як штрафи, судові витрати, рахунки тощо, то відповідна сума буде вирахувана з бюджету, що був передбачений для підтримки політичних партій». Це положення закону було реалізоване вперше в липні 2011 р., на вимогу ЗМІ та громадськості [203, p.13].

Таким чином, розглядаючи трансформацію в політичній площині можна дійти висновку, що для перехідних суспільств якнайкраще підходить парламентсько-президентська республіка. Така система дозволяє своєчасно та гнучко реагувати на виклики, що виникають, та дає можливість уникнути узурпації влади.

Основною проблемою, що свідчить про стан політичного реформування, стала проблема фінансування політичних партій. Воно в країнах РЗБ залишається недостатньо прозорим. Таким чином, існує ймовірність, що партії будуть підпадати під чиїсь впливи, в тому числі

зовнішні, і не зможуть виконувати свої функції, головна з яких - представництво інтересів виборців.

3.3. Основні проблеми формування партійних систем у країнах РЗБ

Британський політолог Річард Саква вважав розвиток сильних партій і стабільної партійної системи однією з головних рис життєздатної демократії [90, с. 119]. На думку М. А. Вачудової, політичні партії були безпосереднім і найважливішим джерелом зміни внутрішньої політики [285, p. 1].

Щодо диференціації партій за шкалою «ліві-праві», то О. Калоєва відзначила, що в посткомуністичних суспільствах це досить важко зробити. Існували старі ліві, які довгий період часу узурпували це поняття, і нові, які прагнули посісти місце старих. З консолідацією партійної системи чіткішим ставало розділення ліві – праві [38, с. 105]. Такої ж думки дотримувалися й американський дослідник Томас Фріска та польська дослідниця Ольга Бієрут і вважали, що досить складно партії розділити на ліві й праві, особливо в економічній і соціальній сферах. Наприклад, ХДС вони характеризували як праву партію, яка зупинивши реформи в країні, прагнула зберегти вирішальний вплив у багатьох економічних питаннях [133, p. 3]. Ідеологія ХДС ґрунтувалася на принципах християнської цивілізації й об'єднання всіх задля відродження Хорватії. У жовтні 1993 р. ХДС задекларував свою реорганізацію в правоцентриську народну партію демократичної орієнтації. Після перемоги ХДС на перших виборах до його складу ввійшло багато людей, зацікавлених у своєму власному процвітанні [68, с. 100].

У цей же час зростала підтримка лівих партій. Наприклад, скандал у який був втягнутий ХДС, призвів до істотного падіння підтримки цієї партії та росту підтримки лівоцентристів. Сьогодні вони здатні відігравати значну політичну роль у суперництві між Хорватським демократичним співтовариством (ХДС) і соціал-демократами (СДП) [133, p. 7].

Словенська дослідниця Даніка Фінк-Хафнер відзначила, що переломні зрушення в бік більш фрагментованої партійної системи відбулися після виборів 2000 р. Протистояння відбувалося між лівоцентристськими та правоцентристськими партіями, а ХДС все ще отримувала відносно стабільну підтримку [177, p. 35].

О. Бєрут і Т. Фріска відзначили, що результати виборів 2000 р. принесли успіх лівоцентристській коаліції, що складалась із СДП і Хорватської соціал-ліберальної партії (ХСЛП). Коаліція отримала 40% голосів; підтримка ХДС склала лише 24%. Новий кабінет сформувався на багатопартійній основі [133, p. 5].

На думку О. Пономарьової, найсильнішою опозиційною одиницею в країні до кінця 90-х рр. була правоцентристська ХСЛП. ХСЛП − одна з небагатьох структур в Хорватії, що підтримувала вимогу сербів на автономію, виступала за повернення до єдиної сербохорватської мови, звертала увагу на необхідність виховання толерантних громадян [77, с. 64]. Соціал-ліберали вважали, що вільним є тільки те суспільство, в якому соціально захищеною є кожна людина. Ця партія виступала за Хорватію як ліберально-демократичну республіку, що забезпечувала б права населення на соціальний захист та охорону здоров'я, багатопартійність, незалежну судову владу. Після виборчої кампанії 1997 р. у середовищі соціал-лібералів стався розкол. У результаті внутрішньопартійної боротьби з її складу виокремилася Ліберальна партія (лідер – В. Готовац) [68, с. 103]. За мирне вирішення етноконфесійних розмежувань виступала й центристська Хорватська народна партія, один із лідерів якої Стіпе Месич був президентом республіки з 2000 р. [77, с. 67]

ХДС повернулась у велику політику після виборів у Сабор 2003 р., на яких отримало перемогу право-консервативне крило на чолі з Іво Санадером. Партія виграла у восьми округах із десяти й отримала 62 мандати. 8 місць отримали крайньо праві націоналісти з Хорватської партії права. Головна

партія реформістської коаліції – соціал-демократи − досягли успіху лише в двох округах і отримали разом зі своїми союзниками 43 мандати.

Перемога І. Санадера, який став прем'єр-міністром, не означала повернення панування хорватського націоналізму, носієм якого був ХДС при Туджмані. Більше того сучасна ХДС вже не була партією, вбудованою в державний апарат [75, с. 50]. Натомість, як зазначила М.А. Вачудова, ХДС почала здійснювати демократичні реформи і підготовку до членства в ЄС [286, p. 8].

А. Конітцер відзначив, що поступово зовнішньополітичні погляди ХДС зазнали змін, партія почала демонструвати більшу прихильність до євроінтеграції. Партія стала поступливішою в питанні співробітництва з Міжнародним трибуналом по колишній Югославії та повернення біженців. У 2005 р. уряд І. Санадера видав військового злочинця Анте Готовіну Гаазькому трибуналу. І. Санадер вжив заходів для повернення сербських біженців, чим заробив прихильність ЄС [198, p. 24].

На виборах 2011 р. перемогла нова коаліція «Кукуріку», що мала лівоцентристську орієнтацію, в коаліцію ввійшли, крім партій, що в 2000 р. вже були при владі (СДП і ХСЛП), Істарський демократичний союз (ІДС) і Хорватська партія пенсіонерів (ХПП). Коаліція виграла абсолютну більшість у парламенті – 62 % і отримала 80 місць. Друге місце посіла ХДС та її партнери – 47 місць [133, p.8].

Український дослідник Микола Нагірний виділив низку недоліків хорватських партій (за винятком ХДС): слабкість, пасивність, подібність між собою, відсутність довготривалих програм, справжніх вождів і цілей, за які можна було боротися, величезна розпорошеність [68, с. 106].

О. Калоева вважала, що поляризація політичних сил у Сербії вперше простежувалася лише на президентських виборах 24 вересня 2000 р. Остаточна поразка режиму С. Мілошевича та створення нового уряду відбулося в січні 2001 р., після парламентських виборів, на яких

демократична опозиція отримала 2/3 голосів. Основу коаліції, що прийшла до влади склало 18 партій, які об'єдналися під гаслами антиурядових настроїв [38, с. 94].

У Сербії також не простежувалося чіткого розмежування між лівими та правими.

До правих партій Сербії можна віднести наступні: Демократична партія Сербії (ДПС), Нова Сербія (НС), Народна партія (НП), Сербська прогресивна партія (СПП), Сербський рух оновлення (СРО). Що ж до Сербської радикальної партії, то за своєю економічною платформою вона була ближче до лівих, тоді як за ідеологією була націонал-екстремістською з правим нахилом. Основними опонентами правих були Сербська прогресивна партія й Демократична партія Сербії. За станом на 2010 р., опозицію очолювали Ніколич та Коштуніца, кожен із них прагнув до лідерства. Від відносин між їхніми партіями значною мірою залежала доля опозиції в цілому [38, с. 104]. Різниця між ними зводилася до відродження традицій (ретрадиціоналізація), та європеїзація. Програма Сербської прогресивної партії є більш близькою до позиції ДП. На першому плані була європейська інтеграція. При цьому СПП менше орієнтувалася на позитивну програму, направлену в майбутнє, а більше − на критику влади. У порівнянні з тими часами, коли за правих радикалів у Сербії голосувало 30% виборців, після виокремлення СПП процент їх прибічників, як і в західноєвропейських країнах, зводився до 10-15% [38, с. 105].

Демократична партія (ДП) стояла на проєвропейських та пронатовських позиціях. Колишній президент Сербії Б. Тадич підтримував зближення з НАТО, в той же час він був дуже обережний у публічних виступах з цього питання, тому що не міг змінити доктрину про нейтралітет [230, p. 38]. Але разом з тим, як відзначив М. Вуячич, починаючи з 2004 р., ДП розглядала Косово як частину Сербії [125, p. 56]. У 2012 р. Б. Тадич програв вибори та втратив крісло президента, перемогу отримав Томіслав

Ніколич, а ДП була замінена СПП. СПП критикувала своїх попередників за тісну співпрацю з НАТО [230, p. 38]. На думку американського вченого Януша Бугайскі, в передвиборчій кампанії Т. Ніколич активно використовував націоналістичну риторику, статус Косова, щоб отримати прихильність виборців [148, p. 10].

Вибори 2012 р. відзначилися поверненням до влади Соціалістичної партії Сербії (СПС). СПС і Прогресивна партія сформували коаліцію, а лідер СПС Івіца Дачич став прем'єр-міністром. СПС підтримала євроінтеграцію Сербії [286, p. 8].

Для Демократичної партії Сербії (ДПС) та її лідера В. Коштуніци співпраця з Гаазьким трибуналом не була пріоритетом у період 2001 − 2003 рр. Це питання часто використовувалося в нападках на уряд Зорана Джіндича. Але опинившись на посаді прем'єр-міністра, В. Коштуніца дещо змінив свою позицію; тепер він стверджував, що добровільна здача Гаазькому трибуналу була би найкращим виходом для країни. Приклад із ДПС та В. Коштуніцою яскраво проілюстрував, що перебування при владі змінює риторику й робить її більш конструктивною [125, p. 52]. ДПС була єдиною партією, що виступала за розрив зв'язків з ЄС, зміцнення відносин з Росією і призупинення переговорів з Косовом [125, p. 57].

Співробітники дослідницького центру «Institute Alternative» в Подгоріці Джована Маровіч та Марко Сосіч характеризували партійну систему Чорногорії як систему з однією домінуючою партією. Значна кількість малих політичних партій брали участь у виборах, але найбільша партія Чорногорії − Демократична партія соціалістів (ДПС) − завжди отримувала більшість, іноді в коаліції з дрібнішими партіями. Успіх ДПС пов'язували з відсутністю опозиції, яка була б здатна завоювати підтримку населення. Але все ж у країні були опозиційні партії, однією зі значних стала Соціалістична народна партія (СНП), яка вийшла із ДПС у 1997 р.

Розбіжності між ДПС і СНП полягали в тому, що остання виступала проти незалежності від Сербії [266, p. 32].

У Македонії розмежування партій за принципом «праві» та «ліві» прослідковувалося значно менше. Важливе значення мали албанські партії. Українська дослідниця Оксана Усатенко виділила низку характерних рис формування партійної системи Македонії: централізм та внутрішньопартійна ізоляція, беззастережний авторитет партійного лідера, незмінність політичної еліти, обертання міжпартійної боротьби на змагання харизматичних лідерів. За програмно-ідеологічним критерієм, політичні партії в Македонії не мали чітких соціально-економічних засад [106, с. 83].

Сімоніда Кажарска, дослідниця Європейського інституту політики, відзначила, що всі політичні партії в Македонії, хоча б формально підтримували європейську інтеграцію, жодна з основних партій відкрито не ставила під сумнів питання щодо вступу країни в ЄС. ВМРО – ДПМНЄ стверджувала в своїй програмі 2006 − 2010 рр., що членство в ЄС – головний пріоритет країни [193, p.74]. Суперечки з приводу назви держави впливали на ставлення населення до євроінтеграції. Питання щодо назви були важливішими для етнічних македонців і членів ВМРО – ДПМНЄ, у той час як євроатлантична інтеграція мала пріоритетне значення для більшості етнічних албанців і прихильників Соціалістичного демократичного союзу Македонії (СДСМ). Таким чином, прихильники ВМРО – ДПМНЄ були менш схильні до компромісу з питання назви, ніж електорат СДСМ, який у свою чергу питання Європейської інтеграції ставив вище, ніж питання назви держави. Більшість македонців вважали, що ЄС не достатньо зробив для інтеграції країни, а албанська більшість вважала, що уряд країни недостатньо зробив для вступу в ЄС [193, p. 80].

ВМРО – ДПМНЄ – це яскраво виражений приклад правої політичної партії [143, p. 137]. Прихильники ВМРО – ДПМНЄ пов’язували партію з оновленням історичного ідеалу творення національної македонської держави.

Вона відстоювала ідею єдиної Македонії, що об'єднувала «македонську націю, свого часу розділену між окупаційною владою Греції, Болгарії та Албанії». [106, с. 83]

Парламентські вибори 2013 р. в Албанії продемонстрували розмежування політичного спектру на правих і лівих без сильного центристського блоку.

Грецький учений Іоаніс Армаколас відзначив, що в Албанії сформувалися два значні політичні табори: «Альянс за працю, благополуччя та інтеграцію» (Салі Беріша) та «Альянс за європейську Албанію» (Еді Рама) [119, p. 4]

Албанська дослідниця Одета Барбулуші зазначила, що основним програмним положенням майже всіх політичних партій країни залишалася євроінтеграція [126, p. 85].

Альянс за європейську Албанію був створений Соціалістичною партією завдяки підписанню угод з 40 політичними партіями. Найбільш важливим доповненням до коаліції лівих стала партія «Соціалістичний рух за інтеграцію» (СРІ). Це відкрило нову сторінку в співробітництві між цими двома найбільшими лівими партіями. СРІ утворився від Соціалістичної партії Албанії (СПА) в 2004 р.; партія швидко стала значною силою в Албанії, а також взяла на себе роль впливового суб'єкта, що підривав баланс сил у виборах. Наприклад, СРІ відіграв вирішальну роль у поразці соціалістів у липні 2005 р. Пізніше СРІ відіграв важливу роль у перевиборах у 2007 р. Е. Рами як мера Тірани на третій термін. У 2009 р. СПА і СРІ пішли різними шляхами; СРІ став додатковим визначальним чинником при формуванні уряду С. Беріші і Демократичної партії Албанії (ДПА). Примирення між двома лідерами Еді Рамою й Іліром Метою після тривалого періоду жорсткої конкуренції спантеличило громадську думку, але в албанській політиці такі круті повороти не були рідкістю. Голосів СРІ було достатньо, щоб отримати кілька додаткових місць у парламенті.

«Альянс за працю, благополуччя і інтеграцію» був ініційований «Демократичною партією Албанії» (ДПА). Цей Альянс складався з 25 правих партій, включаючи традиційних партнерів С. Беріші (Республіканська партія та Албанський християнсько-демократичний рух). До Альянсу приєдналися Партія за справедливість, інтеграцію і єдність, Християнсько-демократична партія, яка в 2011 р. на місцевих виборах виступала на боці соціалістів, і Рух за національний розвиток. Демократи сподівались, що ці партії зможуть компенсувати втрату СРІ, яка вийшла з коаліції [119, p. 4].

Дві партії не приєдналися до жодного блоку. Правоцентристська партія «Новий демократичний дух» (НДД) могла становити загрозу ДПА. Партія колишнього президента Баміра Топі була створена як реакція на невдоволення всередині правого спектру і тепер представляє собою альтернативу консервативній політиці С. Беріши. За таких обставин НДД не міг бути частиною будь-якої коаліції. Рішення Баміра Топі йти поодинці на вибори суттєво змінило політичний ландшафт. Навіть у тому випадку, якщо це не забезпечило необхідну кількість голосів, щоб виграти місця в парламенті, НДД негативно вплинув на електоральну підтримку правлячої коаліції. ДПА могла втратити вплив на націоналістів Червоного і Чорного Альянсу (ЧЧА). ДПА була традиційно основною партією, яку підтримували патріотично налаштовані виборці, але останнім часом ДПА піддавалася критиці за рішення, що деякі розглядали як шкідливі для національних інтересів, наприклад, переговори за зачиненими дверима щодо демаркації морського кордону з Грецією. ЧЧА могла також посягнути на прихильників Соціалістичної партії, тому що звичайні албанці часто дивляться на СПА як на надто «м'яку» в національних питаннях, наприклад, вказуючи на тісні стосунки з Грецією, що їх налагодила партія [119, p. 4].

Партійна система БіГ була досить складною та носила яскраву етнічну забарвленість.

Сербська демократична партія (СДП), заснована Радованом Караджичем, тоді розшукуваним Гаазьким трибуналом, дотримувалася націоналістичної орієнтації; Сербська радикальна партія РС (УРП РС), заснована Воїславом Шешелем, виступала за міжнародне визнання Республіки Сербської як незалежної держави. Створена в 1990 р. Алією Ізетбеговичем і Хашимом Сілайджічем Партія демократичної дії (ПДР) поступово трансформувалася з поліетнічної й федералістської на етнічну та мусульманську партію й виступала за політичне й економічне єднання країни при домінуванні мусульман. Проте в політичних заявах лідерів не виключалася можливість культурної автономії для етнічних груп. Близька за духом до ППД партія «За Боснію і Герцеговину» (створена в 1996 р. колишнім прем'єр-міністром і співзасновником ППД Х. Сілайджічем), що мала яскраво виражену ісламську спрямованість і утримувала сильні позиції на таких урбанізованих територіях, як Тузла та Сараєво.

У БіГ також існували партії, які бачили подальший розвиток держави на принципах консенсусу й мирного співіснування представників різних етнічних і конфесійних груп. Деякі партії прагнули якщо не відродити «золотий вік» Югославії в рамках окремо взятої держави, то хоча б наблизитися до нього. У даному контексті можна розглядати діяльність Хорватської селянської партії (ХСП), Демократичного народного союзу (ДНС), Сербського громадянського комітету (СГК), Незалежної соціал-демократичної партії (НСДП), Боснійської організації (БО). БО − поліетнічна й поліконфесійна ліберальна партія, яка виступала проти етнічного домінування, за повернення біженців на місця колишнього проживання, за міжетнічне співробітництво. Однак усі ці партії не мали значного політичного впливу [77, с. 70].

У Косові все ще йде процес формування партійної системи. Особливістю Косова є те, що партії складалися на базі напів-легітимних військових утворень.

На думку А.А. Улуняна, першою серйозною демонстрацією політичного розмежування всередині косоварського національного руху стало протистояння Демократичної ліги Косова (ДЛК), яку очолював І. Ругова, та військово-політичного руху Армія Визволення Косова (АВК). Ідейно-політична платформа ДЛК, яка була сформована І. Руговою та його соратниками, не передбачала збройної боротьби та була розрахована на поступове досягнення незалежності Косова мирними засобами. Поява АВК та її дії поставили президента Республіки Косово в досить складне становище. З одного боку, він був противником початку бойових дій у краї, прагнув уникнути боснійського шляху розвитку ситуації. Але, з іншого боку, І. Ругова не бажав втрачати вплив на все албанське суспільство Косова, розумів, що його пацифістська позиція могла сприяти посиленню радикалів з числа польових командирів АВК, які поступово перетворювалися на політичні фігури [105, с. 66].

Улунян виявив декілька особливостей політичного процесу в албанській общині Косова. По-перше, ДЛК виявилася вже не єдиною загальнокосовською силою, спроможною об’єднати широкі верстви албанської общини краю. Їй протистояла нова політична партія – Демократична партія Косова, яку створили активісти АВК; вона виступала з жорстких позицій з приводу статусу Косова, стратегії і тактики досягнення незалежності і взаємовідносин із зовнішнім світом [105, с. 73].

Закінчення військової фази косовської кризи не привело до вирішення статусу Косова, що стало найважливішим питанням порядку денного. У цих умовах існувала реальна можливість посилення радикальних політичних сил, які могли серйозно вплинути на суспільну думку всередині албанської общини, скориставшись не реалізованими надіями на швидке вирішення не тільки статусу, але й соціально-економічних проблем Косова. Відсутність середнього класу та масова пауперизація більшості жителів Косова залишились серйозними чинниками політичного ландшафту після того, як

край перейшов під контроль міжнародної адміністрації. А. Демачі в інтерв'ю сербському виданню заявив: «Албанська більшість відчуває, що нікого не хвилюють її інтереси. У Косово панує безробіття, злочинність, а всі говорять лише про децентралізацію й інтереси 6-7% сербів. Маси народу засліплені, думають, що у всьому винні серби, а не Белград і Міжнародна місія ООН у Косові. Їх невдоволення може бути направлено і проти «корумпованих албанських лідерів», у яких не вистачає сили волі протистояти сербським вимогам» [105, с. 74].

Політична боротьба в албанській общині Косова протягом 2005 − 2006 рр. свідчила про процеси розмежування всередині вже існуючих партій, а також про посилення персоніфікованого протистояння різних угруповань албанського суспільства [105, с. 76].

У країнах РЗБ зберігся різновид політичних партій, створюваних не на ідеологічній платформі, а за етнічною ознакою. Вони зазвичай представляли інтереси національних меншин у парламенті.

О. Калоева відзначила, що на місце соціалістичної ідеології «братерства і єдності» прийшов націоналізм, який став основою легітимації перехідних режимів [40, с. 63].

На думку Ф. Бібера права меншин неможливо забезпечити без їхнього політичного представництва. Участь національних меншин у політичному житті могла розглядатися з двох точок зору: з точки зору забезпечення прав меншин та як складова демократичної стабільності [136, p. 6].

«Декларація ООН із прав осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин» містила положення про право на участь у суспільному житті (стаття 2 , пункт 3). Право фізичної особи або групи осіб створювати асоціацію для того, щоб брати участь у політичному житті країни та в прийнятті рішень, була невід'ємною частиною Конвенції ООН про громадянські й політичні права 1966 (стаття 22 і 25).

Конвенція Ради Європи з прав людини відповідала за захист меншин. Відповідні положення включали свободу думки, совісті й релігії, свободу висловлювання, свободу зборів і асоціацій. Крім того, Протокол № 12, одним із підписантів якого була Хорватія, забезпечував загальну заборону на дискримінацію. Рада Європи, в 1990-і рр. розробила дві конвенції, які були пов'язані з правами меншин. Крім того, Європейська хартія про регіональні мови й мови меншин, Рамкова конвенція про захист прав національних меншин, підписантом яких також була Хорватія, гарантувала право на ефективну участь у громадському житті (стаття 15). ОБСЄ визнала важливість участі національних меншин у процесах прийняття рішень. Лундські рекомендації «Про ефективну участь національних меншин в суспільному житті» прописали методи інтеграції через участь у суспільному житті. Рекомендації виходили з того, що ефективна участь національних меншин у суспільному житті була важливим компонентом мирного й демократичного суспільства. Міжетнічний конфлікт на території Хорватії в 1990-х рр. підкреслив важливість просування такої участі. Ще одним важливим інструментом ОБСЄ була участь національних меншин у виборчому процесі. Так національні меншини могли брати участь у процесі прийняття державних рішень [235, p. 53].

ЄС створив обмежену юридичну базу для захисту прав національних меншин, що містила загальні положення, наприклад, у Статті 21 Хартії основних прав ЄС йшлося про те, що представники національних меншин не могли бути піддані дискримінації [235, p. 54].

О.Г. Пономарьова відзначила, що найвпливовішою партією національних меншин у Хорватії був Істарський демократичний сабор (ІДС). Це типова регіональна партія, що виникла в історично-специфічному регіоні Хорватії й протягом останніх 15 років посідала більшість місць у парламенті Істрії. ІДС виступав за федералізацію Хорватії і припинення жорсткого протистояння між сербським і хорватським населенням країни, за створення

рівних умов та можливостей для громадян Хорватії, виходячи з принципів правової держави [77, с. 65]. Ця партія відстоювала ідею створення єврорегіону «Істрія» як постійної форми співпраці між різними частинами півострова, що належить Хорватії, Словенії та Італії. Влада намагалася боротися з впливом ІДС, використовуючи альтернативну регіональну силу – Демократичний форум Істрії (ДФІ). ДФІ також виступав за регіональний розвиток і міжнародну співпрацю, але із застереженням, що вони не мають загрожувати територіальній цілісності Хорватії. Охоче йшла на співпрацю з центристами Хорватська партія Славонії й Барані (ХПСБ). Вона виступала за захист і збереження ідентичності місцевого населення, розвиток місцевого самоврядування, за незалежність судочинства та вільні ЗМІ. Опозиційною регіональною партією був і Приморсько-Горанський союз із центром у Рієці. Він сповідував засади цілковитого суверенітету всіх громадян незалежно від національності, політичної належності чи релігії, виступав за поділ Хорватії на рівноправні регіони [68, с. 102]. Сербська національна партія (СНП), що представляла хорватських сербів, вважала Хорватію незалежною й неподільною. Ця партія контролювалася ХДС і мала в Саборі чотири депутатських місця. Як альтернативу їй 6 жовтня 1995 р. було зареєстровано Самостійну демократичну сербську партію (СДСП). Вона обстоювала децентралізовану державу, персональну й культурну автономію, регіоналізм, етнічну й релігійну терпимість. Партія спрямовувала свої зусилля на розв’язання статусу біженців і переміщених осіб та виступала за довготривалу демілітаризацію [68, с. 104].

Окрім сербських партій, сформованих за ідеологічним принципом, у Сербії існували етнічні партії, серед них було чотири значні етнічні албанські партії: Партія демократичного прогресу на чолі з Риза Халімі й Нагіпом Аріфом; Демократичний союз долини, очолюваний Скендером Дестані; Демократична албанська партія на чолі з Мустафою Рагмі; Рух демократичного прогресу на чолі із Джонусом Муслімом, колишнім

політичним лідером Визвольної армії Прешево, Буяноваца й Медведжи. На виборах 2006 р. дві з чотирьох албанських етнічних партій були представлені у виборчому списку та отримали одне місце в сербському парламенті (Риза Халімі).

Позачергові місцеві вибори були організовані в 2002 р. відповідно до Закону про місцеві вибори. Передвиборна підготовка була організована за широкої підтримки з боку міжнародного співтовариства, включаючи ОБСЄ. У результаті албанці очолили місцеві органи самоврядування в Буяноваці, Прешево, албанська етнічна партія ввійшла до складу муніципалітету Медведжи з 2002 року. Починаючи з 2002 р., було кілька спроб створити Національну раду албанської національної меншини, але ця ініціатива офіційно не була представлена центральній владі. Той факт, що не було ніякої албанської національної Ради, негативно впливав на права албанської національної меншини в галузі освіти, культури, ЗМІ і офіційного використання рідної мови [175, p. 7].

Існувало дві основні боснійські політичні партії (коаліція Список за Санджак і Демократична партія Санджаку) на чолі із Сулейманом Угляніним, мером міста Нові-Пазар, і Расімом Ляїчем, міністром праці, працевлаштування та соціального забезпечення. Боснійські політичні партії були правлячими партіями в трьох муніципалітетах: Нові-Пазар, Сженіка і Тутін; глава муніципалітету Прієполе також був членом боснійської етнічної партії. Обидві партії представлені в сербському парламенті. «Список за Санджак» йшов самостійно й отримав два місця, а Соціал-демократична партія в коаліції з Демократичною партією отримала три місця. Боснійці обрали власну Національну раду у вересні 2003 р., а Сулейман Углянін був президентом Ради [175, p.9].

Серед хорватських політичних партій виділилась Демократична ліга хорватів у Воєводині, очолювана Петром Кунтічем. Партія позиціонувала себе як захисника людських, соціальних і сімейних цінностей, зокрема,

демонструвала підвищену увагу до потреб хорватів. Хорвати були політично активною групою, демонстрували стійку явку виборців на всіх рівнях виборів, а також широкий розподіл голосів серед багатьох різних політичних партій. Хорватська меншина створила Національну раду в грудні 2002 р., на чолі з Йосипом Івановічем. Іванович пішов у відставку в 2005 р. і був замінений Йосипом Пекановічем. Хорвати, як у Воєводині, так і в Сербії загалом, як правило, представляли собою «розсіяні» групи і не являли собою більшості в будь-якому місті [175, p. 13].

Найпотужнішою, національно свідомою та політично активною громадою Македонії була албанська. На початку 1990-х рр. існувало дві найвпливовіші партії: Партія демократичного процвітання (ПДП) та Народно-демократична партія (НДП). Розкол між ними відбувся під час передвиборчої кампанії до парламентських виборів 1994 р. НДП значно радикалізувала свої програмні засади, які зводились до федералізації македонської держави. У наступному році від ПДП відділилося радикальне крило, яке було перетворено на Партію Демократичного Процвітання Албанії (ПДПА). На початку 1992 р. ПДП проголосила про формування албанської автономної республіки «Іліріда» [106, с. 84]. ПДП (лідер партії – Абдурахман Аліті) проголосила своєю політичною метою боротьбу за визнання албанців народом – засновником македонської державності, з такими ж громадянськими та національними правами, як і в македонців, визнання албанської мови другою державною та ін. [100, с. 148].

Ф. Бібер зазначив, що в Албанії існувала заборона на створення партій національних меншин [136, p. 7].

Директор центру європейських ініціатив у БіГ Сенад Слатіна вважала, що в БіГ не було жодної загальнодержавної партії. Усі вони формувалися за регіональним і етнічним принципом: у сербській або хорвато-мусульманській частині. Серед найбільш значущих, впливових партій націоналістичного спрямування С. Слатіна відзначила такі: коаліцію, що складається із

Соціалістичної партії, Сербського народного союзу та НСДП. Хорватське демократичне співтовариство БіГ – пропонувало різні варіанти етнічної автономії: від легалізації мусульмансько-хорватської федерації до створення конфедеративної структури з Хорватією, підтримувало децентралізацію держави БіГ на політичному, економічному та культурному рівнях. ХДС у конституційних же дебатах підтримувало ідею децентралізованої держави з трьома основними рівнями влади: 1) державним, 2) регіональним і 3) муніципальним. Вони наполягали на тому, що повинно бути три або більше суб'єктів федерації, включаючи середній рівень організації. ХДС не уточнював територіального розмежування цих суб'єктів, а також не заявляв, чи повинно бути їх більше трьох. ХДС стверджував, однак, що держава, яка включала два суб'єкти, була би довгостроковим рішенням для хорватів у Боснії. Деякі інтелектуали, близькі до ХДС, пропонували розділ Боснії на три республіки. Ці республіки мали би бути багатонаціональними, але в кожній повинен був бути державотворчий народ. Боснійські політичні партії номінально не були націоналістичними, але по суті боснійські партії переважно підтримували двохступеневу організацію Боснії: з центральними установами у верхній і муніципальним управлінням у нижній частині схеми управління. Як кращий варіант вони припускали, що може бути інший, регіональний рівень адміністрації, але регіони не будуть формуватися за етнічними ознаками. Кращою моделлю вони вважали державну організацію із сильною, централізованою державною владою та муніципалітетами, як основними адміністративними одиницями місцевого самоврядування. Така модель дозволила б спростити процес прийняття рішень. Втім, ця модель робила координацію між державою та численними (понад 100) муніципалітетами вельми проблематичною, і, найголовніше, вона була не в змозі гарантувати трьом народам рівні права в такій системі. Ця модель не мала жодної підтримки збоку сербів чи хорватів.

Іншою моделлю для політичних еліт із Сараєва була регіоналізація – система, що передбачає територіальну організацію держави, в основі якої лежали б регіони як адміністративно-територіальні одиниці проміжного рівня влади. Основними критеріями для їхнього створення могли бути демографічні, економічні, транспортні, геополітичні, культурні та історичні чинники. Регіони забезпечували б просту модель для відносно децентралізованої держави з трьома рівнями влади: держава, регіон і муніципалітет. Однак, не було ніякого історичного досвіду пов’язаного з регіонами, і було б дуже складно створити їх. В обох моделях, описаних тут, на державному рівні виконувалися би тільки ті функції, які необхідні для суверенної держави, а на нижчих рівнях − муніципальному або регіональному – виконувались би всі інші функції [257, p. 3].

У Косові після війни, за підтримки міжнародної спільноти, були створені нові політичні партії, які представляли ромів, ашкалів та єгиптян. Наприклад, Об'єднана партія косовських ромів, що представляла ромське співтовариство, Демократична партія ашкалів Косова (ДПАК), що представляла ашкальське співтовариство і Нова демократична ініціатива Косова (НДІК), що представляла єгипетське співтовариство. Ці партії, в першу чергу, були спрямованні на збільшення електорату, обіцяючи покращення соціально-економічної ситуації, вирішення проблем зайнятості, освіти та охорони здоров'я [287, p. 163].

Г. Вісока відзначив, що відсутність стабільності та єдності, фрагментація й зовнішній вплив перешкоджали розширенню діяльності цих партій та збільшенню кількості їх членів. Лідери представляли інтереси тільки свого закритого товариства, був відсутній реальний зв'язок із більш широким електоратом. Підтримка цих партій постійно знижувалася. На національних і муніципальних виборах 2007 р. лідер Об’єднаної ромської партії Косова Зілфі Мерха втратив половину голосів порівняно з виборами 2001 р. Тисячі членів ромської громади, які мали право голосувати, не брали

участі у виборах. Політична згуртованість не властива ромській, ашкальській та єгипетській спільнотам Косова [191, p. 160].

На думку Г. Вісока, існувало кілька чинників, які перешкоджали цим національним меншинам брати участь у політичному житті:1) відсутність конструктивних і представницьких політичних об'єднань; 2) високий рівень незареєстрованих осіб; 3) пасивний підхід державних установ; 4) відсутність доступу до соціальної допомоги; 5) виключення з усього спектру цивільного життя; 7) низький рівень освіти; 8) дискримінація; 9) позиція між албанськими й сербськими громадами; 10) відсутність власної держави; 11) непідготовлені й самопроголошені лідери; 12) бідність національних меншин (1 дол. в день) [191, p. 163].

Єдиною країною на Балканах, де вже на початку 1990-х рр.. меншини ввійшли до уряду, була Македонія. Більше десяти років по тому всі країни регіону включили меншини до урядів, наприклад, у Хорватії партія сербської меншини приєдналася до ХДС в уряді в 2007 р., в Сербії Партія горської національної меншості ввійшла до складу уряду, сформованого Демократичною опозицією Сербії (2000-2003 рр.), в Македонії, починаючи з 1991 р., в уряді були представлені різні албанські партії, в Албанії в 2001 р. також була включена до уряду партія Грецький союз за права людини [136, p. 13].

Боротьба всередині правлячої коаліції частіше виглядає як боротьба за владу та вплив, як усередині партії так і на державні справи.

І. Армаколіс проаналізував це явище на прикладі Албанії, коли при владі перебував Б. Топі (2005-2012 рр.), ДПА. Бамір Топі та Джозефіна Топалі розпочинали свою політичну кар’єру в рядах Демократичної партії, їх розглядали як наступників С. Беріші. Після того, як Б. Топі став президентом, відносини між ним та Д. Топалі стали прохолодними. Першим серйозним протиріччям у відносинах між Б. Топі та Д. Топалі була поправка до конституції, яку ініціювали демократи й соціалісти. Ця поправка була

направлена на те, щоб урізати повноваження президента на користь прем'єра. Нові протиріччя виникли з питання щодо призначення суддів. У липні 2008 р. президент наштовхнувся на зливу заперечень із боку Д. Топалі та С. Беріші, які відмовилися голосувати за пропоновані кандидатури верховних суддей. Д.Топалі наполягала на тому, що президент спочатку мав порадитись з урядом, а потім виносити кандидатури на голосування в парламент. У зв'язку з тим що вплив партії Б.Топі знизився, імовірним лідером могла стати Д.Топалі. У відповідь Б.Топі із закінченням президентського строку вийшов із партії й створив свою власну – Новий демократичний дух, яка стала загрозою для Демократичної партії [120, p.2].

Таким чином, у партійних системах країн РЗБ не простежується стійкого чіткого розмежування на «лівих» та «правих». Офіційно полеміка між партіями ведеться в основному з приводу зовнішньополітичного курсу країни, більшість політичних партій декларує прихильність до євроінтеграції.

Висновки до третього розділу

Політичні трансформації в країнах РЗБ можна поділити на кілька етапів (перший − з розпаду СФРЮ до 2000 р.; другий − з 2001 р. до 2008 р.; третій – з 2009 р. до 2013 р.) та напрямів (набуття незалежності та політичні перетворення).

На першому етапі почалося становлення елементів внутрішнього середовища: встановлення незалежності в державах РЗБ; воно продовжилося на другому етапі, але під впливом елементів зовнішнього середовища (ЄС) та в умовах миру. При цьому, потенційно все ще зберігається вірогідність подальшого розколу держав на етнічному підґрунті, наприклад, БіГ, де, незважаючи на зусилля міжнародної спільноти, все ще не сформувалось єдиної цілісної общини.

Значні демократичні зрушення в політичній сфері розпочалися на другому етапі: повалення авторитарних режимів, встановлення

парламентських республік; встановлення багатопартійної системи; залучення національних меншин до процесу прийняття рішень через створення політичних партій та участі у виборах (наприклад, у Македонії албанська партія неодмінно має входити до правлячої коаліції та брати участь у формуванні уряду); спроби зробити фінансування політичних партій прозорим.

На третьому етапі недоліками партійної системи, що склалася в країнах РЗБ, залишалися: відсутність чіткого ідеологічного розмежування на лівих та правих (іноді лівим партіям властива націоналістична ідеологія з правим нахилом); наявність великої кількості дрібних політичних партій; відсутність великих партій, що могли б отримати більшість та сформувати уряд, в іншому випадку виникає необхідність створювати нестійкі коаліції. Особливістю партійних систем країн РЗБ є наявність партій, сформованих на етнічному підґрунті. Серед цих партій також виділяються помірковані та радикальні течії.

Таким чином, можна підсумувати, що в країнах РЗБ склались основи демократичного суспільства, але не було встановлено режимів «ліберальної демократії». У кожній країні РЗБ тією чи іншою мірою порушуються такі принципи ліберальної демократії як забезпечення широких та рівних можливостей для політичної участі, політична відповідальність влади, представницький характер влади та примат прав людини.

ВИСНОВКИ

У ході проведення дисертаційного дослідження, відповідно до визначеної мети, поставлених завдань та базуючись на описаному теоретико-методологічному апараті, автор дійшов наступних висновків.

1. Доробки двох напрямків сучасної політичної науки – теорії міжнародних відносин та транзитології – уможливили побудування адекватної меті та завданням дослідження теоретичної основи. Неореалістичний підхід став основним у вивченні зовнішнього впливу на політичні трансформації в РЗБ. Прихильники цієї школи роблять акцент на безпеці та національному інтересі, що залишається основою вироблення зовнішньополітичного курсу держав регіону. Положення цієї теоретичної школи дозволили виявити значення політичних трансформацій РЗБ як для для загальної безпеки Європи, так і для країн регіону. Крім того, теоретичні рамки дослідження були зумовлені приналежністю авторки до Одеської школи політологів-міжнародників; зокрема, ключову роль у залученні досліджень транзитологів відіграла монографія О.І. Брусиловської «Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни».

У цілому серед наукових центрів України, що займались окремими аспектами трансформації країн Західних Балкан, слід відмітити національні університети у Львові (політичний розвиток країн РЗБ), Одесі (теорія міжнародних відносин, зовнішня політика держав Західної та Східної Європи, США, України, процеси політико-системних трансформацій країн ЦСЄ), та Чернівцях (дослідження трансформаційних процесів постсоціалістичних країн, європейської інтеграції), а також Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України (проблеми конфліктності в етнонаціональній сфері).

Західнобалканські науковці відрізняються загалом оптимістичними поглядами на процеси політичних трансформацій у регіоні. Це пояснюється

перш за все тим, що незважаючи на труднощі в процесах реформування, країни досягли значного успіху на цьому шляху. Значний внесок у дослідження трансформацій зробили Загребський університет (Хорватія), Сараєвський університет (Боснія і Герцеговина), Белградський університет (Сербія), Пріштінський університет (Косово).

Американська та західноєвропейська школи вплив ЄС та НАТО на процеси трансформацій у країнах РЗБ розглядали як каталізатор для демократичних перетворень. Важливими центрами вивчення західнобалканських країн є Гарвардський, Колумбійський, Стенфордський університети, університети Джонса Хопкінса, Корнелла, Прінстона (США), Бірмінгемський університет (Великобританія).

У РФ науковими центрами, що зробили найбільший внесок у вивчення трансформацій країн РЗБ, були Інститут світової економіки та політичних досліджень РАН (компаративні дослідження в галузі економічних та політичних трансформацій, основні проблеми вступу в ЄС та НАТО, вплив РФ у регіоні); Інститут слов'янознавства РАН (російський чинник на Балканах, процес розпаду Югославії та проблеми становлення незалежних держав).

2. Зовнішні чинники відігравали надзвичайну роль у розвитку країн РЗБ. Вплив ЄС та НАТО переважав у сфері політичних перетворень та підтриманні миру та стабільності в РЗБ. ЄС та НАТО сприяють вирішенню територіальних конфліктів мирним шляхом (Косово); розвивають співробітництво між країнами регіону (Сербія та її сусіди); впливають на формування державних інститутів (БіГ та Косово); впливають на захист прав національних меншин (Македонія).

Країни РЗБ знаходяться перш за все в сфері впливу ЄС: Хорватія вже набула статусу повноправного члена; Албанія, Сербія, Македонія та Чорногорія офіційно отримали статус кандидатів; Угода про Стабілізацію і Асоціацію з БіГ вступила в дію. Країни РЗБ через УСА отримують велику

фінансову підтримку, без якої неможливим було б проведення реформ. У РЗБ Європейський Союз уперше продемонстрував, що вже не є лише економічною силою, але здатен проводити військові операції з підтримання миру (Косово, БіГ, Македонія) і успішно пропонувати країнам регіону власну політичну модель розвитку.

У цьому контексті вступ у НАТО розглядається країнами РЗБ не тільки як гарантія безпеки та стабільності, але й як необхідна умова для вступу в ЄС. НАТО відіграє особливу роль у регіоні через ряд ініціатив («План дій по підготовці щодо членства в НАТО», «Партнерство заради миру»), які були спрямовані на зміцнення співробітництва у сфері безпеки, а також на проведення економічних та політичних реформ у країнах РЗБ. Наразі до ПДЧ приєдналися Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія. Сербія бере участь у ПЗМ. Членами НАТО з 2009 р. стали Албанія і Хорватія. Таким чином, можна говорити, що до співробітництва з НАТО залучені всі країни регіону.

ТР і РФ розвивають перш за все економічні відносини із країнами регіону; важливими також залишаються культурні та релігійні зв'язки. Вплив РФ зростає в РЗБ, але не постійно. Так, у період після початку економічної кризи в 2008 р. ЄС був змушений переорієнтуватися на вирішення проблем у країнах-членах і не мав змоги в достатній мірі опікуватись країнами РЗБ, а РФ спробувала заповнити цю прогалину. Росія підтримувала Сербію в косовському питанні, але на сьогодні Сербія обрала європейський вектор розвитку, що об'єктивно звузило можливості її співробітництва з РФ. Росія розраховувала використовувати регіон для транспортування енергоресурсів, започаткувала проект «Південний потік», але в 2014 р. була змушена відмовитися від його впровадження. Таким чином, РФ втратила ще одну можливість розширити свій вплив у регіоні.

ТР активізувала свою присутність після розпаду СФРЮ та спробувала зайняти позицію лідера в регіоні. Незважаючи на концептуальне

забезпечення активної зовнішньої політики Туреччини, країна на практиці все ще не досягла бажаних результатів. ТР сьогодні розвиває відносини переважно з тими країнами, з якими історично, культурно та релігійно була пов'язана (Македонія, Боснія і Герцеговина).

Таким чином, можна підсумувати, що визначальний вплив на політичні трансформації в РЗБ мали потужні міжнародні організації (ЄС та НАТО), натомість вплив окремих держав (РФ,ТР) залишався поміркованим.

3. Наслідки югославських збройних конфліктів 1990-х рр. усе ще впливають на процеси політичних трансформацій в РЗБ. Міжетнічна напруженість вимагає швидких та рішучих дій; попередження конфліктів у подальшому не є можливим без залучення міжнародних акторів; формування та розвиток демократичних інституцій потребує зовнішньої підтримки. Політичні трансформації в РЗБ тривають майже чверть сторіччя, але здобутки більшості країн залишаються незначними.

Кожна країна має свої досягнення; не зважаючи на те, що РЗБ не виконав усіх вимог євроатлантичних структур, спостерігається стійкий прогрес в основних категоріях, що характеризують демократичне суспільство. У політичній сфері сформувалася стійка багатопартійна система, зміна влади відбувається мирним шляхом, на засадах політичної конкуренції. РЗБ зробив перші кроки для забезпечення прозорості у фінансуванні політичних партій, використовуючи рекомендації та досвід європейських держав. На законодавчому рівні гарантується розвиток вільних ЗМІ, хоча на практиці ще не розроблено дієвих механізмів для забезпечення цього права. Спільними для країн РЗБ є спроби забезпечити якомога ширші права національних меншин. На законодавчому рівні закріплено політичне представництво кожної значної національної меншини країни, також розроблено механізми виконання цих законів. Законом гарантуються права людини, але все ще є свідчення про порушення прав жінок, що пов'язано з особливостями ментальності балканських суспільств.

4. Розширення ЄС та НАТО має велике значення не тільки для країн-кандидатів але й власне для країн-членів. Серед них немає одностайної підтримки розширення за рахунок РЗБ. Але разом із тим вітається розвиток багаторівневого співробітництва, в тому числі залучення РЗБ до співробітництва через низку регіональних ініціатив. У процесі вступу держава може отримати або не отримати підтримку не тільки залежно від відповідності критеріям вступу, але й з урахуванням національних інтересів країн ЄС. Наприклад, Греція послідовно блокує вступ Македонії в ЄС та НАТО з причин, що не стосуються основних вимог до кандидата, а лише через назву країни. Албанія навпаки отримує підтримку від Італії, тому що між державами існують стійкі історичні та економічні зв'язки. Тому хоча спільна безпекова та зовнішня політика ЄС виробляється, усе ж визначальне значення залишається за країнами-членами, що виходять зі своїх національних інтересів.

5. Незважаючи на серйозний вплив з боку Європейського Союзу та досягнення, які зроблено в перше десятиріччя XXI ст., країни РЗБ все ще не завершили перехідний період. Найважливішими невирішеними проблемами в політичній сфері є встановлення неліберальних демократій, яким притаманне незріле громадянське суспільство; слабкі та залежні ЗМІ; порушення прав людини; наявність партій, які сформовані за етнічним принципом, що свідчить про прагнення меншин самим представляти свої інтереси. Деякі країни РЗБ ще продовжують формувати державні кордони; щоб цей процес проходив мирним шляхом необхідне залучення ЄС та НАТО.

6. Глобалізація має всеосяжний та всеохоплюючий характер та проявляється у всіх сферах економіки та суспільно-політичного життя. Вплив глобалізації може бути позитивним та негативним. Демократизація загалом носить глобальний характер, що своєю чергою знайшло відображення в перетвореннях на Балканах. На економічні перетворення позитивно впливали іноземні інвестиції та інші фінансові вливання. Але разом з тим

світова фінансово-економічна криза сповільнила не тільки розвиток економіки країн РЗБ, але й хід політичних перетворень. Але криза дозволила виявити «слабкі» місця в національних економіках країн РЗБ та вжити заходів щодо виправлення ситуації. Поміж іншим криза також продемонструвала прихильність ЄС до поглиблення співробітництва із країнами РЗБ: Європейський Союз надавав значну економічну допомогу і в такий спосіб сприяв не тільки виходу РЗБ із кризи, але й зміцненню їх зв'язків.

Паралельно з процесом глобалізації йде процес глокалізації, який широко розповсюджений в РЗБ та проявляється, насамперед, в політичній сфері. Незважаючи на спроби нівелювати націоналістичні тенденції в суспільно-політичному житті, вони зберігають свою актуальність.

7. Для прогнозування майбутнього країн РЗБ слід враховувати чинники їх глобалізаційного потенціалу, такі як безпека, добробут та справедливість. Усі ці цінності набули розвитку протягом першого десятиріччя XXI ст.

У ході дослідження була розроблена авторська періодизація політичної трансформації РЗБ, що полягає в її поділі на три етапи: 1) 1991 – 2000; 2) 2001 – 2008 рр.; 3) 2009 – 2013 рр. Перший етап не розглдається в дисертації. Протягом другого та третього етапів відбувалися політичні трансформації під впливом зовнішніх чинників. Для дослідження рубежем між 2 та 3 етапом є 2008 р., тому що в зовнішньому середовищі з'явився специфічний актор – світова економічна криза, крім того ЄС також проходив через певну еволюцію. У 2013 р. Хорватія вступила в Європейський Союз, ця подія виявилася знаковою не тільки для РЗБ, але й для ЄС, тому що це була перша країна РЗБ, яка стала членом ЄС.

Протягом 2 та 3 етапів у країнах РЗБ склалися неліберальні демократії, встановилися гібридні режими та сформувались основи ринкової економіки, але при збереженні позитивної динаміки зазначені країни зможуть досягти головних результатів – встановлення ліберально-демократичних режимів та розвиненої ринкової економіки. Позитивні зміни можливі лише за участі ЄС

та НАТО. Ці міжнародні організації утримують країни РЗБ від збройних конфліктів, допомагають налагодити функціонування адміністративних інститутів на демократичних засадах, а також фінансують реформи, спрямовані на демократизацію суспільств. З одного боку, країни мають велику кількість системних недоліків, які неможливо вирішити за короткий проміжок часу. З іншого, як показує попереднє розширення, країна-кандидат може й не повністю виконати вимоги ЄС, але стати членом Євросоюзу. У цьому разі перетворення в країні пришвидшуються. Подальший розвиток РЗБ є достатньо прогнозованим. При збереженні існуючої динаміки, всі країни регіону будуть включені в ЄС та НАТО, але на індивідуальній основі. Період їхнього включення та адаптації може зайняти ще не одне десятиліття. Однак, це не применшує важливості твердого обрання зовнішньополітичного курсу, тому що для громадян країни найважливішим є сам процес впровадження європейських стандартів, який стимулюється статусом країни-кандидата.

Таким чином, особливості політичних трансформацій країн регіону Західні Балкани на початку XXI ст. (серед яких збереження основних характеристик неліберальних демократичних режимів навіть через 25 років трансформацій, а також проведення внутрішніх реформ якщо не виключно, то переважно під тиском зовнішніх сил) й надалі визначатимуть вектор їх розвитку та місце в сучасній системі міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адоньев В. Албания стремится задействовать все уровни отношений с Россией – зам.главы МИД Албании Эдит Харджи [Електронний ресурс] / В. Адоньев // ИТАР-ТАСС. – Режим доступу: http://www.itar-tass.com/c49/391031.html.
2. Анашкина А.Г. ООН и проблемы Косово. Посредническая миссия Ахтисаари / А. Анашкина // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». – 2013. - №4. – С. 50-54.
3. Артюх Ю.І. Еволюція партійних систем в Україні і країнах Західних Балкан: компаративний аналіз / Ю.І. Артюх // Вісник Одеського національного університету. - 2011. – Т. 16. – Вип. 8. – С. 167 – 173.
4. Артюх Ю.І. Вплив процесу глобалізації на західнобалканські етнічні конфлікти (на прикладі Боснії та Герцеговини) / Ю.І. Артюх // Вісник Одеського національного університету. - 2011. –Т. 16. – Вип. 10. – С. 869 – 875.
5. Артюх Ю.І. Еволюція трансграничного співробітництва між країнами Західних Балкан: втрати та здобутки / Ю.І. Артюх // Вісник Одеського національного університету. - 2012. – Т. 17. – Вип. 2. – С. 164 – 171.
6. Артюх Ю.І. Процес європейської інтеграції країн Західних Балкан: проблеми і перспективи / Ю.І. Артюх // Вісник Одеського національного університету. - 2013. – Т. 18. – Вип. 2 (18). – Ч. 3. – С. 139 – 146.
7. Асташин В.В. Балканские государства на рубеже столетий и европейская интеграция / В. Асташин // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4, История. Регионоведение. Международные отношения. – 2004. - № 9. – С. 103-106.
8. Баранов Н.А. Современная демократия: эволюционный подход / Н.А. Баранов. – СПб., 2007. – 208 с.

9. Брусиловська О.І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / О.І. Брусиловська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 349 с.
10. Брусиловська О. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989-2009: навчальний посібник / О.І. Брусиловська. – Одеса: Астропринт, 2011. − 448 с.
11. Брусиловська О.І. Економічна трансформація країн Південно-Східної Європи [Електронний ресурс] / О. І. Брусиловська. – Режим доступу: http://brusylovska-olga.od.ua/articles.
12. Брусиловська О.І. Ідеологічна трансформація країн Південно-Східної Європи: наростання націоналістичної хвилі? / О.І. Брусиловська // Політичний менеджмент. – 2011. - № 3 (48). – С. 130-138.
13. Брусиловська О.І. Політична трансформація західнобалканських країн у 2004-2009 роках [Електронний ресурс] / О.І. Брусиловська. – Режим доступу: http://brusylovska-olga.od.ua/articles/52.
14. Брусиловська О.І. Політична трансформація Сербії та Чорногорії у 2004-2009 роках [Електронний ресурс] / О. І. Брусиловська. – Режим доступу: http://brusylovska-olga.od.ua/articles/48.
15. Бурдяк В. Наукові підходи до дослідження і розуміння політичної демократизації в країнах ЦСЄ / В. Бурдяк, Ю. Макар // Україна – Європа − Світ. Міжнародний збірник наукових праць. − 2013. − Вип. 12. − С. 209-219.
16. Бурдяк В. Трансформація постсоціалістичних країн: уніфікація чи розширення варіацій демократичного поступу? / В. Бурдяк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. − Ужгород: «Говерла», 2009. – Вип. 12. − С. 201-206.

17. Буторина О.В. Европейский Союз после кризиса: упадок или возрождение? / О. Буторина // Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – № 4. – С. 71-81.
18. Бухарин Н.И. Преобразования в странах Центрально-Восточной и Юго-Восточной Европы: Достижения и проблемы / Н. Бухарин // Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сб. науч. трудов. – М., 2010. – С. 12-30.
19. Гельман В. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории [Электронный ресурс] / В. Гельман. – Режим доступу: http://old.eu.spb.ru/socio/files/teor2k.pdf
20. Гринфелд Л. Национализм и разум / Л. Гринфелд // Национализм в мировой истории / под. ред. В. Тишкова, В. Шнирельмана. – М.: Наука, 2007. – С. 105-120.
21. Гузіна Д. Проблеми демократизації: порівняльний аналіз політичних змін у Східній Європі / Д.Гузіна // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / під ред. Д.Гузіни. – К.: вид-во «АйБі». – 2003. – С. 8-43.
22. Гуськова Е. С надеждой на востановление самостоятельности Сербии [Електроний ресурс] / Е. Гуськова // Фонд Стратегической Культури. – Режим доступу: http://www.fondsk.ru/news/2014/10/21/s-nadezhdoj-na-vosstanovlenie-samostojatelnosti-serbii-30053.html
23. Гуськова Е. Украина отложила евроинтеграцию. Повлияет ли это на Сербию [Електроний ресурс] / Е. Гуськова. – Режим доступу: http://guskova.ru/w/present/2013-4
24. Дайамонд Л. Визначення та розвиток демократії / Л. Дайамонд // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Під ред. Д. Гузіни. – К.: вид-во «АйБі». – 2003. – С. 47-73.

25. Дайамонд Л. Прошла ли третья волна демократизации / Л. Дайамонд // Полис. – 1999. − № 5. – С. 10-25.
26. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль / [пер. с англ., под. ред. М.В. Ильина]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 576 с.
27. Доватур А.И. «Политика» Аристотеля / А.И. Доватур // Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. − С. 38-52.
28. Домакур О. Причины кризиса с точки зрения теории постиндустриального общества / О. Домакур // Teorie kryzysu. – Wydawnictwo KUL Lublin, 2013. − С. 230-236.
29. Домбровски М. Глобальный финансовый кризис и его последствия для развивающихся рынков [Электронный ресурс] / М. Домбровски. // Center for Social and Economic Research. − 19 с. – Режим доступу: http://www.case-research.eu/sites/default/files/publications/28772141_ CrisisEmerging Markets_0.pdf
30. Ендовицкий Д.А. Мировой экономический кризис: анализ причин / Д.А. Ендовицкий, Д.Г. Ломсадзе // Актуальні проблеми економіки. – 2012 . − № 12 (138). −С. 347-352.
31. Ершов М.В. Мировой финансовый кризис. Что дальше? / М.В. Ершов. – Москва: Экономика, 2011. – 295 с.
32. Йованович М. Сербия в начале 21 в., или о кризисе, его причинах и ответственности / М. Йованович // Сербия о себе: сборник. − М.: Издательство «Европа», 2005. − С. 465-505.
33. Искандеров П. «Южный поток» в геополитическом контексте [Электронный ресурс] / П. Искандеров // Фонд стратегической культуры. – Режим доступа: http://www.fondsk.ru/news/2012/06/11/uzhnyj-potok-v-geopoliticheskom-kontekste.html

34. Калоева Е.Б. Культурная политика в постсоциалистических странах на примере Сербии и Хорватии / Е. Калоева // Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. – М., 2010. – С. 116-130.
35. Калоева Е.Б. Некоторые особенности электората в Балканских странах / Е.Б. Калоева // Партии и избиратели в странах центральной и восточной европии (2000-2010). – М., 2012. – С. 126-136.
36. Калоева Е.Б. О правах национальных меньшинств в Сербии / Е. Калоева // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы: Сб. обзоров и реф. / Под. ред. Т.Г. Биткова. − РАН. ИНИОН. Центр науч.–информ. исслед. глоб. и регион. проблем, М., 2007. − С. 69-82.
37. Калоева Е.Б. Основные направления новой внешней политики Сербии (2000-2012) / Е. Калоева // Внешняя политика стран Восточной Европы в первом десятилетии XXI в.: Сб. науч. тр. / Под. ред. Л.Н. Шаншиева. − РАН. ИНИОН. Центр нач.-информ. исслед. глобал. и регионал. Пробл. Отд. Вост. Европы, М., 2013. – С. 102-132.
38. Калоева Е.Б. Партийная система Сербии: тернистый путь развития / Е.Б. Калоева // Партии и избиратели в странах Центральной и Восточной Европы (2000-2010). – М., 2012. – С. 94-125.
39. Калоева Е.Б. Права национальных меньшинств и проблема мультикультурализма / Е.Б. Калоева // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы: Сб. обзоров и реф. / под. ред. Т.Г. Биткова. − РАН. ИНИОН. Центр науч.–информ. исслед. глоб. и регион. проблем, М., 2007. − С. 99-112.
40. Калоева Е.Б. Системные изменения и общественное сознание в Сербии / Е.Б. Калоева // Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы. – М., 2008. – С. 57-73.
41. Карл Т.Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической

парадигмы при изучении посткомунистических трансформаций) / Т.Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис: Политические исследования . – 2004. – № 4. − С. 6-25.

42. Квашнин Ю. Куда смотрит двуглавый орел: о политике Албании [Электронный ресурс] / Ю.Квашнин // newsland. - Режим доступа: http://newsland.com/news/detail/id/553154/
43. Кирчанов М.В. Македонский национализм в транзитивном обществе (проблемы функционирования македонского националистического дискурса в период политической демократизации) / М.В. Кирчанов // Страны Восточной и Юго-Восточной Европы в поисках своей европейской идентичности. – 2009. – Вип. 9. − С. 18-30.
44. Коваль И.Н. Постбиполярная международная система: подходы и оценки «неореалистов / И.Н. Коваль // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2007. − Вип. 14. − Том 12. − С. 139-148.
45. Конституция Республики Албания [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: http://worldconstitutions.ru/archives/104/5
46. Конституция Республики Косово [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: http://worldconstitutions.ru/archives/296/5
47. Конституция Республики Македония [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: http://worldconstitutions.ru/archives/113/3
48. Конституция Республики Сербия [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: http://worldconstitutions.ru/?p=369
49. Конституция Республики Хорватия [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: http://worldconstitutions.ru/?p=107

50. Конышев В. Н. Американский неореализм о проблеме суверенитета [Электронный ресурс] / В.Н. Конышев // Политэкс. – Режим доступа: http://www.politex.info/content/view/760/30/
51. Конышев В.Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории / В.Н. Конышев. − Санкт-Петербург «Наука», 2004. – 372 с
52. Конышев В.Н. О нереализме Кеннета Уолтса / В.Н. Конышев // Полис. − 2004. − № 2. − С. 146-155.
53. Кохан Г.В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення політичної корупції / Г.В. Кохан // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту , 2010. – Вип.19. – С. 104-114.
54. Кохан Г.В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз / Г.В. Кохан. – К.: НІСД, 2013. – 232 с.
55. Кудряшова Ю. Перспективы вступления в ЕС балканских государств [Электронный ресурс] / Ю.Кудряшова // Геополитика. – Режим доступу: http://www.geopolitics.ru/2012/10/perspektivy-vstupleniya-v-es-balkanskix-gosudarstv/
56. Кураташвили А. Теоретические проблемы предотвращения возникновения мировых экономических кризисов / А. Кураташвили // Partnertnerstwo i współpraca a kryzys gospodarczo-społeczny w Europie środkowej i wschodniej. – Lublin, 2010. − Tom 1. − P. 135-139.
57. Ларченко М.Л. Етнополітична партія як специфічний суб’єкт міжетнічних взаємин / М.Л. Ларченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип.19. – С. 56-66.
58. Линц Х. «Государственность», национализм и демократизация [Электронный ресурс] / Х. Линц, А. Степан // Гражданское общество в

России. – Режим доступу: http://www.civisbook.ru/files/File/1997-5-2-Linz,Stepan.pdf

59. Лицарева Е.Ю. Позиция стран ЕС в отношении выхода из экономического кризиса 2008 г. [Электронный ресурс] / Е.Ю. Лицарева // Вестник Томского государственного университета. – 2012. − № 365. – С. 69-76. – Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/pozitsii-stran-es-v-otnoshenii-vyhoda-iz-ekonomicheskogo-krizisa-2008-g
60. Лобанова М. Внутренняя и внешняя политика Сербии в 1992-2012 гг. : три главы одной повести / М. Лобанова // Мировая экономика и международные отношения. – 2014. − № 7. – С. 28-35.
61. Майстренко Ю.І. Вплив світової економічної кризи на процеси трансформації в країнах Західних Балкан / Ю.І. Майстренко // Науковий вісник. – 2015. − № 4 (224). – С.143-153.
62. Майстренко Ю.И. Эволюция позиций Российской Федерации в регионе Западные Балканы в XXI веке / Ю.И. Майстренко // Ежемесячный научный журнал. – Екатеринбург. − 2015. – Ч. 6. − № 2 (7). − С. 160-162.
63. Малахов В.С. Национализм как политическая идеология: учебное пособие / В.С. Малахов. – М.: КДУ, 2005. – 320 с.
64. Малахова Т. Глобальный экономический кризис и трансформационные процессы в мировой валютно-финансовой системе [Электронный ресурс] / Т. Малахова // Научный журнал КубГАУ. – 2014. − № 95(01). – С. 1-10. – Режим доступа: http://ej.kubagro.ru/2014/01/pdf/11.pdf
65. Мартынова М.Ю. Проблемы Косово: этнический фактор / М.Ю. Мартынова // Конфликт в Косово и международная безопасность. – М. Институт Экономики РАН, 2009. − С. 93-156.
66. Меленко С. Г. Ідеальна форма державного правління у філософсько-правовій спадщині Аристотеля / С. Меленко // Науковий вісник

Чернівецького університету. − 2012. − Випуск 618. Правознавство. – С. 20-25.

67. Мельвиль А.Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А.Ю. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64-75.
68. Месич С. Хорватия – десять лет перемен [Электронный ресурс] // Международная жизнь. – Режим доступа: http://interaffairs.ru/read.php?item=378
69. Михалев О.Ю. Европейские перспективы Западных Балкан: между стабилизацией и вступлением / О.Ю. Михалев // Страны Восточной и Юго-Восточной Европы в поисках своей европейской идентичности. – Випуск 9. – Воронеж, 2009. − С. 30-41.
70. Нагірний М.З. Республіка Хорватія: державно-політичний розвиток у 1990-х роках / М.З. Нагірний. – Л., 2003. – 180 с.
71. Новикова И. Македония: спокойствие в кольце противоречий [Электронный ресурс] / И. Новикова, В. Трухачев // Pravda.ru. − Режим доступа: http://www.pravda.ru/world/europe/balkans/30-03-2011/1071732-macedonia-1/
72. Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине [Электронный ресурс] // ООН, Генеральная Ассамблея Совета Безопасности. − Режим доступу: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/380/73/IMG/N9538073.pdf?OpenElemen
73. План действия по подготовке к членству [Электронный ресурс] // Организация североатлантического договора. – Режим доступа: http://www.nato.int/cps/ru/SID-90FD9216-688A6736/natolive/topics_37356.htm
74. Пономарева Е.Г. Босния и Герцеговина: государство без государственности / Е.Г. Пономарева // Вестник МГИМО-Университета. − 2011. − № 1 (16). − С. 64-76.

75. Пономарева Е.Г. Геополитическая битва вокруг Сербии / Е.Г. Пономарева // Политеіа. − 2013. − Бр. 5. − С. 281-286.
76. Пономарева Е.Г. Ловушки и дилеммы Мирного соглашения, или Какое будущее ждет Боснию и Герцеговину? / Е.Г. Пономарева // Политеіа. Баня-Лука (Республика Сербска). − 2011. − Год. 1, Бр. 2. − С. 219-234.
77. Пономарева Е.Г. Новые государства на Балканах / Е.Г. Пономарева. – М.: МГИМО-Университет, 2010. − 252 с.
78. Пономарева Е.Г. Параметры государственной состоятельности: Босния и Герцеговина / Е.Г. Пономарева // Сравнительная политика. − 2011. − № 3. − С. 86-95.
79. Пономарева Е.Г. Политическое развитие постюгославского пространства (внутренние и внешние факторы) / Е.Г. Пономарева. – М.:МГИМО(У)МИД России, 2007. – 235 с.
80. Пономарева Е.Г. Проект «Косово» и большая политика / Е.Г. Пономарева // Мир и политика. Ежеквартальное приложение. − 2013. − № 7 (82). − С. 92-111.
81. Пономарева Е.Г. Энергетическая дипломатия России как фактор евразийской интеграции (на примере Сербии) / Е.Г. Пономарева // Србија и Евроазијски геополитички простор / Под. ред. М. Степић, Ж. Ђурић. − Београд, 2013. − С. 331-349.
82. Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Пер. с англ. / Под ред. Бажанова В.А. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 320 с.
83. Радченко О. Демократичний транзит як механізм реформування державного управління: світові моделі та проблеми застосування [Електронний ресурс] / О. Радченко // Науковий вісник «Демократичне врядування». – 2009. – Вип. 3. – Режим доступу до журналу: http://www.lvivacademy.com/visnik3/fail/+Radchenko.pdf

84. Резолюция 1244 [Электронный ресурс] // ООН Совет Безопасности. – Режим доступа: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/172/91/PDF/N9917291.pdf?OpenElement

85. Рейсингер Р.У. Встановлення та зміцнення демократії / Р.У. Рейсингер // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Під ред. Д. Гузіни. – К.: вид-во «АйБі». – 2003. – С. 47-106.

86. Республика Македония [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Российской Федерации. – Режим доступа: http://www.mid.ru/bdomp/ns-reuro.nsf/348bd0da1d5a7185432569e700419c7a/432569d80022027ec325737c00432b45!OpenDocument

87. Ржевська Н.Ф. Оновлена стратегія США: реалії та очікування [Електроний ресурс] / Н.Ф. Ржевська // Міжнародні відносини. Політичні науки. – 2015. − № 6. – С. 1-15. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2525/2252

88. Романенко С.А. НАТО и пост-югославские государства: новый этап / С.А. Романенко // Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. – 2003. − Вып.7. – С. 8 -11.

89. Романенко С.А. НАТО и «Западные Балканы» год 2001 / С.А. Романенко // Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. – 2001. − Вып.1. – С. 13 -14.

90. Романова О.В. Концепция приоритетных региональных направлений общей внешней политики и политики безопасности ЕС / О.В. Романова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2007. − Вип. 14. − Том 12. − С. 168-175.

91. Российско-албанские отношения [Электронный ресурс] // Посольство Российской Федерации в Республике Албании. – Режим доступа: http://www.albania.mid.ru/rus_alb.html

92. Рязанов В.Т. Мировой экономический кризис и его последствия / В.Т. Рязанов // Христиансоке чтение. – 2010. − № 4 (35). − С. 155-176.
93. Саква Р. Сравнительный анализ изменений политических режимов стран постсоветской Евразии / Р. Саква // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. − №4(57). − С. 117-127.
94. Санько Г. Особенности проявления мирового финансового кризиса в мировой экономике / Г. Санько // Partnertnerstwo i współpraca a kryzys gospodarczo-społeczny Europie środkowej i wschodniej / Pod redakcja S. Partyckiego. − Lublin, 2010. − Tom 1. − P. 116-121.
95. Сартори Дж. Вертикальная демократия [Электронный ресурс] / Дж. Сартори // Сетевой портал журнала «Полис». – 1993. − № 2. – Режим доступа до журналу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publikacii_Polisa/S/1993-2-9-Sartori-Vertikalnaya_demokratiya.pdf
96. Снайдер Д. Запобігання націоналістичним конфліктам у добу демократизації / Д. Снайдер // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / під ред. Д. Гузіни. – К.: вид-во «АйБі». – 2003. – С. 281-318.
97. Соглашение между правительством Российской Федерации и Советом министров Боснии и Герцеговины об условиях взаимных поездок граждан Российской Федерации и граждан Боснии и Герцеговины [Электронный ресурс] // Консульский информационный портал. – Режим доступа: http://www.kdmid.ru/docs.aspx.aspx
98. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Албании о торговле, экономическом и научно-техническом сотрудничестве [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Российской Федерации. – Режим доступа:

http://www.mid.ru/BDOMP/spd_md.nsf/0/95146ABB95E6A65344257ACB003D87FD

99. Соглашение Рамбуйе [Электронный ресурс] // ООН, Генеральная Ассамблея Совета Безопасности. – Режим доступа: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/168/83/PDF/N9916883.pdf?OpenElemet

100. Соколов Д. В. Определение национализма как научная проблема [Электронный ресурс] / Д.В. Соколов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. − № 12 (26). – С. 186-188. – Режим доступа к журналу: www.gramota.net/materials/3/2012/12-2/44.html

101. Соколова П.С. Независимость Косово – этап евроатлантической интеграции Западных Балкан / П.С. Соколова // Конфликт в Косово и международная безопасность. – М.: Институт экономики РАН, 2009. − С. 193- 210.

102. Стенограмма выступления и ответов на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С.В. Лаврова в ходе совместной пресс-конференции по итогам переговоров с Министром иностранных дел Македонии А. Милошоским г. Охрид, 20 апреля 2011 года [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Российской Федерации. – Режим доступа: http://www.mid.ru/bdomp/ns-dos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d6002f70c1/df3c6cd77d90f2bec32576d6003ffe2f!OpenDocument

103. Стрельчук Н.Трансформація політичної системи республіки Македонія / Н. Стрельчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. − Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 325-326. – С. 145-151.

104. Тилли Ч. Демократия / Ч. Тилли. – Москва, 2007. – 263 с.

105. Требін М.П. Реалії демократичного транзиту України / М. Требін // Український соціум. − 2011. − № 3(38). − С. 169-182.
106. Турлай И.С. Глобальный экономический кризич: истоки, причины, развитие / И.С. Турлай, Е.В. Субцельная // Преодоление финансово-экономического кризиса: опыт Германии и Беларуси: материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 19 окт. 2010 г. / Фонд им. Фридриха Эберта. [и др.] – Минск : И. П. Логвинов, 2010. – С. 136-150.
107. Укрепление мира и стабильности на Балканах [Электронный ресурс] // НАТО на Балканах, брифинг февраль 2005. – Режим доступа: http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf
108. Улунян Ар.А. Особенности общественно-политического развития «албанского мира» Косово / Ар.А. Улунян // Конфликт в Косово и международная безопасность. – М.: Институт экономики РАН, 2009. – С. 59-92.
109. Усатенко О. Еволюція суспільно-політичного розвитку Республіки Македонія (1991-2006 рр.) / О. Усатенко // Часопис української історії. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 73-84.
110. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантинтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
111. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М.: Российская политическая Энциклопедия, 2003. – 368 с.
112. Центрально-Восточная Европа во второй половине 20 в. Т3.: Трансформация 90-х гг. – М.: Наука, 2002. – 464 с.
113. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учеб.пособие / П.А. Цыганков. – Гардарики, 2003. – 590 с.

114. Шабасова М. А. Транзитология как научный подход и идеология / М. А. Шабасова // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 4 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. − Мінск: БДУ, 2009. − С. 195–202.

115. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии [Электронный ресурс] / Ф. Шмиттер // Гражданское общество в России. – Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/Shmitter_1996_5.pdf

116. Яжборовская И.С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центрально- и Юго-Восточной Европы / И.С. Яжборовская. – М.: «Academia», 2008. – 378 с.

117. Язькова А.А. Балканские страны и процессы трансформации НАТО / А.А. Язькова // Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. − 2004. − № 11. − С. 11 – 13.

118. Adiyaman Ş. Turkey-Macedonia Relations [Electronic resource] / Ş. Adiyaman // Center for strategic studies. – Available at: http://www.bilgesam.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=496:turkey-macedonia-relations&catid=95:analizler-balkanlar&Itemid=140

119. Albania [Electronic resource] // Freedom House. - Available at: http://www.freedomhouse.org/report/freedom-press/2013/albania#.UvfH5yDSuIW

120. Altmann F.-L. Croatia’s EU Accession: Changes and Challenges from an EU Perspective / F.-L. Altmann // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. – P. 53-56.

121. Anastasakis O. EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process [Electronic resource] / O. Anastasakis, D.

Bechev.- 2003. – 20 p. − Available at: http://www.cespi.it/STOCCHIERO/dossierBalcani/conditionality.PDF

122. Armakolas I. Albanian Elections Observatory Brief [Electronic resource] / I. Armakolas // SE Europe. – 2013. − № 2. − P. 1-7. − Available at: http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2013/06/alb1.pdf
123. Armakolas I. Albanian politics: The “prehistory” of a coming political clash [Electronic resource] / I. Armakolas // ELIAMEP Briefing Notes. − 2012. – 3 p.- Available at: http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/142084/ipublicationdocument_singledocument/8ab9ab55-e7b0-4f8c-a89c-33624758bcea/en/Briefing-Notes_16_April-2012_Armakolas_Feta1.pdf
124. Armakolas I. NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges [Electronic resource] / I. Armakolas, B. Feta, J. Radoman, G. Tsourapas // Hellenic Center for European Studies. – 2010. − 16 p. − Available at: http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf
125. Assenova M. South Stream as Kremlin’s Geopolitical Tool [Electronic resource] / M. Assenova // The Jamestown Foundation. − Available at: http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=40039&tx_ttnews%5BbackPid%5D=587
126. Baldwin A. Neoliberalism and Neorealism and Word Politics / A. Baldwin // David Neoliberalism and Neorealism: The Contemporary Debate / Edited by A. Baldwin. – Columbia University Press, 1993. –P. 3-28.
127. Balfour R. Between engagement and cold feet: ten years of the EU in the Western Balkans [Electronic resource] / R. Balfour and C.Stratulat // The European Future of the Western Balkans / Edited by E. Prifti. − The European Union Institute for Security Studies, 2013. - P. 19-25. - Available at: http://ceas-serbia.org/root/prilozi/Eviola-Prifti-The-European-Future-Western-Balkans.pdf

128. Bandović I. The European question in Serbia's party politics [Electronic resource] / I. Bandović, M.Vujačić // EU integration and party politics in the Balkans / Edited by C. Stratulat. – 2014. − № 77. − P. 47-68. − Available at: http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf
129. Barbullushi O. Albanian political parties, inter-party relations and the EU [Electronic resource] / O. Barbullushi // EU integration and party politics in the Balkans / Edited by C. Stratulat. – 2014. − P. 83-94. − Available at: http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf
130. Bartlett W. Introduction / W. Bartlett, V. Monastiriotis // South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or back to Business as Usual? // Edited by W. Bartlett, V. Monastiriotis. – Research on South Eastern Europe European Institute, 2010. – P. 3-17.
131. Bartlett W. Regional integration and free-trade agreements in the Balkans: opportunities, obstacles and policy issues [Electronic resource] / W. Bartlett // The London School of Economic and Political Science. – 2008. − P. 25-46. − Available at: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/PDFs/Latest%20Research/2009item2bartlett.pdf
132. Bartlett W. The variable impact of the global economic crisis in south east Europe [Electronic resource] / W. Bartlett, I. Prica // EconomicAnnals. – 2011. – Vol.LVI, No. 191. – P. 7 − 34. − Available at: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0013-3264/2011/0013-32641191007B.pdf
133. Bassuener K. Not yet done deal: Kosovo and the Prishtina – Belgrade Agreement [Electronic resource] / K. Bassuener, B. Weber // The New century. − 2013. − No 5. − P. 27-38. − Available at: http://ceas-

serbia.org/root/images/The_New_Century_No05-Kurt_Bassuener-Bodo_Weber.pdf

134. Batt J. Introduction: the stabilisation / integration dilemma / J. Batt // Chaillot Paper. The Western Balkans: moving on / edited by J.Batt. – Paris: Institute for Security Studies, 2004. − № 70. − P. 7-21.
135. Bechev D. The Periphery of the Periphery: the Western Balkans and the Euro Crisis [Electronic resource] / D. Bechev // European Council on Foreign Relations. – 2012. − P. 1-16. − Available at: http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR60_WESTERN_BALKANS_BRIEF_AW.pdf
136. Beirut O. Croatian Party System after 2011 election [Electronic resource] / B.Olga, T. Fryska // Uniwersztet Wroclawski. – 2010. – 12 p. − Available at: http://politologia.uni.wroc.pl/index.php/student/sturec
137. Berisha says Albania Has Much To Promise [Electronic resource] // Journal of Turkish Weekly (JTW). – 2012. − Available at: http://www.turkishweekly.net/news/133610/berisha-says-albania-has-much-to-promise.html
138. Berlin Plus agreement [Electronic resource] / Provided by Mr. Tim Waugh NATO // European Parliament. – 2 p. − Available at: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/berlinplus_/berlinplus_en.pdf
139. Bieber F. Introduction: Minority Participation and Political Parties / F.Bieber. – Skopje: Fridrich Ebert Stiftung, 2008. – P. 5-30.
140. Bieber F. The Western Balkans are Dead – Long Live the Balkans! Democratization and the Limits of the EU / F.Bieber // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / edited by V.Džihić, D.Hamilton. - Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 3-9.

141. Biernat A. Integration of Montenegro into the European Union [Electronic resource] / A.Biernat, T. Żornaczuk // Bulletin. – 2012. – No. 83 (300). – P. 256-257. −Available at: http://kms1.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/132591/ipublicationdocument_singledocument/d2b658cf-bb36-4916-8932-571243200d09/en/Bulletin+PISM+No+83+(300),+August+12,+2011.pdf
142. Biocina M. Croatia, Russia sign South Stream contract [Electronic resource] / M. Biocina // The news and views of South east Europe − Available at: http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2010/03/04/feature-02
143. Biočina M. South Stream puts Croatia back among Russia's partners [Electronic resource] / M. Biočina // Nacional dnevno online izdanje. – 2010. − № 747. − Available at: http://www.nacional.hr/en/clanak/50452/south-stream-puts-croatia-back-among-russias-partners
144. Blagovčanin S. Bosnia and Herzegovina: Captured State / S. Blagovčanin // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 81-86.
145. Blagovčanin S. Political Party Financing in Bosnia and Herzegovina – Lessons (not)Learned [Electronic resource] / S. Blagovčanin, I. Korajlić // General Elections in Bosnia and Herzegovina 2010: Lessons Learned. – 2011. – P. 80 – 91. – Available at: http://www.aeobih.com.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=98%3Ageneral-elections-in-bosnia-and-herzegovina-2010-lessons-learned&catid=1%3Alatest-news&Itemid=75&lang=en
146. Bornarova S. Development of the Social Protection System in Post-Communist Macedonia: Social Policy-Making and Political Processes / S.

Bornarova // Welfare States in Transition. 20 Years after the Yugoslav Welfare Model / Edited by M. Stambolieva, S. Dehner. − Bulgaria, 2011. − P. 135-165.

147. Boromisa A.-M. Welcome Croatia – What Next? Possible Economic Impacts of the Croatian EU Membership / A.-M. Boromisa // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. − P. 37-49.
148. Bosnia and Herzegovina – Russian Federation – Bilateral Relations from an Economic Perspective [Electronic resource] // Policyanalysis. − Sarajevo, 2012. – 10 p. − Available at: www.vpi.ba
149. Bova R. Political Dinamics of the Post-Communist Transition: A Comporative Perspective / R.Bova // World Politics. – 1991. – Vol.44, No.1 – P. 113-138.
150. Božinović D. Regional Political Cooperation in the Western Balkans: Towards the Common Goal of Euro-Atlantic Integration [Electronic resource] / D. Božinović // Political thought. Regional Cooperation in the Western Balkans on the Road to EU and NATO. − Скопје, година 8, септември 2010. − P. 13-18. – Available at: http://www.kas.de/macedonia
151. Bugajski J. Return of the Balkans: Challenges to European Integration and U.S. Disengagement [Electronic resource] / J. Bugajski // The Letort Papers. – 2013. – 191 p. − Available at: http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?id=165074&lng=en
152. Bugajski J. Regional Overview [Electronic resource] / J.Bugajski // Western Balkans Policy Review 2010. – P. 1-10. − Available at: http://csis.org/files/publication/100917_Bugajski_WesternBalkans_WEB.pdf
153. Cela A. Albania after Croatia's Accession and the General Elections / A. Cela // Croatian Membership in the European Union – Implications for the

Western Balkans / edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. – P. 103-109.

154. Chatterjee S. Neo-realism, Neo-liberalism and Security / S. Chatterjee // International studies. – 2003. – Vol. 40, No. 2. − P. 125-144.

155. Cicović G. Overview of Multiparty Elections in Bosnia and Herzegovina [Electronic resource] / G. Cicović // General Elections in Bosnia and Herzegovina 2010: Lessons Learned // The Association of Election Officials in BiH. – 2011. − P. 31-64. − Available at: http://www.aeobih.com.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=98%3Ageneral-elections-in-bosnia-and-herzegovina-2010-lessons-learned&catid=1%3Alatest-news&Itemid=75&lang=en

156. Comments on the Draft Law on the Financing of Political Parties of Croatia [Electronic resource] // Council of Europe. − Available at: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL%282006%29065-e

157. Conley A. The European Union's policy toward the Western Balkans [Electronic resource] / A. Conley // The Western Balkans Policy Review 2010 / Edited by J. Bugajski. – Center for Strategic and International Studies, 2010. − P. 11-18. − Available at: http://csis.org/files/publication/100917_Bugajski_WesternBalkans_WEB.pdf

158. Constitution of the Republic of Albania [Electronic resource] // World Intelectual Property Organisation. − Available at: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=224105

159. Council joint action 2008/124/CFSP of 4 February 2008 [Electronic resource] // Official Journal of the European Union. – 2008. − Available at: http://www.eulex-kosovo.eu/en/info/docs/JointActionEULEX_EN.pdf

160. Country Reports on Human Rights Practices (Albania) 2010 [Electronic resource] // Bureau of democracy, human rights, and labor. − Available at: http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2010/eur/154409.htm
161. Country Reports on Human Rights Practices – Montenegro, 2012 [Electronic resource] // United States Department of State. – 2013. − Available at: http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=search&docid=517e6e0218&skip=0&query=2012&coi=MNE
162. Croatia [Electronic resource] // Freedom House. − Available at: http://www.freedomhouse.org/report/freedom-press/2013/croatia#.UvacSiDSuIV
163. Croatia 2000 [Electronic resource] // Constitution Writing and Conflict Resolution. − Available at: http://www.princeton.edu/~pcwcr/reports/croatia2000.html
164. Ćurak N. Bosnia and Herzegovina: The International Administration of a Captured Country / N. Ćurak, S. Turčalo // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / edited by V.Džihić and D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 61-79.
165. Dates of Recognition and Establishment of Diplomatic Relations [Electronic resource] // Montenegro Ministry of Foreign Affairs and European Integration. − Available at: http://www.mip.gov.me/en/index.php/Bilateral/dates-of-recognition-and-establishment-of-diplomatic-relations.html
166. Dehnert S. Elections and Conflict in Macedonia [Electronic resource] / S. Dehnert // International Policy Analysis. – 2010. – 8 p. − Available at: http://library.fes.de/pdf-files/iez/07523-b.pdf
167. Djugumanov I. Balkan Euro-Atlantic Aspiration and Regional Cooperation [Electronic resource] / I. Djugumanov, J. Tasev // The Balkans and the Future of Euro-Atlantic Integration. Atlantic voices. –2012. − Vol. 2,

Issue 2. – P. 7-11. − Available at: http://www.ata-sec.org/publications/atlantic-voices?start=10

168. Domazet A. Bosnia and Herzegovina: society and economics in the trap of politics / A. Domazet // South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or back to Business as Usual? / Edited by W. Bartlett, V. Monastiriotis. – Research on South Eastern Europe European Institute, 2010. − P. 59-64.
169. Domljan V. The Paralyzed Society: Is a New Beginning Possible? / V. Domljan // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V.Džihić, D.Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 87-96.
170. Dordeska M. Between Myths and Reality – Macedonia between Turkey and the European Union [Electronic resource] / M. Dordeska // EU and its Neighbour. Analytical journal. – 2011. − Vol.4, No.2. − P. 74-88. − Available at: http://www.analyticalmk.com/files/2012/01/06.pdf
171. Dukoski L. Opening Remarks / L. Dukoski // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. – P. 131-138.
172. Duric V. Religion and national minorities in the legal and political system of the Repablic of Serbia [Electronic resource] / V. Duric // Politics and Religion. – 2012. – Vol. VI, No. 1. – P. 133-159. − Available at: http://www.politicsandreligionjournal.com/images/pdf_files/srpski/godina6_broj1/djuric.pdf
173. Džankic J. Montenegro and the EU: Changing Contexts, Changing Roles / J. Džankic // Europe and the Post-Yugoslav Space / Edited by B.Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. − P. 109-131.
174. Džihić V. Dilemas of Young Democracies in the Western Balkans 20 years after Yugoslav Dissolution / V. Džihić // Unfinished Business: The Western

Balkans and the International Community / edited by V.Džihić, D.Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 11-16.

175. Džihić V. Kosovo After Independence. Is the EU's EULEX Mission Delivering on its Promises? [Electronic resource] / V. Džihić, H. Kramer // International Policy Analysis. − 2009. – 24 p. − Available at: http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/06571.pdf
176. Ekiert G. Democracy in the Post-Communist World. An Unending Quest? / G.Ekiert, J. Kubik, M.A. Vachudova // East European Politics and Societies. − 2007. − vol. 21. − P. 7-30.
177. Endrodi-Kovacs V. Bosnia and Herzegovina's way to the European Union [Electronic resource] / V. Endrodi-Kovacs // South-East European Foundation. International Relations Quarterly. – 2013. Vol. 4, No.1, p. 1-8. − Available at: http://www.southeast-europe.org/pdf/13/DKE_13_A_DK_Endrodi-K-Viktoria_BH.pdf
178. Ethnic minorities in Serbia. An Overview [Electronic resource] // Organization for Securety and Co-operation in Europe. – 2008. − 25 p. − Available at: http://www.osce.org/serbia/30908,
179. EU-Western Balkans Summit – Declaration [Electronic resource] // Centro Studi di Politica Internazionale. − 2003. − 3 p. − Available at: http://www.cespi.it/STOCCHIERO/dossierBalcani/dich-Salonicco.PDF
180. EU and NATO agree concerted approach for the Western Balkans [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. − Available at: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_20312.htm?selectedLocale=en
181. European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World [Electronic resource] // Council of the European Union. − Available at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf

182. Fink-Hafner D. Factors of Party System Europeanisation: A Comparison of Croatia, Serbia and Montenegro / D. Fink-Hafner // Politics in Central Europe. – 2007. – Vol.3, No. 1+2. − P. 26-50.
183. Fowkes B. The Post-Communist Era: change, and continuity in Eastern Europe / B. Fowkes. - London: Macmillan Press, 1999. – 236 p.
184. Framework Agreement [Electronic resource] // Ireland's Global University. - Available at: http://www.ucd.ie/ibis/filestore/Ohrid%20Framework%20Agreement.pdf
185. Gagnon Ch. Ethnic Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia / Ch. Gagnon // Global Dangers: changing dimensions of international security / Edited by S. M. Lynn-Jones, S. E. Miller. – MIT Press, 1995. − P. 331-368.
186. Gashi P. The global economic crisis and Kosovo / P. Gashi // South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or back to Business as Usual? / Edited by W. Bartlett, V. Monastiriotis. – Research on South Eastern Europe European Institute, 2010. − P. 81-89.
187. Gelazis N. Addressing the Core Challenges for European Integration in the Western Balkans: InnovativeApproaches to NATO and EU Enlargement / N. Gelazis // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 231-238.
188. Germenji E. The global crisis and its propagation to Albania / E. Germenji // South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or back to Business as Usual? / Edited by W. Bartlett, V. Monastiriotis. – Research on South Eastern Europe European Institute, 2010. − P. 53-57.
189. Greenwood D. The Western Balkans candidates for NATO membership and partnershiped / D. Greenwood. – The Netherlans, The Centre of European Security Studies. − 2005. – 112 p.

190. Hadžidedić Z. Is There a Viable Model for Bosnia? / Z. Hadžidedić // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 97-103.
191. Hajrić M. A Sustainable Economy is the Best Politics for Bosnia and the Balkans / M. Hajrić // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 129-137.
192. Hila I. Shining Light on Political Party Financing in Albania [Electronic resource] / I. Hila // Transparency International Albania. – 2011. – 29 p. − Available at: http://www.transparency.org/files/content/activity/2011_AlbaniaCRINISReport_EN.pdf
193. Howard I. Unfinished Business: Civil Society / I. Howard // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 35-47.
194. Ioannides I. EU peace support operations in the Western Balkans since 2003 / I. Ioannides // The European future of the Western Balkans: Thessaloniki @10 (2003-2013) / Edited by E. Prifti. - Paris, European Union Institute for Security Studies. – 2013. − P. 55-62.
195. Islami E. Macedonia: A View from Tirana / E. Islami // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. – P. 139-148.
196. Istanbul Trilateral Summit Declaration, Istanbul, 24 April [Electronic resourse] // The South East European Cooperation Process. − Available at: http://www.seecp-turkey.org/icerik.php?no=60
197. Jovic D. Croatian EU Membership and the Future of the Balkans / D. Jović // Unfinished Business: The Western Balkans and the International

Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 201-209.

198. Kacarska S. The EU in Macedonia Party Politics – Consolidating and Divading [Electronic resource] / S. Kacarska // EU integration and party politics in the Balkans / Edited by C. Stratulat. – 2014. − P. 69-82. − Available at: http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf
199. Kacarska S. The EU in the Republic of Macedonia: An Active Player, a Framework for Integration or Both? / S. Kacarska // Europe and the Post-Yugoslav Space / Edited by B.Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. − P. 87-108.
200. Karadzoski M. Macedonia's Difficult Path to the European Union / M. Karadzoski, A. Adamczyk // Yearbook of Institute of East-Central Europe. – 2014. – Vol. 12, Issue 3. − P. 9-25.
201. Knaus G. Croatian EU Accession and the Fate of its Neighbors / G. Knaus // Unfinished Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 189-199.
202. Knezovic S. Policy Recommendation / S. Knezovic, Z. Vucinovic // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. − P. 113-128.
203. Konitzer A. Croatia's party system – from Tudmanism to EU membership [Electronic resource] / A. Konitzer // EU integration and party politics in the Balkans / Edited by C. Stratulat. – 2014. − № 77. −P. 14-29. − Available at: http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf

204. Konitzer A. Serbia between East and West [Electronic resource] / A. Konitzer // Russian History. – 2011. – Vol. 38, issue 1. – P. 103-124. – Available at: http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/187633111x549623?crawler=true

205. Kubat M. Presidentialism and Parliamentarism: a case of post-communist Europe and post-soviet states [Electronic resource] / M.Kubat // Acta Universitatis Carolinae –Studia Territorialia. – 2001. – Vol.1, No.2. – P. 9-29. − Available at: http://www.stuter.fsv.cuni.cz/index.php/stuter/article/view/95/65

206. Law on Political Parties [Electronic resource] // Legislationline. − Available at: www.legislationline.org/documents/id/5661

207. Lazic B. The Western Balkans on the Euro-Atlantic "Way" [Electronic resource] / B. Lazic // The Balkans and the Future of Euro-Atlantic Integration. Atlantic voices. – 2012. – Vol. 2, Issue 2. – P. 3-6. − Available at: http://issuu.com/atlantic_treaty_association/docs/vol._2__no._2__feb_2012_?e=4418932/3000358

208. Legislation and practices in the financing of political parties [Electronic resource] // Transparency International Kosovo. – 2011. – 38 p. − Available at: http://www.kdi-kosova.org/publications/LPFPP_en_web.pdf

209. Lembovska M. Meeting the Challenges of EU Membership and NATO Accession – Macedonia and her Neighbours Policy Reccommendation / M. Lembovska, M.Pechijareski, D. Taleski // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. − P. 171-179.

210. Lisbon Summit Declaration [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. - Available at: http://www.nato.int/cps/en/natohq/index.htm

211. Lunacek U. Kosovo–Serbia: Will They Ever Come to Terms? What is the European Union's Role? / U. Lunacek // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 149-157.
212. Macedonia officially joins «South Stream» project [Electronic resource] // MINA. – 2012. − Available at: http://bsanna-news.ukrinform.ua/newsitem.php?id=19874&lang=en
213. Macedonia South Stream Agreement Drafted [Electronic resource] // Natural gas Europe. − 2012. − Available at: http://www.naturalgaseurope.com/macedonia-south-stream-pipeline
214. Makul A. Can the European Public Block the Enlargement to the Western Balkans? [Electronic resource] / A. Makul // Policy Paper. Institute of International Relations, 2014. – 8 p. − Available at: http://www.iir.cz/article/can-the-european-public-block-the-enlargement-to-the-western-balkans
215. Maleska M. Multiethnic democracy in Macedonia: political analysis and emerging scenarios [Electronic resource] / M. Maleska // New Balkan Politics. − 2013. − Issue 13. − P. 1-27. − Available at: http://www.newbalkanpolitics.org.mk/uploads/attachments/1.maleska_m.pdf
216. Maleski D. On nationalism, identity and the foreign policy of Macedonia [Electronic resource] / D. Maleski // New Balkan Politics. – 2013. − Issue 14. − P. 22-30. − Available at: http://www.newbalkanpolitics.org.mk/uploads/attachments/2._maleskin.pdf
217. Mandelc D. Returning to Europe: Post-Yugoslav Europeaniztion of Slovenia and the Balkan Other / D. Mandelc // Europe and the Post-Yugoslav Space / Edited by B.Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. – P. 33-61

218. Markovic N. Russia's Role and Influence in the Balkans in the 21st Century: Investment, Energy and Politics [Electronic resource] / N. Markovic // Australian National University. − P. 1-19. − Available at: http://cais.anu.edu.au/sites/default/files/Markovic_Russia.pdf

219. Maystrenko I. NATO Factor in Western Balkans States' Foreign Policy in the Beginning of the XXI Century / I. Maystrenko // European Political and Law Discourse. – 2015. – Vol. 2, Issue 4. – P. 53-58.

220. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // After the Collapse of Communism, Comparative Lessons of Transition / Edited by M. McFaul, K. Stoner-Weiss. – Cambridge, United Kindom. – 2004. – P. 58-95.

221. Mearsheimer J. J. Hateful neighbors [Electronic resource] / J. J. Mearsheimer, E. V. Stephan // The New York Times. - 1996. – September, 24. − Available at: http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/P0004.pdf

222. Mearsheimer J. J. Structural realism / J. J. Mearsheimer // International Relations Theories: Discipline and Diversity / Edited by T. Dunne, M. Kurki S. Smith. – Oxford University Press, 2010. − P. 71-88.

223. Mearsheimer J. J. The Only Exit From Bosnia [Electronic resource] / J. J. Mearsheimer // The New York Times. – 1997. − October 7. − Available at: http://www.nytimes.com/1997/10/07/opinion/the-only-exit-from-bosnia.html

224. Mearsheimer J. J. A Peace Agreement That's Bound to Fail [Electronic resource] / J. J. Mearsheimer // The New York Times. −1998. − October 19. − Available at: http://www.nytimes.com/1998/10/19/opinion/a-peace-agreement-that-s-bound-to-fail.html?pagewanted=2&src=pm

225. Mearsheimer J. J. The Case for Partitioning Kosovo / J. J. Mearsheimer // NATO's empty victory: a postmortemon the BalkanWar / Edited by T. G. Carpenter. − Washington, DC: CATO Institute, 2000. − P. 133-138
226. Mearsheimer J. J. Why is Europe Peaceful Today? / J. J. Mearsheimer // European Political Science. – 2010. − Vol. 9, No. 3. – P. 387-397.
227. Mehmeti I. L. Democratization in Kosovo: The Role of International Institutions / I. L. Mehmeti // Europe and the Post-Yugoslav Space / Edited by B.Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. – P. 183-209.
228. Membership Action Plan (MAP) [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. – Available at: http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_37356.htm
229. Milić J. The Elephant in the Room: Incomplete Security Sector Reform in Serbia and its Consequences for Serbian Domestic and Foreign Policies / J. Milić // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 159-178.
230. Milic J. Why a public debate on Serbia's NATO membership is needed [Electronic resource] / J. Milic // The New Century. – 2013. − Available at: http://ceas-serbia.org/root/index.php/en/prenosimo/1665-why-a-public-debate-on-serbia-s-nato-membership-is-needed
231. Moldvai T. Economic crisis and its impact on public opinion in the European Union and Serbia [Electronic resource] / T.Moldvai // The new century, liberal responses to global challenges. − 2013. − No 5. − P. 17-26. − Available at: http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No05-Tibor_Moldvai.pdf
232. Montanaro-Jankovski L. Good cops, bad mobs? EU policies to fight trans-national organized crime in the Western Balkans [Electronic resource] / L. Montanaro-Jankovski // European Policy Centre. – 2005. – No.40. – 27 p.

– Available at: http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/13886/ipublicationdocument_singledocument/fb64c2aa-7264-4a57-9ba4-17704d005397/en/EPC+Issue+Paper+No+40.pdf

233. Moravcsik A. Liberal Intergovernmentalism [Electronic resource] / A. Moravcsik, F. – P. 65-87. − Available at: http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/intergovernmentalism.pdf
234. Narli N. Turkey, the Western Balkans and the EU / N. Narli // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. − P. 63-76.
235. NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges [Electronic resource] // Hellenic Center for European Studies. – 2010. – 16 p. − Available at: http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf
236. NATO's relations with Albania [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. – 2014. − Available at: http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48891.htm
237. NATO's relations with Croatia [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. – 2012. − Available at: //http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_31803.htm?selectedLocale=en
238. Nič M. Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town [Electronic resource] / M. Nič, J. Cingel // The new Century liberal responses to global Challenges. – 2014. − № 6. − P. 36-41. − Available at: http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf
239. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe / C.Offe // Social Research. – 2004. – Vol.71, No. 3. – P. 501-528.

240. Ott K. The crisis in South East Europe the case of Croatia / K. Ott // South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or back to Business as Usual? // Edited by W. Bartlett, V. Monastiriotis. – Research on South Eastern Europe European Institute, 2010. − P. 71-79.

241. Pavelic B. German MP Warns Croatia Not Ready for Europe [Electronic resource] / B. Pavelic // Balkaninsight. – 2012. − Available at: http://www.balkaninsight.com/en/article/croatia-nor-ready-for-eu-german-mp-s-claims

242. Pavlevski A. Macedonia, Turkey military cooperation gains importance [Electronic resource] / A. Pavlevski // Balkan story. − Available at: http://balkanstory.wordpress.com/2012/12/19/macedonia-turkey-military-co-operation-gains-importance/

243. Petričušić A.The Role of Political Parties in Minority Participation in Croatia / A. Petričušić // Political Parties and Minority Participation. – Skopje: Fridrich Ebert Stiftung. – 2008. – P. 49 -85.

244. Petritsch W. Confronting Conflicting Memories in the Balkans / W. Petritsch // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 17-26.

245. Petruca N. The EU's Role in the Western Balkans A Normative Approach / N. Petruca. − Budapest Hungary, 2012. – 54 p.

246. Pinna A. A. Democratic Scorecard for the Western Balkans [Electronic resource] / A. A. Pinna // Freedom House. – 2013. − Available at: http://www.freedomhouse.org/blog/democratic-scorecard-western-balkans#.UthJ8iAwuIX

247. Poulain L. Western Balkans: is Turkey back? / L. Poulain, A. Sakellariou // Center for strategic and international studies. – 2011. − Available at: http://csis.org/blog/western-balkans-turkey-back

248. Press Release Regarding the Visit of HE Mr. Ahmet Davutoğlu, the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, to Macedonia 19 December 2012 Balkans [Electronic resource] // Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. - Available at: http://www.mfa.gov.tr/no_-293_-december-2012_-press-release-regarding-the-visit-of-h_e_-mr_-ahmet-davuto%C4%9Flu_-the-minister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-turkey_-to-macedonia.en.mfa

249. Protocol to the North Atlantic Treaty on the Accession of the Republic of Albania [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. − Available at: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_61474.htm?selectedLocale=en

250. Protocol to the North Atlantic Treaty on the Accession of the Republic of Croatia [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. − Available at: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_61472.htm?selectedLocale=en

251. Przeworski A. What Makes Democracies Endure? / A. Przeworski, M. Alvarez, J. A. Cheibub, F. Limongi // Journal of Democracy. – 1996. − Vol. 7, No 1. − P. 39-55.

252. Qehaja F. Kosovo – EU Relations: the Status-Neutral Dilemma / F. Qehaja // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E. M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. − P. 89-102.

253. Radeljic B. Europe and the Post-Yugoslav Space: From Intervention to Integrastion / B. Radeljic // Europe and the Post-Yugoslav Space / Edited by B.Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. – P. 1-31.

254. Ralchev S. «Croatia» [Electronic resource] / S. Ralchev // The Western Balkans: Between the Economic Crisis and the European Perspective. − Institute for Regional and International Studies, 2010. – P. 58-70. − Available at: www.iris-bg.org/files/The%20Western%20Balkans.pdf

255. Ralchev S. Bosnia and Herzegovina / S. Ralchev // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. – P. 17-31.
256. Ralchev S. Bosnia and Herzegovina [Electronic resource] / S. Ralchev // The Western Balkans: Between the Economic Crisis and the European Perspective. - Institute for Regional and International Studies, 2010. – P. 42-57. − Available at: www.iris-bg.org/files/The%20Western %20Balkans.pdf,
257. Ralchev S. Croatia / S. Ralchev // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. − P. 32-44.
258. Ralchev S. Montenegro / S. Ralchev // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. – P. 68-77.
259. Ralchev S. Serbia / S. Ralchev // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. – P. 78-91.
260. Rekawek K. The Western Balkans and the Alliance: All is Not Well on NATO's Southern Frank? [Electronic resource] / K. Rekawek // Policy Paper. – 2013. − № 14 (62). − P. 1-8. − Available at: https://www.pism.pl/files/?id_plik=13886
261. Relations between Turkey and Macedonia [Electronic resource] // Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. − Available at: http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-macedonia_.en.mfa
262. Rhodes M. NATO 2014: An Elargement Summit? / M. Rhodes // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E. M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. − P. 57-62.
263. Rüma İ. Turkish foreign policy towards the Balkans: new activism, neo-otomanism or/so what? [Electronic resource] / İ. Rüma // Turkish policy

quarterly. – Winter 2010/2011. – Vol. 9, No. 4. − P. 133- 140. − Available at: http://turkishpolicy.com/pdf/vol_9-no_4-ruma.pdf

264. Rupnik J. The Balkans as a European question / J. Rupnik // The Western Balkans and the EU: “The hour of Europe” / Edited by J. Rupnik. – Chaillot papers, 2011. – P. 17-30.
265. Rupnik J. The challenges of EU enlargement in the Balkans / J. Rupnik [Electronic resource] // European Union Institute for Security Studies. – 2010. – P. 1-4. − Available at: http://www.iss.europa.eu/publications/detail/article/the-challenges-of-eu-enlargement-in-the-balkans/
266. Samardzija V. The Relevance of Croatia’s EU Membership for the Western Balkans and the European Union / V. Samardzija // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Edited by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. – P. 19-36.
267. Senad S. Final Analitical Report on Constitutional Building Processes in Bosnia and Herzegovina [Electronic resource] / S. Senad // Constitutionnet. – Available at: http://www.constitutionnet.org/files/final_analytical_report_0.pdf
268. Serbia's U-Turn ICG Europe Report [Electronic resource] // International Crisis Group. – 2004. – N I54. – 27 p. − Available at: http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/154_serbia_s_u_turn.pdf
269. Shala A. Kosovo on its Way Toward Sustainable Economic Development / A. Shala // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 179-186.
270. Simic J. Economic aspects of strategic partnership between Serbia and Russia [Electronic resource] / J. Simic // The new century liberal responses to global challenges. – 2014. – No. 06. − P. 22-32. − Available at: http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-J.Simic.pdf

271. Simic J. Neutrality of Serbia – With a View of the Future [Electronic resource] / J. Simic // The New century liberal, responses to global challenges. – 2012.- №1. − P. 23-31. – Available at: http://ceas-serbia.org/root/tromesecnik/The%20new%20century%20No%201.pdf

272. Smith A. M. Russian Energy Interests in the Balkans [Electronic resource] / A. M. Smith // Advanced Reseach and Assessment Group. – 2008. – 13 p. − Available at: http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/50181/ipublicationdocument_singledocument/638c7947-a71a-41f5-bc91-fb6c430e1652/en/2008_March_Russ_Energ.pdf

273. Socor V. Croatia Hesitates Between EU and Russia on Energy Policy [Electronic resource] / V. Socor // The Jamestown foundation. – 2011. − Available at: http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=37782

274. Socor V. Croatia Joins Gazprom's South Stream Project [Electronic resource] / V. Socor // The Jamestown Foundation. – 2010. − Available at: http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=36129

275. Socor V. Russia and Croatia Resurrect Druzhba-Adria Oil Transport Scheme [Electronic resource] / V. Socor // Jamestown Foundation. – 2010. – Available at: http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=36125

276. Sośic M. European Integration and Party Politics in Montenegro [Electronic resource] / M. Sośic, J. Marovic // EU integration and party politics in the Balkans / Edited by C. Stratulat. – 2014. − № 77. − P. 31-45. −Available at: http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf

277. Speech by High Representative / Vice-President Federica Mogherini at the Munich Security Conference [Electronic resource] // European Union

External Action. − Available at: http://eeas.europa.eu/statements-eeas/2015/150208_01_en.htm

278. Stability Pact for South Eastern Europe, Cologne, 10 June 1999 [Electronic resource] // G 8 Informational Centre. − Available at: http://www.g8.utoronto.ca/summit/1999koln/pact.htm
279. Stanisławski W. Bosnia's Chaos. Causes of the political crisis in Bosnia and Herzegovina today [Electronic resource] / W. Stanisławski, M. Szpala // The International Relations and Security Network. − Available at: http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=108899
280. Statement on the Balkans [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. - Available at: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_19563.htm?selectedLocale=en
281. Štiks I. The European Union and Citizenship Regimes in the Western Balkans / I. Štiks // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 49-58.
282. Stojic M. From Deep-Seated Animosity to Principled Disagreement: A Comparative Analysis of Party-Based Euroscepticism in Serbia / M. Stojic // Europe and the Post-Yugoslav Space / Edited by B. Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. − P. 133-156.
283. Stojkovski G. Albania / G. Stojkovski // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. − P. 5-16.
284. Stojkovski G. Albania [Electronic resource] / G. Stojkovski // The Western Balkans: Between the Economic Crisis and the European Perspective. − Institute for Regional and International Studies, 2010. – P. 30-41. − Available at: www.iris-bg.org/files/The%20Western%20Balkans.pdf

285. Stojkovski G. Macedonia / G. Stojkovski // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. − P. 55-67.

286. Stojkovski G. Republic of Macedonia [Electronic resource] / G. Stojkovski // The Western Balkans: Between the Economic Crisis and the European Perspective. - Institute for Regional and International Studies, 2010. – P. 85-99. − Available at: www.iris-bg.org/files/The%20Western %20Balkans.pdf

287. Stratulat C. Albania and European Union − No time to depart from the "carrot and stick" approach [Electronic resource] / C. Stratulat, V. Gjergji // European policy centre. – 2013. − Available at: http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_3719_albania_and_the_european _union.pdf

288. Taleski M. The rise of Turkey in the Balkans [Electronic resource] / M. Taleski // The news and views of Turkey in the Balkans. – 2011. − Available at: http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/articles/2011/07/11/reportage-01

289. Taseva S. Legislation and Practices in the Financing of political Parties [Electronic resource] / S. Taseva // Transparency International Macedonia. – 2011. – 59 p. − Available at: http://www.transparency.org.mk/en/images/stories/legislation_and_practices _in_the_financing_of_political_parties.pdf

290. The accession process for a new Member State [Electronic resource] // EUR-Lex. – 2007. − Available at: http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/ongoing_enlargement/l14536_en.htm

291. Tinatin N. Shining alight on political party financing: Albania, Croatia, Kosovo, FYR Macedonia and Serbia [Electronic resource] / N. Tinatin //

Transparency International. – 2011. − 23 p. − Available at: http://www.transparency.mk/en/images/stories/shining_a_light_on_political_party_financing_eng.pdf

292. Toperich S. The Regulatory Environment in the Financial System in Bosnia and Herzegovina and How to Improve It / S. Toperich, G. Nedić // Unfinished Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić, D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012 − P. 139-145.
293. Trajkov G. Macedonia looks to South Stream for energy independence [Electronic resource] / G Trajkov // The news and views of Southeast Europe. – 2010. − Available at: http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2010/06/29/feature-02
294. Trauner F. EU internal security policies in the Western Balkans: analyzing the intersection between enlargement and civilian crisis management [Electronic resource] / F. Trauner // Archive of European Integration. – 2009. − Available at: http://aei.pitt.edu/33147/1/trauner._florian.pdf
295. Türbedar E. Trilateral Balkan Summit in Istanbul [Electronic resource] / E. Türbedar // Türkiye ekonomik politicaları araştırma vakfı. – 2010. − Available at: http://www.tepav.org.tr/upload/files/1274094120r2517.Trilateral_Balkan_Summit_in_Istanbul.pdf
296. Türkes M. The European Union's Strategy towards the Western Balkans: Exclusion or Integration? / M.Türkes, G. Göksu // East European Politics and Societies. – 2006. − Vol. 20, No. 4. − P. 659-690.
297. Vachudova M. A. Political Parties and Democratic Change in the Western Balkans: When Do External Actors Change Agendas? [Electronic resource] / M. A. Vachudova // Social Science Research Network. – 2011. − P. 1-19. − Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1902039

298. Vachudova M. A. EU Leverage and National Interests in the Balkans: The Puzzles of Enlargement Ten Years On [Electronic resource] / M. A. Vachudova // Journal of Common Market Studies. – 2014. − Vol. 52, No. 1. − P. 1-15. − Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2299581

299. Vajzovic E. Bosnia and Herzegovina in the EU Integration Process: A Carrot-and-Stick Marathon / E. Vajzovic // Europe and the Post-Yugoslav Space / Edited by B.Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. − P. 157-182

300. Vasilev G. Multiculturalism in Post-Ohrid Macedonia: Some Philosophical Reflections / G.Vasilev // East European Politics and Societies. – 2013. − № 27. – P. 685-708.

301. Vejvoda I. Where Are We Today? History and the Future of the Balkans / I. Vejvoda // Unfinishe Business: The Western Balkans and the International Community / Edited by V. Džihić and D. Hamilton. − Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2012. − P. 27-33.

302. Vidovic D. Welfare State in Transition: Political Transformations. The Case of Croatia / D.Vidovic, D. Paukovic // Welfare States in Transition. 20 Years after the Yugoslav Welfare Model / Edited by M. Stambolieva, S. Dehner. − Bulgaria, 2011. − P. 92-114.

303. Visoka G. Political Parties and Minority Participation: Case of Roma, Ashkalia and Egyptians in Kosovo / G. Visoka // Political Parties and Minority Participation. – Skopje: Fridrich Ebert Stiftung, 2008. – P. 153-177.

304. Weller M. Negotiating the final status of Kosovo / M. Weller // Chaillot Paper. − 2008. − №114. – 95 p.

305. World Press Freedom index 2013 [Electronic resource] // Reporters without Borders for Freedom of Information. – 26 p. – Available at: www.rsf.org,

306. Yenigun C. EU's role on the Western Balkan Democratization [Electronic resource] / C. Yenigun // Epoka University. − P. 104-115. − Available at: http://epoka.edu.al/new/icbs/9.pdf

307. Zagorcheva D. NATO Enlargement and Security in the Balkans / D. Zagorcheva // Journal of Regional Security. – 2012. − Vol.7, No. 1. – P. 7-31

308. Zejneli I. Political Changes in Albania and Macedonia under European Union Progress / I. Zejneli, A. Dumi // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2012. − Vol. 3(1). − P. 251-259.

309. Żornaczuk T. Prospects for Serbia's integration with the EU [Electronic resource] / T. Żornaczuk // Polish Institute of International Affairs // Bulletin PISM. – 2010. No. 11 (87). − Available at: http://www.pism.pl/bulletin?year=2011&month=4,

Додаток 1

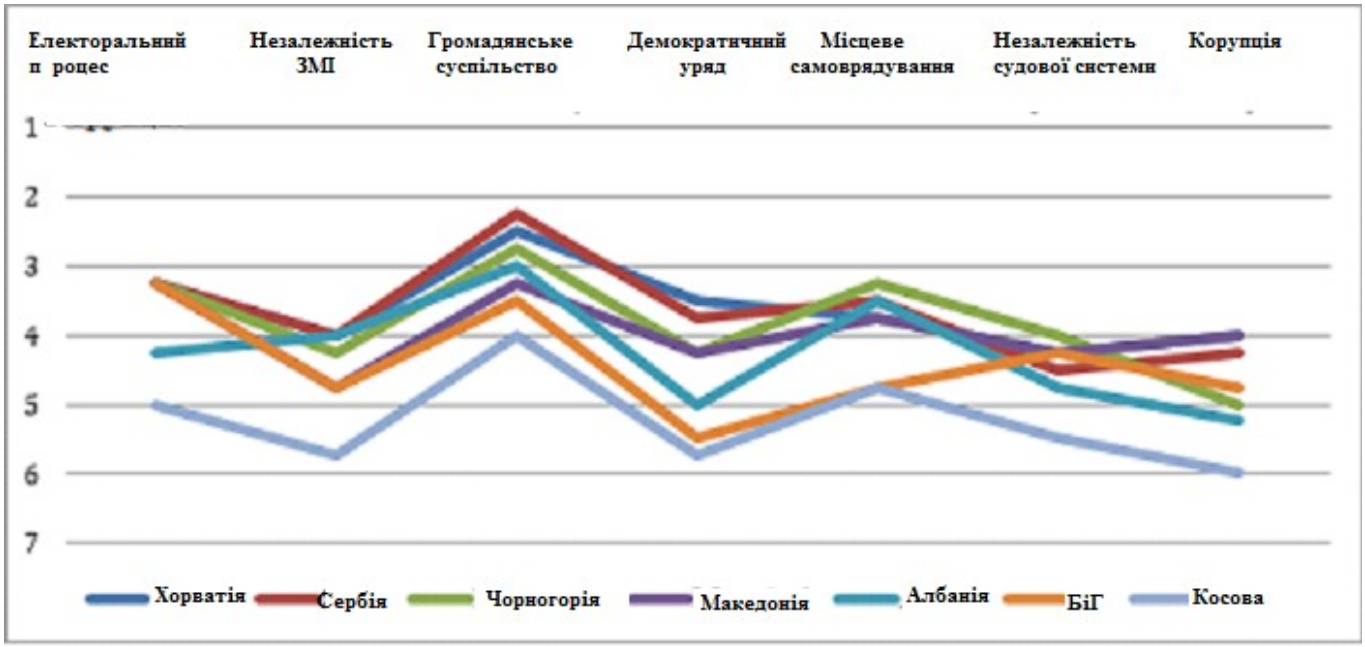

Найнижчим показником слід вважати 7, а найвищим – 1.

Додаток 2. Показники демократії.

Назва країни	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
Албанія	4.13	3.79	3.82	3.93	4.14	4.18	4,18	4,14
БіГ	4.29	4.07	4.11	4.25	4.36	4.39	4,43	4,46
Македонія	4.00	3.82	3.86	3.79	3.89	3.93	4,00	4,07
Сербія	3.83	3.71	3.79	3.71	3.64	3.64	3,64	3,68
Чорногорія	3.83	3.89	3.79	3.79	3.82	3.82	3,86	3,89
Хорватія	3.83	3.71	3.64	3.71	3.61	3.61	3,68	3,68
Косово	5.5	5,36	5.21	5.07	5.18	5.25	5,14	5,14

Рейтинг складений по семибальній шкалі, де 1 – це найвищий рівень демократичного розвитку, а 7 - найнижчий.[119]